

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІА ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I.MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 6
Volume 6**

**Одеса - 2011
Odesa - 2011**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 29.11. 2011 р.)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), к.і.н. Вінцковський Т.С.,
д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І.,
д.і.н., Дзиговський О.М., д.і.н. Кульчицький С.В., к.і.н. Кушнір В.Г.,
д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І., к. філос.н. Мулява В.С.,
к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту),
к.і.н. Полторак В.М., д.і.н. Чухліб Т.В.

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на
Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії
України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.б. – О.: СПД Бровкін О.В.,
2011. – 196 с., іл. 2 с.

ISBN 978-966-8484-28-5

*Висловлюємо щире подяку за сприяння у виданні старшині та козакам Чорноморського
Гайдамацького З'єднання Українського козацтва, зокрема отаману Сергію Гуцалюку та
писарю Вадиму Кірову, а також президенту Південноукраїнського центру етнічних та
політичних досліджень «ЛАД» Геннадію Чижевю.*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини” М.Самокиша,
С. Васильківського).

Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ №17749-6599Р від 04.05.2011 р.

ISBN 978-966-8484-28-5

©Автори статей, 2011

УДК 94(477.7) "1683"

Тарас Чухліб

“ІХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ...”: ПОХІД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ ДО УГОРЩИНИ ТА СЛОВАЧЧИНИ ПІСЛЯ ВІДЕНСЬКОЇ БИТВИ 1683 р.

У статті висвітлюється участь козацтва та шляхти з України-Русі у поході військ Австрійської імперії та Речі Посполитої проти турків до Угорщини і Словаччини. Ця військова кампанія відбувалася після завершення Віденської битви 12 вересня 1683 р.

Ключові слова: Віденська битва 1683 р., козацтво в Угорщині і Словенії.

Військове командування антиосманської коаліції протягом декількох днів після перемоги над турками під Віднем 12 вересня 1683 р. було неспроможне вирішити куди ж їм далі рухатися: чи переслідувати армію Кари Мустафи, чи йти звільняти від турків Буду, або ж вибивати османські гарнізони з потужних опорно-стратегічних фортець у словацьких Нових Замків¹ та угорському Естергомі²? Австрійський князь Карл V Лотарінгський схилився до останнього варіанта. Його підтримав Ян III Собеський, який вирішив, рухаючись у напрямку Польщі, продовжити переможну ходу своєї армії на території Угорщини і Словаччини. Опорними пунктами султанської влади у цих країнах був ряд завойованих Османами впродовж попередніх років фортець та замків, які розташовувалися вздовж, або неподалік Дунаю. Ще італійський поет доби Відродження Торквато Тассо у своїй знаменитій поемі “Звільнений Єрусалим”, яка протягом довгих років запалювала європейців на боротьбу з турками, оцінював можливості цієї річки як “швидкоплинучого Дунаю”, який “берегів не криє”³.

Українською мовою твір Тассо було перекладено саме після Віденської битви, у другій половині 80-х – 90-х рр. XVII ст. “Ой, тиха водо, бистрий Дунаю”,⁴ – співали українці понад три століття тому, засвідчуючи свою повагу до найбільшої річки Європи, яка неодноразово була свідком багатьох знакових історичних подій. Але чи

¹ Поселення Нові Замки (слов. “Nove Zamky”, нім. “Neuhausel”, угор. “Ersekujvar”, тур. “Eyalet-i Uyvar” виникло спочатку як фортеця. Була збудована протягом 1573 – 1581 рр. з метою оборони проти турецько-татарських вторгнень й була однією з найсучасніших військово-інженерних споруд у тогочасній Європі. Невдовзі навколо фортеці виникло місто з однойменною назвою. Неодноразово атаковане Османами й завойоване ними у 1663 р. Протягом 1663 – 1685 рр. було центром турецької провінції. У 1685 р. звільнене від мусульман австрійськими військами Карла Лотарінгського. У XVIII ст. фортецю розібрали.

² Наддунайське місто Естергом (угор. “Esztergom”, тур. “Ostorgon” пол. “Ostrzyhom”) у XIV – на початку XV ст. був столицею угорських королів. Знаходиться за 40 км на північний захід від Буди. Центр османського санджаку в Будинському еялеті. В окремих, особливо німецькомовних, документах зустрічається й інша назва Естергома–Гран. Очевидно така назва виникла з огляду на те, що ця фортеця стояла у гирлі річки Гран (Грон), яка впадає у Дунай. Вперше завойований Османами ще в 1533 р., однак через півстоліття відвойований австрійцями, але на переломі XVI – XVII ст. знову потрапив під владу Високої Порти. Залишки фортеці збереглися й до цього часу.

³ Торквато Тассо. Действія Кюфреда, или Єрусалиму Свободженнаго // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядники В.Крекотень, М.Сулима. – К., 1992. – С.123.

⁴ Возняк М. Матеріали до історії пісні і вірші: Тексти і замітки. – Львів, 1913. – С.17; Українська поезія. Середина XVII ст. – С.363.

не найбільш відомими серед них став похід польсько-австрійських військ у другій половині вересня – листопаді 1683 р. з метою відвоювання придунайських володінь Османів. Активну участь у цій військовій операції брало козацтво та шляхта з України-Русі⁵.

Отже, через шість днів після битви за австрійську столицю, 18 вересня 1683 р., армія Яна III Собеського разом з імператорськими підрозділами була вже неподалік від Братіслави. Король знову писав до Кракова про необхідність швидшого прибуття козацьких полків з України. У відповідь на черговий лист короля Марія Казимира відповідала: “...Відділ війська Коронного під керівництвом його м[ило]сці Даниловича, разом з Козаками, які звідусіль щоденно прибувають, посувається значно швидше. Поляків і Козаків разом є дві з півтисячі або навіть більше...”⁶. 20 вересня військо Речі Посполитої зупинилося навпроти Братіслави й чекало на зведення мостів через Дунай.

У листі до короля від 24 вересня Марія Казимира пропонувала встановити “власну пошту”, тобто поштовий зв'язок між Краковом і польським обозом в Угорщині, для чого просила у короля виділити 20 козаків⁷. З реляції священника Бернарда Бруліга, який був настоятелем одного з християнських монастирів на території Моравії у Словаччині, знаємо, що через його “кляштор” у другій половині вересня марширували козацькі полки⁸. 28 вересня Ян III Собеський повідомляв про те, що до його армії, яка перебувала неподалік містечка Сан-Петер, приєдналися полки Якуба Ворони⁹ і Яна Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю - ?) з іншими козацькими підрозділами наказувалося йти “звичайною дорогою за другими”¹⁰. До речі, у післявіденському поході брав участь й інший Семен - Палій. Про участь майбутнього білоцерківського (фастівського) полковника Семена Палія у віденських подіях свідчив пізніше сам Ян III Собеський, який в одному з своїх пізніших листів (від 6 грудня 1694 р.) писав до цього козацького старшини: “Вдячні богатырю з-під Відня, вірної і зичливої твоєї прислуги, яку весь час нам і Речі Посполитій засвідчуєш...”¹¹. Припускаємо, що Семен Палій, а також Захар Іскра та Самусь знаходилися серед старшини тих підрозділів (очевидно, Я. Ворони або ж І. Киліяна), які прийшли до Австрійської імперії з Запорозжжя.

Протягом 26 – 27 вересня 1683 р. до армії Речі Посполитої влилося близько 1 тисячі 400 козаків. Козацьке військо у складі армії Речі

⁵ Про участь українців у Віденській битві 1683 р. див.: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 pp. – К., 2010.

⁶ Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1966. – S. 250.

⁷ Ibid. – S. 244.

⁸ Wimmer J. Odsiecz wiedeńska 1683 r. – 1983. – S.109.

⁹ Якуб (Яків, Ян) Ворона походив з православного шляхетського роду Ворон (Вороничів). У 1669 р. підписав Глухівські статті з Москвою як хорунжий одного з піхотних полків, а на початку 80-х pp. він вже був серед старшини Запорозької (Чортомлицької) Січі. Протягом лютого - липня 1683 р. бачимо його разом з десятком січовиків, які проживали у королівському замку в Яворові на Західній Україні. У серпні того ж року від імені Яна III Собеського закликав Запорозьку Січ до повернення під владу Речі Посполитої. Після віденської кампанії деякий час перебував на Правобережній Україні. Близько 1689 р. знову переходить на Запорозжжя. У жовтні 1692 р. очолював запорозьке посольство до Криму (Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686 – 1699 pp. – К., 2002).

¹⁰ Listy do Marycenki. – T. 2. – S. 241; Helcel A. Listy. — S. 156.

¹¹ Antoni (Rolle) A. Bunt y Palejowe // Rzewodnik naukowy i literacki. – Roczn. VI. – Lwow, 1878. – S.181.

Посполитої поділялося на полки, які в свою чергу ділилися на сотні, а ті – на курені. Українські підрозділи спочатку підпорядковувалися польному гетьману Корони Польської М.Сенявському, а після його хвороби – великому коронному гетьману С.Яблоновському. Невідомо чи обрали згідно зі звичаєм прибулі до Угорщини козаки наказного гетьмана. Очевидно, що безпосереднє командування здійснювалося полковниками, які збиралися на військові (похідні) старшинські ради. На ці ради традиційно також допускалися генеральний писар та військовий суддя. Полковники командували за допомогою середнього офіцерського (старшинського) складу, до якого входили: полкові писар, осавул, хорунжий та сотник. Своя старшина була і в козацьких сотнях, яку окрім сотника представляли сотенні осавул, хорунжий та курінний отаман. Найнижчу ланку репрезентували “служиві молодці”, з яких призначалися прапорний, пушкарі, довбиш і трубач. Окремі козаки виконували роль лікарів, яких називали цирульниками. Зазвичай під час походу в козацькому війську був і свій священник – капелан.

На початковому етапі післявіденського походу король неодноразово звертався до своєї дружини з проханням якнайшвидше присилати йому козаків: “Скільки вже є тих там козаків, хай вже йдуть швидше з Литвою, для кращої їхньої безпеки”¹². З огляду на те, що королівське військо у результаті втрат у боях та у результаті хвороб значно зменшилося (джерела засвідчують, що в ньому залишилося тільки 16 тисяч вояків)¹³, нетерпіння Яна III Собеського було цілком вмотивованим. 27 – 29 вересня польські та українські частини здійснили переправу через великий Житній Острів (болотиста територія міжріччя між Дунаєм, Малим Дунаєм та Вагом), а вже 2 жовтня авангард армії дійшов до містечка Комарна¹⁴. Тут знову між польськими та австрійськими воєначальниками відбулася нарада відносно подальшого руху союзницького війська, на якій було вирішено йти у напрямку Естергома.

За повідомленнями тогочасних європейських “новин” (які потребують додаткового підтвердження), поки християнські союзники рухалися вздовж Дунаю, кілька козацьких підрозділів здійснили самостійний похід у напрямку турецьких володінь у Боснії. Перейшовши річку Саву, українці завдали туркам чимало шкоди, але на зворотньому шляху, під час переправи були атаковані турецьким загоном й втратили декілька десятків козаків¹⁵. У цей самий час козацькі розвідники були розіслані у напрямку фортеці Паркани¹⁶, куди

¹² Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. – S.241.

¹³ Acta Historica res gestas Poloniae. - Vol. 2. - Pars. II. – С.423 – 424.

¹⁴ Комарно (Komarno) вперше згадується у документах за 1037 рік. Розташоване у надзвичайно важливому перетині водних шляхів, на східному краю своєрідного острова, який утворювали течії Дунаю, Малиго Дунаю та Вагу. Відомо, що у 1241 р. фортеця у Комарному витримала штурм військ татаро-монгольського хана Батия. Добудована протягом XIV – XV ст. місцева фортеця також змогла вистояти перед неодноразовими османськими нападами у XVI ст. Однією зі визначних пам'яток Комарного є місцева православна церква з старовинним іконостасом, яка разом з фортецею збереглася до нашого часу.

¹⁵ Бібліотека Музею Чарторійських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). – Теки Нарушевича (далі – ТН), № 179. – Арк. 703.

¹⁶ Паркани (угор. “Parkany”, нім. “Parkan”) згадуються у джерелах за 1075 р. Захоплено Османами після завоювання Буди в 1541 р. Місцева фортеця знаходилася на протилежній стороні Дунаю навпроти Естергому. У XX ст. Паркани було перейменовано на честь основоположника сучасної словацької мови, “батька” словацької нації Людовита Штура (1815 – 1857 рр.) й сьогодні мають назву Штурово (“Sturovo”).

рухалися основні частини армії Яна III Собеського. 6 жовтня військо Речі Посполитої вже було за 20 км від Парканів, а наступного дня, у четвер, королівська армія наблизилася до містечка. Висланий на чолі передової розвідки коронний стражник С. Бідзінський, який очолював дві драгунські хоругви, отримав наказ короля збирати на Дунаї човни для передачі їх козакам, які мали забезпечити переправу¹⁷. Окрім того, планувалася участь козацької флотилії у можливих локальних сутичках з турками на річці Гран, яка протікала поблизу. Саме місто оточували дерев'яно-земляні укріплення з ровами та валами з частоколами. Польська розвідка не встигла повідомити короля про прихід під Паркани 5-тисячного підрозділу Кара Мегмеда-паші, а тому в першій битві під цим містечком війська Речі Посполитої зазнали відчутної поразки. Поляки та українці втратили вбитими від 500 за одними відомостями, і до 3 тисяч чоловік - за іншими¹⁸. Сам Ян III Собеський ледве утік з місця проведення бою в оточенні лише семи шляхтичів¹⁹, серед яких був і луцький староста А.Мянчинський.

*Турки зраду там готують,
При Парканах ся шикують
І зненацька наступають
В четвер ляхов побивають...²⁰.*

Так у віршованій формі оцінював тогочасні події учасник Віденської битви львівський православний єпископ Йосиф Шумлянський²¹.

Через два дні, в суботу 9 жовтня, відбувся вирішальний бій з військом Кара Мегмеда-паші, яке збільшилося до 14 тисяч чоловік. Війська європейських союзників нараховували близько 30 тисяч вояків. Фронт битви розтягнувся майже на 5 км. Перемогти їх вдалося завдяки вдалому маневру польської королівської піхоти на чолі з В.Лещинським і В.Щукою та козацьких підрозділів Я.Ворони та Й.Менжинського. Вони несподівано вдарили у північний фланг турок і змусили їх відступити. Сучасниками тих подій, зокрема самими Яном III Собеським та австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом, ця битва оцінювалася навіть вище ніж історичний бій під мурами Відня²². Адже у

¹⁷ Wolinski J. Parkany (17 i 9 pazdziernika 1683 r.) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T.VI. – Z.I. – Warszawa, 1933. – S.47.

¹⁸ Wimmer J. Wieden 1683. – S.368.

¹⁹ Учасник Віденської кампанії лівобережний козак Михайло Мовчан так описував цю ситуацію: "...вже хтось від турків, оголивши меч, хотів ударити короля, і ударив би був, якби хтось воїн польський з ручної фузеї не убив неприятеля; знеможеного короля і гарячністю воїнського серця так ослабленого, як на коні ледве сидіти зміг, полковник якийсь і другі шляхтичі на рамена піднявши, з собою винесли" (Антонович В. Прилуцький есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – Кн.1. – С.57 – 84).

²⁰ Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. – С.123.

²¹ Про діяльність Й. Шумлянського див.: Петрушевич А. Йосиф Шумлянський. – Львов, 1862; Троицкий П. Об Иосифе Шумлянском, епископе львовском, галицком и каменец-подольском // Подольские епархиальные ведомости. – №11. – 1865. – С.472 – 485; № 13. – С. 572 – 584; Шараневич И. Йосиф Шумлянський, русский епископ Львовский от г. 1667 до г. 1708. Биографический начерк с портретом. – Львов, 1896; Andrusiak M. Jozef Szumlanski: pierwszy biskup unicki Lwowowski (1667 – 1708). Zarys biograficzny. – Lwow, 1934; Заикин В. Еп. Иосиф Шумлянський и Ставропития. – Львов, 1935; Чухліб Т. Йосиф Шумлянський - людина Сходу та Заходу // Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С.295 – 300; Wawrzzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lwiv 1668 – 1708. – Stockholm, 2005 та ін.

²² Гусарова Т. Австрійские Габсбурги в войне с Османами в 1683–1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – М., 2001. – С.260.

битві під Парканами загинуло близько 9 тисяч турків на чолі з бейлербеєм Боснії Гизир-пашею та бейлербеєм Караману Мегмед-пашею. У полон було взято близько 1 тисячі 500 мусульман разом з бейлербеєм Сілістрії Мустафа-пашею і бейлербеєм Сівашу Галіл-пашею. Йосиф Шумлянський писав з приводу цієї перемоги християн:

*Та в суботу під Парканом
Дано хльосту турком-паном –
На полю їх покладано,
Зо всіх сторін в Дунай гнано...²³.*

Інший українець, Самійло Величко, на основі тогочасних “летючих листків” описав таку картину двох битв поблизу Парканів: “Король... з усім своїм кінним військом відразу рушив налегці у погоню за турками до замків Нових Парканів. Але там фортуна йому відмінилася, бо хоча було забито 6 000 яничарів, однак кінні турки, зібравшись у великому числі, міцно й сердито вдарили на польські й козацькі війська і, зламавши їх, учинили їм значний ущербок, де й самому королеві з сином довелося б випити невільничу чи смертну чашу, коли б свої воїни не дали йому в тому разі рятунок. Коли потім ззаду наспіли німецькі й польські війська з обозом, піхотами та гарматами, турків було до решти зломлено й прогнано аж до Стригона (Естергома. – Т.Ч.)”²⁴.

З огляду на значну участь українських козаків у цій битві, король дозволив їм забрати із спішно залишеного османським гарнізоном Парканів усі наявні матеріальні цінності²⁵. Після чого місто було спалено. Сучасники засвідчували, що турки панічно втікали з міста й скупчилися на мосту через річку Гран. Той не витримав такої кількості людей й впав, а багато турецьких вояків попадало у річку й виплило на острови. Однак там їх “охочими козаками, що вплав за ними відправилися, на островах вщент знищено”²⁶.

*Баші-турки, як бидлята,
Пошли в Дунай, небожата;
Там же ляхи їх рубали,
Кров'ю Дунай фарбували...²⁷ –*

описував ті події львівський єпископ. А невідомий очевидець стверджував, що “з козаками нам дуже добре” й засвідчував, що поки польські хоругви відпочивали після Парканської битви, загони козаків здійснювали рейди у навколишній місцевості й робили засідки на турків.

Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Естергом (у джерелах різного походження згадується як Ештергом, Остригом, Стригом, Стрігоніум, Стригон, Стригонь та ін.), який знаходився на протилежному березі навпроти Паркан, козаки полковника Я.Ворони не змогли взяти у полон турка на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. У листі від 15 жовтня Ян III Собеський, під час будівництва мосту через Дунай, засвідчував:

²³ Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. – С.123.

²⁴ Величко С. Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С.294 -295.

²⁵ Wimmer J. Wieden 1683. – S.375.

²⁶ БМЧ Краків. – ТН, №179. – Арк.695.

²⁷ Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. – С.123.

“...Пробували носом води Козаки, якби були на тій стороні щось добре зробили, язика взяли б: але то каналї і не треба жодного сподівання на них покладати. Самі особливо Ворона [призналися], що то вони простих хлопів зтягнули, не Козаків, бо так швидко Козаків не могли дістати. Жаль, о Боже, лише кошти!...”²⁸. Очевидно, що серед майже півтори тисячі чоловік, яких завербували Я.Менжинський і Я.Ворона поряд з козаками з Правобережжя та Запорозької Січі були й українські селяни (“прості хлопи”). Проте невдовзі польський монарх змінив гнів на милість - у листі від 20 жовтня він зазначав, що його на той час хвилювали три думки, одна з яких була про підсилення його армії українськими козаками.

Однак через деякий час невмілі дії селян з Правобережної України знову викликали монарше невдоволення: “...Ці гультаї боягузи негідні, щоб про них думати, а не тільки писати і турбуватися про них”²⁹. Правда, українці не були винятком, адже одночасно Ян III Собеський гнівався й на польську шляхту, відзначаючи, що “офіцери нерозумні, недбалі, непильні, самі на них нарікають і волають вояки, особливо в драгунії”³⁰.

Незабаром козацька “честь” була врятована. 27 жовтня українці відзначилися в під час облоги та штурму Естергома. Треба відзначити, що це місто обороняло близько семи тисяч турецьких вояків. Поразка під Парканами змусила турків направити на підмогу гарнізону Естергома елітні відділи бейлербея Анатолії Газінедара Гасана-паші. На військовій нараді великий візир Кара Мустафа дуже турбувався про стан обороноздатності фортеці. Перед штурмом Естергому до польсько-австрійських сил нарешті приєдналися німецькі полки (більш ніж 5 тисяч чол.) з Бранденбургу та Баварії на чолі з електором Максиміліаном II Емануелем, які йшли з-під Відня.

Про дії українського полку Апостола під Парканами та Естергомом розказали згодом рядові козаки, які входили до його підрозділу: “...Ходили під Пархан і під Стригон і взяли ті городи”³¹. Окрім того, участь підрозділів українського козацтва у штурмі Естергома засвідчує й інформація зі “Щоденника зайняття Стригоня в 1683 р.” невідомого автора. Рукопис був розшуканий істориком Янушем Волінським серед паперів родини Пжезьдецьких у Варшаві³². Самійло Величко цілком вірно описував ситуацію, що склалася поблизу цієї фортеці, коли поляки, австрійці й українці турків “не без свого ущербу докінчили – одні впали на землю від християнської зброї трупом, а інші потопилися у Дунаї: зламався був міст; місто ж Стригон дісталася тоді в християнські руки”³³. Інший козацький літописець І.Янушкевич писав, що Ян III Собеський “місто велике цесарське, назване Стригоння, яке турки завоювали були, в сто літ того ж дня, якого взяли, цесареві

²⁸ Listy do Marycenki. – Т. 2. – S. 257.

²⁹ Ibid. – S. 262.

³⁰ Listy do Marycenki. – Т.1. – Warszawa, 1970. – S. 557.

³¹ Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К., 2005. – С.631; Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь в ній українського козацтва вклучно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К.,2006. – С.609.

³² Działusz zajęcia Stuzychonia w 1683 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т.VI. – Cz.I. – Warszawa, 1933. – S.101 – 105.

³³ Величко С. Літопис. – Т.2. – С.295.

відшукав. І там кавалерію турецьку тисяч 80 трупом поклав, а татари втекли, бо їх там вбито тисяч три...”³⁴. Звичайно, що останнє свідчення чернігівського судового писаря було великим перебільшенням й, швидше, стосувалося подій навколо Парканської битви 9 жовтня, хоча й там турків і татар загинуло вдсятеро раз менше. Про велике значення Естергому, який у добу пізнього середньовіччя був однією з резиденцій угорських королів, для турків свідчить той факт, що отримавши звістку про його втрату, султан Мегмед IV, який на той час перебував у Белграді, наказав стратити командувача османською армією у Європі й свого великого візира Кара Мустафу.

Після зайняття цієї турецької фортеці на військовій раді християнської коаліції було ухвалено рішення йти на “зимові квартири”, тобто повертатися додому. Ще перебуваючи поблизу Естергома, Ян III Собеський повідомляв у листі до дружини про ведення переговорів про здачу зброї з алепським і нікопольським пашами.³⁵ Цікаво, що турецькі воєначальники під час переговорів з польським королем особливо нарікали на те, що до їхньої поразки на землях Австрії та Угорщини призвело ні що інше як діяльність українського гетьмана П. Дорошенка (!) та угорського князя І.Тьокьолі³⁶.

31 жовтня 1683 р. польско-австрійські війська вирушили у напрямку до річки Іпель, через яку переправилися 4 листопада й продовжували рух вздовж лівого берега. 5 листопада до армії Яна III Собеського нарешті приєдналися основні козацькі полки Максиміліана Булиги-Курцевича, Семена (Корсунця - ?), Василя Іскрицького, Даровського та Яна Міхала Мислішевського³⁷, які змусили короля змінити свою думку про військову спроможність українців³⁸. Десь у ці дні полякам вдалося визволити з турецького полону (обміняти на захоплених турків) секретаря королівни Марії Казимири, француза Далерака і двох козаків, “що при ньому були”³⁹.

9 листопада 1683 р. християнська армія підійшла до словацького міста Сецени (у джерелах також згадується як Щецени, Сечень, Сечин та ін.)⁴⁰. Цю турецьку фортецю обороняли 560 сіпагів, 300 яничарів, а також

³⁴ Цит. за: Мищик Ю. Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4 (10). – С. 105 – 122.

³⁵ Maria Kaziemiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedeńskiej. – S.118.

³⁶ Турецькі бейлербеї наголошували тут на непостійній політиці Петра Дорошенка та Імре Тьокьолі щодо Османської імперії, яка полягала у лавіруванні між Стамбулом, Варшавою та Московією (у випадку з українським гетьманом), а також – Стамбулом, Віднем та Варшавою (аналогічно діяв і куруцький ватажок). Саме це, на думку намісників Алеппо та Нікополя, призвело до відступу мусульман з України, Австрії, Угорщини та Словаччини. До речі, Османи досить довго пам’ятали гетьманування П. Дорошенка й згадували про нього не лише у 1683 р., але і на початку XVIII ст., коли у султанській грамоті Агмеда III на ім’я Пилипа Орлика від 12 травня 1712 р. зазначалося, що під владою цього українського правителя має бути “Україна на цьому березі Дніпра...”, де також раніше Петро Дорошенко, гетьман Запорозжців та Українців оставався та володів із усім своїм народом” (Сб. статей и матеріалов по истории Юго-Западной России. – Вып.2. – К.,1916. – С.76; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною? // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вып.1. – К.,1992. – С. 307).

³⁷ Шляхтич Я.-М. Мислішевський добре знав українську мову, адже з 1665 р. був чернігівським хорунжим (хоча обіймав посаду коменданта Кам’янець-Подільської фортеці з другої половини 1660-х і до 1672 р.). У 1675 р. за дорученням Яна III Собеського Я.-М. Мислішевський провів переговори з гетьманом Петром Дорошенком. Протягом 70-х – 90-х рр. XVII ст. – посол (в т. ч. і директор) сеймика Подільського воєводства, а також послом від подільського шляхетства на сейм Речі Посполитої (БМЧ Краків. – Од. зб. 423. – Арк. 269 – 270; Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672 – 1698 / Wyd. J. Stolicki. – Krakow, 2002. – S.18 - 20, 21 – 22, 34 – 35).

³⁸ Helcel A. Listy. – S. 420.

³⁹ Ibid. – S. 418.

⁴⁰ Сьогодні цей населений пункт називається Сечанки (слов. “Secianky”), розташований неподалік міста Крупіна у Словаччині.

місцеве мусульманське населення. На озброєнні у місцевого гарнізону було більше ніж 20 гармат великого калібру. Сеценський замок, окрім кам'яних мурів з вежами, оточували три лінії валів з дерев'яними засіками висотою до 4 м. Цю важливу інформацію роздобула козацька розвідка. Польський мемуарист Ян Пасек, зі слів свого племінника Станіслава, який брав участь у поході до Угорщини й Словаччини, яскраво описав епізод, пов'язаний з розвідувальною операцією напередодні штурму⁴¹. Її доручили українцям, які мали добути “язика” з турецької залози. Кільканадцять сміливців зробили засідку серед дерев саду, який розташовувався неподалік фортечної стіни. А двоє козаків підійшли під самий мур і викликали на себе вогонь з рушниць. Один з українців зробив вигляд, що його вбито і впав на землю. Його товариш спочатку почав трясти “тіло”, а потім почав знімати з нього вбрання. Тим самим він давав розуміти ворогу, що той вбитий. Побачивши це, турки почали стріляти ще більше, а тому козак почав втікати у напрямку військового табору. Через деякий час з міста вийшов турок, подивився навколо і нікого не побачивши під деревами, почав знімати червоний жупан з “мертвого” козака. Почав розцібати йому гудзики, а той схопив його за шию й покликав побратимів, які вискочили із засідки й схопили довірливого турка. Той відразу ж був конвойований до короля Яна III Собеського і розповів важливі відомості: “...Випросив король з язика, що при надії на Бога Сечин може стати нашим і наказав готуватися до штурму”⁴².

За військовим планом, який було укладено напередодні місто з однієї сторони мали атакувати австрійські та бранденбурзькі підрозділи, а з іншої – річпосполитські відділи. Однак першими атакувати передмістя Сецен доручили 15 листопада саме козацьким полкам М.Булиги, В.Іскрицького, С.Корсунця та Я.Мислішевського та хоругві луцького старости А.Мянчинського. “А вони (козаки. — Т.Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами; і моєму серцю на потіху, швидше Ваша Милість розкажіть його милості отцю нунцію, бо напевно виправили свою репутацію [козаки] і в усіх заслужили собі на велику славу (підкр. – авт.)”⁴³ — так описував польський король перший штурм добре укріпленої фортеці й звертався до Марії Казимири, щоб та швидше повідомила про це папського нунція у Польщі, який, у свою чергу, сповістив би про цю допомогу до Ватикану. Під час цього наступу українці втратили до 20 чоловік вбитими і ще з десятків були поранені.

Очевидець атаки козаків на позиції турків у передмісті Сецен М.Дяковський відзначав, що під час неї загинуло “кільканадцяти Козаків і жовнірів”. Окрім того, він залишив свідчення про існування у козацьких полках лікарів-“цирульників”⁴⁴, які після бойових дій здійснювали медичний

⁴¹ Pamietniki Jana Chryzostoma z Gozlawic Paska. – Lwow, 1923. – S. 329.

⁴² Ibid. – S. 329.

⁴³ Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. – С. 34.

⁴⁴ Один з учасників битви під Віднем та післявіденського походу, руський шляхтич Миколай Дяковський у своєму “Щоденнику Віденської оказії” в записі за 5 листопада 1683 р. залишив свідчення про те, як українські козаки уникали хвороб та захищалися від холодних ночей: “Особлива справа, коли Козаки, щоб не було якоїсь лихоманки вже довгий час

нагляд за пораненими: “Козаки, які також мають своїх цирульників, прикладають на рани трохи землі змішаної порівну зі слиною. Прояви такого лікування начебто непогані. Є й такі, що рани промивають сечею”⁴⁵. Відразу ж після стрімкої атаки козацьких полків рушила у бій польська піхота і драгуни, а потім на відвойованому українцями плацдармі були встановлені гармати, щоб вести вогонь по місту. Після тригодинної атаки, що супроводжувалася артилерійським обстрілом, турки капітулювали. На думку істориків, взяття християнськими військами Сецен стало важливою стратегічною перемогою, адже тим самим перетинався шлях до турецької фортеці Нові Замки⁴⁶. Невдовзі ця найбільш заглиблена на територію Словаччини османська твердиня також була відбита в Османській імперії.

З огляду на перемоги в Угорщині та Словаччині Ян III Собеський 29 листопада з обозу, що перебував поблизу Дунаю, послав до білоцерківського коменданта Ернеста Оттона Раппе “з донесенням про вікторію Його Королівської Милості, щоб запорожців затягнули на свій бік”⁴⁷. Той, у свою чергу, звернувся із закликом про допомогу польсько-австрійським силам до старшини і козаків Війська Запорозького Низового, які на своїй раді ухвалили рішення підтримати боротьбу європейських країн проти Османської імперії⁴⁸.

Після зайняття Сеценської фортеці армія Яна III Собеського рушила через Римацьку Суботу у напрямку міста Кошице⁴⁹ й, обійшовши його на початку грудня вже була поблизу м. Пряшова⁵⁰. Лише у цей час, 19 листопада, до неї приєдналися передові загони 10-тисячного литовського війська, яке очолювали Казимир Ян Сапега та Ян Огінський. 8 грудня під Сабіновим⁵¹ авангардні підрозділи на чолі з волинським шляхтичем Атаназієм Мянчинським розбили загін

випивають перед сном мірку горілки з порохом до стрільби. Замість пороху вживають інколи й попіл. І то, виявляється, ефективні ліки”. Цікаво, що у даному випадку поляк повторив спостереження француза Г.-А. де Боплана, які той записав майже за 40 років до віденських подій й опублікував у своєму щоденнику в 1651 р.: “Я бачив козаків, хворих на лихаманку, які, щоб одужати, не вживали нічого іншого, окрім півзаряду гарматного пороху: розвівши його навпів і випивали... Я бачив також, як інші брали попіл і змішували його з горілкою, як говорилося вище, і випивали з таким же результатом”. Про важливість лікувальних процедур засвідчувала надзвичайно велика смертність серед вояків Речі Посполитої – майже 5 тисяч захворіло, а частина вмерла внаслідок дизентерії (червінки) та інших хвороб. Так, зокрема, на початку жовтня 1683 р. померли вінницький староста С.Ходоровський та волинський каштелян С.Ледуховський. Тяжко хворими під час походу були київський каштелян Ф.Дзедушицький і навіть сам польний гетьман, волинський воєвода М.Синявський, який помер на завершальному етапі походу до Угорщини і Словаччини, у листопаді 1683 р. (Dyakowski Mikolaj. Dyaryusz wiedzenskiej okazyi roku 1683. – Warszawa, 1983; Боплан де Г. А. Опис України. – К., 1990).

⁴⁵ Dyakowski Mikolaj. Dyaryusz wiedzenskiej okazyi roku 1683. – S.9.

⁴⁶ Wimmer J. Wieden 1683. – S.391.

⁴⁷ ВМЧ Краків. – ТН, Ф.179, №181. – Арк. 843.

⁴⁸ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. – С.23.

⁴⁹ Військо Речі Посполитої обійшло Кошице (слов. “Kosice”) стороною, зважаючи на виснажливий похід, дощову погоду та неприступність місцевої фортеці, яка мала чотири лінії укріплень. В. Григорович-Барський, який у XVIII ст. здійснив подорож з Києва до Риму в своїх подорожніх записках залишив свідчення про Кошице, що “це місто прекрасне та неприступне”. До речі, з 1657 р. у місті діяв університет, у якому навчалися та викладали багато русинів-українців. Саме Кошице стало столицею куруцького повстання на чолі з І. Тьокьолі (Семенюк С. Український північник по Словаччині. – Львів, 2007. – С.153).

⁵⁰ Місто Пряшів (слов. “Presov”) у IX – XII ст. разом з околицями було найбільш віддаленою на Захід територією Київської Русі. Сьогодні є своєрідною столицею Східної Словаччини та сучасного українства цієї країни. За підрахунками вчених на початку XX ст. навколо цього міста нараховувалося 279 руських/українських і близько 200 змішаних українсько-словацьких містечок і сіл.

⁵¹ Згідно з окремими даними у словацькому містечку Сабінові (слов. “Sabinov”), де проживало чимало русинів залишилися “на зиму” кілька козацьких сотень, однак через деякий час українські козаки були захоплені в полон прихильниками І. Тьокьолі. Подальша їхня доля невідома (Семенюк С. Український північник по Словаччині. – С.267).

словацьких повстанців, які підтримували турецького васала Імре Тьокьолі. 13 грудня 1683 р. польсько-литовське-українське військо під Мушином перейшло кордон і вступило на територію Речі Посполитої.

Джерела стверджують, що після завершення походу до Угорщини і Словаччини козаки Апостола супроводжували до Львова тіло померлого під час кампанії від хвороби свого командувача, польного гетьмана і волинського воєводи Миколая Сенявського. Окрім того, у закарпатській фортеці Унгвар (Ужгород) для допомоги місцевому гарнізону було залишено близько 500 (за іншими даними – 3 тис.) козаків, які поверталися з походу.

За одним із повідомлень, осавулом у них був Андрій Могила, майбутній наказний гетьман, який, очевидно пробув в Унгварі недовго (або ж взагалі там не був), а вже у грудні 1683 р. він уже брав участь у поході до Молдавії та Північного Причорномор'я. В одному з документів згадується про “козаків з Унгвару під паном Заблоцьким”⁵². На початку наступного року вони змушені були відступити із Закарпаття, але, можливо, що поодинокі козаки залишилися обороняти Ужгород від куруців (І.Тьокьолі оволодів цим містом у липні 1684 р.) під керівництвом польського полковника В.Добшича. “Багато козаків тоді загинуло в горах Карпатських”⁵³, - відзначав свого часу знаний подільський історик Й. Ромле (Антоні).

25 грудня у Белграді посланці Мегмеда IV відібрали у Кари Мустафи збережений у Віденській битві Прапор Пророка та печатку великого візира й задушили його шовковим шнурком⁵⁴. Ця подія символізувала визнання Османською імперією своєї поразки у військовій кампанії 1683 р., яка своїми діями охопила не лише частину Австрії, але й значну територію Угорщини та Словаччини. Значну роль у перемозі європейської коаліції над Османами відіграли також й українці – шляхта зі Східної Галичини, Волині, Київщини та Поділля, які склали майже половину від загальної кількості бойових підрозділів Речі Посполитої. Дієву допомогу королю Яну III Собеському надали також козаки з Правобережної і Лівобережної України та Запорозької Січі. “Яка то красива винахідливість і майстерність козацька”⁵⁵, - так оцінювали військово мистецтво українців під час відвоювання у турків фортець на Дунаї сучасники.

Вже у XVIII ст. слобідський козак Семен Климовський написав вірш, що невдовзі став народною піснею, в якому алегорично описав труднощі одного із задунайських походів українського козацтва:

*Їхав козак за Дунай,
Сказав: — Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси да гуляй.
Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче;
З ким ти мене покидаєш —
Тільки подумай!*

⁵² Архів головних актів давніх у Варшаві. – Ф. “Архів Замоїських”. – Од. зб. 3036. – Арк. 271-275.

⁵³ Antoni J. Z przeszłości Polesia Kijowskiego. – Warszawa, 1882. – S.31.

⁵⁴ Див.: Мидик Ю. Малюнок із німецької брошури 1684 р. // Український історичний журнал. – №5. – 2009. – С. 214–217.

⁵⁵ Pamiętniki Jana Chryzostoma. — S. 329.

— Білих ручок не ламай,
 Ясних очок не стирай,
 Мене з війни зо славою
 К собі дожидай.
 — Не хочу я нічого,
 Тільки тебе одного,
 Ти будь здоров, мій миленький,
 А все пропадай!..⁵⁶

Дослідники історії літератури стверджують, що у цих віршованих рядках описувалися історичні події, які передували т. зв. Прутському походу московського війська (до його складу входили кілька підрозділів козацтва з Лівобережжя та Слобожанщини) до Молдавії⁵⁷. Але, як відомо, армія царя Петра I так і не добралася у 1711 р. до берегів Дунаю; та і, взагалі, була розгромлена Османами за участю мазепинців К. Гордієнка та П. Орлика поблизу м. Станішешти на р. Прут. Та чи могли ті безславні події відобразитися в уяві козацького інтелектуала?

...Свиснув козак на коня
 — Зоставайся, молода!
 Я приїду, як не згину,
 Через три года.
 Тебе ж, мила, не забуду,
 Поки жив на світі буду.
 Коли умру на війні —
 Поплач обо мні!

Якщо підрахувати кількість українського козацтва у післявіденському поході польсько-австрійських сил протягом другої половини вересня – кінця листопада 1683 р., то вона була такою. До близько 300 козаків на чолі з полковником Апостолом та сотниками Потаренком і Чомухою, які брали участь у Віденській битві, під час виправи союзницької армії до угорських та словацьких земель у другій половині вересня – листопаді приєдналося близько 2 тисячі 900 козаків з Правобережної України (у їхньому складі було багато “нелегальних” лівобережців) та Запорозької Січі, якими керували полковники Війська Запорозького Максим Булига-Курцевич, Семен Корсунець, Василь Іскрицький, і, очевидно, Даровський, а також польські шляхтичі українського/руського Якуб Менжинський і Ян Міхал Мислішевський. Поруч з ними виступали козаки із Запорозької Січі на чолі з полковниками Якубом Вороною, Іваном Киліяном, сотниками (?) Семеном Палієм, Самійлом Івановичем (Самусем) та Захарієм Іскрою.

Taras Chuhlib

“The Cossack was going across Danube”: the military demarche made by European coalition to Hungary and Slovakia after the Battle of Vienna September 12, 1683

The article covers participation of the Cossacks and the nobility of Ukraine-Rus' in the campaign of troops of the Austrian Empire and Poland against the Turks in Hungary and Slovakia. This military campaign was held after the Battle of Vienna September 12, 1683.

Keywords: *the Battle of Vienna 1683, Cossacks in Hungary and Slovakia*

⁵⁶ Слова з пісні “Їхав козак за Дунай...” вперше було опубліковано: Прач И. Собрание народных русских песен с их голосами. – СПб., 1790.

⁵⁷ Пісні та романси українських поетів в двох томах. – К., 1956. – Т. 1. – С. 316 – 323.

Тарас Чухлиб

“Ехал казак за Дунай...”: поход європейської коалїції в Венґрію и Словакію после Венської битви 12 сєнтября 1683 р.

В статїє освєщаєтьє участїє казачєства и шляхты Україны в походє войск Австрїйської імперїи и Рєчи Посполитой протїв турок в Венґрію и Словакію. Эта военная кампанїя прїзошла после завершенїя Венської битви 12 сєнтября 1683 г.

Ключевые слова: Венская битва 1683 г., казачество в Венгрии и Словакии

Штурм австрїйсько-нїмецько-польсько-українськими вїйськами турецької фортеці Естергом над Дунаєм (Угорщина, 27 жовтня 1683 р.).
Гравюра. Невідомий автор. Кїнець 1683 р.

УДК 94(477)“1737–1739”

Гєннадїй Шпитальов

ДНІПРОВСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ (1737 – 1739)

У данїй статтї розглядаєтьє діяльність Дніпровської вїйськової флотилїї під час російсько-турецької вїйни 1735-1739 рр. Відображено процес будівництва і бойовий шлях флотилїї. Розкрито особливості конструкції, а також бойові можливості судєн флотилїї. Визначено місце флотилїї на театрї бойових дїй.

Ключові слова: Дніпровська вїйськова флотилїя, російсько-турецька вїйна 1735-1739 рр., будівництво судєн.

Початок російському вїйськовому суднобудуванню на Дніпрї було покладено в перїод російсько-турецької вїйни 1735 – 1739 рр. У

військово-історичній літературі це питання не отримало окремої уваги дослідників. На сьогодні як в Росії, так і в Україні над темою працює вузьке коло спеціалістів. Метою цього дослідження є реконструкція основних етапів будівництва та бойових дій Дніпровської флотилії. Автор даної розвідки подає читачу загальну картину подій.

Дніпровська флотилія почала формуватись задовго до російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.

У період російсько-турецьких воєн кінця XVII – початку XVIII ст. на Дніпрі діяли гребні козацькі флотилії, побудовані на Гетьманщині і Запорозжжі. У 1723 р., готуючись до чергової війни з Туреччиною, імператор Петро I вирішив створити Дніпровську військову флотилію. Для будівництва цієї флотилії на р. Десна було засновано Брянське адміралтейство. Готові судна мали спускатись в Дніпро і далі в Чорне море. Водночас, на Тавровській верфі колишнього Воронежського адміралтейства було відновлено будівництво Азовського флоту. (Воронезьке адміралтейство перейменували на Тавровське). Обидва адміралтейства почали будувати галери, прами, боти і каїки, але влітку 1724 р., у зв'язку із налагодженням відносин з Туреччиною, роботи згорнули. Надалі, аж до приходу на російський трон Анни Іоаннівни⁵⁸, південному суднобудуванню уваги не приділялося.

На початку 30-х рр. XVIII ст. в Росії знову назріло питання виходу до середземноморських портів і підкорення Кримського ханства. Уряд Анни Іоаннівни вирішив прискорити будівництво в Таврові і поновити суднобудування у Брянську. З лютого 1732 р. Тавровським і Брянським адміралтействами почала опікуватися Воїнська морська комісія, котра перебувала під особливою дирекцією віце-канцлера графа А.Остермана. До складу Комісії входили: віце-адмірала – граф М. Головін (з 1733 р. адмірал і президент Адміралтейств-колегії), Н. Синявін і Т. Сандерс; контр-адмірала – П. Бредаль і В. Дмитрієв-Мамонов⁵⁹. Головним управляючим “*Брянского строительства*” було призначено статського радника О. Зибіна⁶⁰.

12.04.1736 р. Росія оголосила війну Туреччині. Президент Військової колегії генерал-фельдмаршал Х. Мініх⁶¹ наказав О. Зибіну добудувати закладені у 1724 р. судна (чотири галери і три прами). Однак недобудовані корпуси за такий тривалий час встигли згнити і від них довелось відмовитись⁶². У той самий час Тавровська військова

⁵⁸ Анна Іоаннівна – дочка царя Іоанна V, племінниця Петра I, герцогиня-вдова курляндська і семигальська, російська імператриця 1730 – 1740 рр.

⁵⁹ Для заохочення російських дворян до військово-морської служби, Воїнська морська комісія скоротила флотські штаб- і обер-офіцерські чини із підвищенням у ранзі. Так, було скасовано чини капітан-командора, капітанів II і III-го рангів, капітан-лейтенанта, унтер-лейтенанта і корабельного секретаря. За штатом 1732 р. залишився чин капітана (полковницького рангу), лейтенанта (майорського рангу), мічмана (поручницького рангу), а серед ластових (допоміжних) чинів – майстра (рівного армійському капітану) і штурмана (поручницького рангу).

⁶⁰ О. Зибін був серед тих аристократів, хто у 1730 р. взяв участь у проекті обмеження імператорської влади. На той момент він дійсний статський радник, президент Берг-колегії. У 1731 р. його було зміщено з посади і призначено суддею Сисского приказу, а у 1735 р., за невірне судове рішення, позбавлено генеральського чину і відраджено “на Днепровскую верфь”. У 1738 р. опальному морському і гірничих справ інженеру “за показанные его при строении судов и у отправления провианта и лесов труды” імператриця поверне втрачений ранг дійсного статського радника.

⁶¹ Христофор Антонович Мініх (Бурхард-Крістоф фон Мюніх).

⁶² Материалы для истории русского флота (далі – МИРФ) / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 119.

флотилія вже являла собою серйозну військову силу і своїми діями в травні-червні 1736 р. суттєво допомогла Донській армії генерал-фельдмаршала П. Лассі у справі здобуття Азова. Між тим, у травні Дніпровська армія генерал-фельдмаршала Х.Мініха виступила на Крим. У цей час у пониззі Дніпра проти турків діяла козацька флотилія Війська Запорозького Низового. Запорожці на своїх бойових човнах-дубах проводили розвідувальні пошуки і захоплювали поодинокі судна супротивника в районі Дніпровсько-Бузького лиману. Після захоплення корпусом генерал-лейтенанта М. Леонтєва ф. Кінбурн (тур. *Кил-Бурун* – “Гострий Ніс”), що сталося 8.06.1736, частина Запорозької флотилії зосередилась в кінбурнській гавані і розпочала спостереження за Очаковим (з тур. *Ачі-Капи* – “Відкриті Ворота”; з тат. *Ачік* – “Відкритий”). Втім, на початку серпня росіяни змушені були залишити Кінбурн. Запорожцям довелось на своїх дубах вивозити з фортеці артилерію корпусу М. Леонтєва. До кінця кампанії запорожці продовжували діяти на Лимані. Так, 6 вересня партія запорожців на десяти дубах захопила поблизу Очакова турецьку галеру, на якій знаходилось п'ятнадцять гармат і одна мортира. Трофейні гармати козаки доправили на Січ⁶³.

Після завершення невдалого походу на Кримський півострів Х. Мініх дійшов висновку, що на Дніпрі необхідно мати потужну гребну флотилію. Повертаючись із армією на зимові квартири, фельдмаршал розпитував запорозьких човнярів і лоцманів про дніпровські пороги і можливість проходу через них плоскодонних галер і прамів. Старі запорожці відповідали, що судна такого типу можна спускати порогами лише під час весняної повені; при цьому, розміри суден не повинні перевищувати габарити дубів і байдаків⁶⁴.

У справі створення потужної гребної флотилії на Дніпрі фельдмаршала підтримав Сенат і Кабінет Міністрів (міністри кабінету імператриці). Наприкінці літа, для закладення Нової Брянської верфі, Х. Мініх тимчасово відкликав на Десну головного командира Тавровського адміралтейства віце-адмірала П. Бредаля. Згідно з планами на наступну кампанію, судна Брянського адміралтейства мали доправити до Очакова облогу артилерію і військові припаси. У свою чергу, Донська армія П.Лассі мала виступити до Криму, а Тавровська флотилія – доправляти на півострів військові припаси по Азовському морю. І все було б чудово, якби не дніпровські пороги та мілководдя гирла Дону. Через це у Брянську і Таврові замість містких суден мали будувати 1000 спеціальних плоскодонних човнів. Виконання усіх необхідних робіт потребувало 40 000 робітників, а саме: теслярів, конопатників, ковалів, пильщиків і до кожної категорії десятників, а також для кожного виду робіт (корпусної, блокової, щоглової, весельної справ та ін.) відповідних майстрів і підмайстрів. Необхідна грошова сума на будівництво обчислювалась у сумі 795 000 крб. (руб.), однак державною казною було

⁶³ Шпитальов Г.Г. Бойові дії запорозьких човнів у складі Дніпровської воєнної флотилії під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – Т. 7. – С. 93–94.

⁶⁴ Всеподданнейшие донесения графа Миниха /Под ред. А. Мышлаевского. – Ч. I: Донесения 1736 и 1737 гг. // Сборник военно-исторических материалов (далі – СВІМ). – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 114.

відпущено всього 200 000 крб. (руб.). Будівельний ліс (соснові, ольхові, осинові і дубові колоди) для Дніпровської флотилії мали заготовляти під Брянськом, Смоленськом, Трубчевськом, Калугою і Тулою, а для Донської флотилії – у Воронежській губернії. Парусину на вітрила виготовляли московські і суздальські приватні мануфактури⁶⁵.

У серпні Адміралтейств-колегія постановила будувати у Таврові і Брянську *“островские лодки”* (десантні човни полку П. Островського доби Північної війни). Х.Мініх і П.Бредаль категорично заперечували, бо ті судна мали велику осадку. Згодом члени Воїнської морської комісії визнали за краще будувати плоскодонні кончебаси за проектом К. Ніулона⁶⁶. Фельдмаршалу Х.Мініху кончебаси видались замалими і той замовив Адміралтейств-колегії проект більшого човна, подібного запорозькому дубу. Креслення і модель *“новоманерной запорожской лодки”* виконав обер-інтендант Д. Броун. 6.09.1736 Адміралтейств-колегія затвердила цей проект для будівництва на Новій Брянській верфі у кількості 500 одиниць. Судна Д.Броуна отримали назву дубель-шлюпок (подвійних шлюпок)⁶⁷. До початку літньої кампанії для Дніпровської флотилії мали побудувати 4 плоскодонні галери, 3 прами і 500 дубель-шлюпок. Дубель-шлюпки і галери призначались для дій проти суден супротивника на Дніпровсько-Бузькому лимані, а прами – для ведення вогню із важких гармат по Очакову. (12.11.1736 для Тавровського адміралтейства Військова колегія затвердила проект *“новоманерной казачьей лодки”* галерного майстра А.Алатчанінова, також у кількості 500 одиниць). Раптом 16.12.1736 для Тавровського і Брянського адміралтейств Сенат видав постанову щодо будівництва кончебасів замість запланованих раніше *“островских лодок”*. Зрозуміло, що постанова запізнилася – у Брянську і Таврові вже повним ходом йшло будівництво новоманірних суден. Тавровське адміралтейство відмовилось від кончебасів навідріз. У Брянську до кінця року знайшли компромісне рішення – за рахунок зменшення числа дубель-шлюпок, майстри погодились виготовити 40 кончебасів, а також 60 плашкоутів (понтонних барок) для наведення переправ через Дніпро⁶⁸.

Починаючи з осені 1736 р. і до самого кінця війни між Військовою колегією і Адміралтейств-колегією з приводу будівництва плоскодонних човнів постійно точилися суперечки. Кожна сторона відстоювала своє бачення будівництва, забезпечення і дій флотилій. Узгодження окремих позицій (щодо типів суден, місцезнаходження баз, відрядження

⁶⁵ Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – Примечания. – С. 125.

⁶⁶ Основні характеристики кончебаса були такі: довжина 58 футів, ширина 15 футів, вантажопідйомність 25 т, осадка з вантажем три фути, а без вантажу – 1 фут і 10 дюймів, 9 пар весел, навісне стерно, одна щогла з люгерним вітрилом, екіпаж до 60 чоловік, артилерійське озброєння складалось із шести 2-фунтових ніккор.

⁶⁷ Основні характеристики дубель-шлюпки наступні: довжина 85 футів, ширина 20 футів, вантажопідйомність 50 т, екіпаж 70-100 чоловік, осадка з вантажем понад 6 футів, 12 пар весел, навісне стерно, дві щогли. Вітрильне оснащення було двох типів – гафельне (на високих щоглах), або латинське (на коротких щоглах). Артилерійське озброєння складалось із чотирьох трифунтових фальконетів і восьми однофунтових мушкетонів.

⁶⁸ МИРФ. – Ч. VI. – С. 609; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 125 (Прим.); Кабалія Д.Р., Нефьодов В.В. “Запорозька чайка”: історія однієї знахідки. – Запоріжжя, 2005. – С. 69–70, 80–83.

майстрів та робітників) тягнулись місяцями. Суперечливі рішення зв'язували ініціативу керівників обох південних адміралтейств, що суттєво гальмувало справу. У ці суперечки було втягнуто Сенат і Кабінет Міністрів. Часом остаточні рішення доводилось приймати самій імператриці. Стосовно будівництва суден Донської і Дніпровської флотилій зберігся величезний масив документів; він складається переважно із бюрократичної кореспонденції Брянського і Тавровського адміралтейств з Адміралтейств-колегією, Військовою колегією, Сенатом і Кабінетом Міністрів, а також перехресного листування між усіма цими установами. (У Російському державному архіві давніх актів зберігається ключовий масив документів, який “зв'язує” листування з цього приводу між усіма вищезгаданими установами. Це фонд 248 “Сенат и сенатские учреждения”, опис 126, справи 556 – 579. Документи, зібрані у цих справах, датуються 1736 – 1741 рр. Матеріал є цікавим для дослідників, які спеціалізуються на історії суднобудування).

04.01.1737р. Сенат видав указ щодо створення на базі Брянського адміралтейства Дніпровської експедиції. (Донська експедиція на базі Тавровського адміралтейства існувала з червня 1729 р.). За розпорядженням Кабінету Міністрів з Балтики на Нову Брянську верф було відряджено 1222 адміралтейських служителя, 1232 майстри і підмайстри, а також 2200 солдатів від польових полків Дніпровської армії Х. Мініха. У навколишніх повітах набрали необхідну кількість робітників. Безпосереднє керівництво будівельними роботами здійснював капітан полковницького рангу П. Кашкін. Сплав готових суден доручався лейтенанту майорського рангу О. Кашкіну. На сплаві було задіяно 6 мічманів поручницького рангу, 60 досвідчених старшин і матросів, а також місцеві інвалідні команди та солдати гарнізонних полків Білгородської губернії. Для нагляду за робітниками і солдатами, до Експедиції відрядили 10 обер-офіцерів і 20 чоловік унтер-офіцерського складу. Забезпечення майстрів, службовців, робітників, солдатів і матросів покладалось на кріґс-комісара генерал-майорського рангу князя М. Трубецького. Спостереження за будівництвом Адміралтейств-колегія доручила члену Воїнської морської комісії контр-адміралу В. Дмитрієву-Мамонову. 03.02.1737 імператриця призначила В. Дмитрієва-Мамонова на посаду головного командира Дніпровської експедиції⁶⁹.

Навесні, ще до початку кампанії, Запорозька флотилія взяла під контроль гирло Дніпра. Так, 30 березня при урочищі Станіславі (що біля гирла Інгульця) козаки на дубах атакували переправу татарської орди, “к которой от Очакова для перевозу Днепра несколько судов приведено было”, відігнавши турецькі судна в Лиман. Березневий виступ армії Х. Мініха до Очакова затримувався через проблеми із наведенням переправи на правий берег Дніпра (новозбудовані плашкоути ще навіть не вийшли із Брянська). У перших числах квітня Х. Мініх змушений був віддати наказ по армії зібрати усі можливі плавзасоби у

⁶⁹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 198, 616 – 617; Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. / Под ред. А. Филиппова. – Ч. VI. 1737 г. // Сборник Императорского Русского исторического общества (далі – СИРИО). – Т. 117. – С. 18, 27, 147; СВММ. – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 215, 249, 259-260; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 166 (Прим.).

придніпровського населення. З цього приводу фельдмаршал доповідав імператриці, що *“малороссийские прибережные жители”* чинили спротив і судна для переправи *“были штурмом одержаны”*. На початок квітня в районі Мішурина Рогу (неподалік Перевелочни) через Дніпро на 128 *“партикулярных”* суднах було наведено наплавний міст довжиною в 520 саженив і шириною в три сажени. На 68 саженив з кожного боку Дніпра цей міст тримався на сваях та інших упорах. На правому березі міст прикривався подвійним редутом із двома меншими фланговими редутами, які були зв'язані між собою суцільною реданною лінією. По мосту мали переправити артилерію, обоз й усі кінні полки. Для переправи піхотних полків облаштували два перевози в районі м. Орлик і с. Власівки. (Після повернення армії з походу переправу демонтують, а наступної весни – знову наведуть в тому ж районі). В цей же час розпочався спуск до гирла Дніпра байдаків з провіантом. (Впродовж усієї війни провіантські байдаки на Десні і Дніпрі перебували у віданні генерал-крігс-комісара князя М. Трубецкого)⁷⁰.

29 червня Дніпровська армія генерал-фельдмаршала Х.Мініха, чисельністю 70 000 чоловік при 62 польових і полкових гарматах, підійшла до Очакова⁷¹. На той час в Очакові перебувало 22 000 турецького війська при 122 гарматах, 9 мортирах і 34 басах. Війська гарнізону очолював очаківський сераскер Яхья-паша, а комендантом фортеці був двобунчужний паша Мустафа-ага. Невдовзі, на допомогу фортеці мали прибути війська бендерського сераскера Абдулли-паші, а із Синопу – чорноморська ескадра. На момент підходу до фортеці армії Х. Мініха, флотилії В. Дмитрієва-Мамонова разом із облоговою артилерією в пониззі Дніпра не виявилось. Не чекаючи на підхід до Очакова турецької армії і флоту, Х.Мініх зважився на штурм із тими гарматами, які були в його розпорядженні. 2 липня у ході загального приступу Очаків перейшов до рук росіян. Це сталося внаслідок потужного вибуху головного порохового льоху фортеці (500 діжок пороху). Пороховий льох вибухнув через пожежу, спричинену обстрілом фортеці польовою артилерією Х. Мініха. Вибух спричинив величезні руйнування і жертви. Пожежа, що охопила місто, дісталася ще двох порохових льохів. Поблизу епіцентру одного із цих вибухів міський мур частково обвалився. Неспроможний одночасно гасити пожежу і обороняти місто, гарнізон кинувся на пристань до своїх галер. У цей самий час, російська легка кіннота (гусари і донці) прорвалася в гавань через відчинені Морські ворота. Слідом у місто вдерлася російська піхота. Зчинилася страшена різанина. Обидва очаківські сераскери капітулювали лише після того, як дізналися, що

⁷⁰ СВІМ. – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 310–311; Журнал, ведённый при главной армии Ея Императорского Величества Анны Иоанновны во время кампании 1737 года и инструкция для действий войск против турок / Под ред. А. Мышлаевского // СВІМ. – Вып. XV. – СПб., 1904. – С. 3; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 363–368, 406, 495, План № 12; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II // Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 352, 430–431; Шпитальов Г.Г. Бойові дії запорозьких човнів. – С. 94.

⁷¹ Очаків був військово-адміністративним центром османів на землі *Єдисан* і відносився до провінції *Озі* (Сілістрійський вілайет із центром у Бендерах).

галери покинули гавань і з фортеці їм вже не вибратися. Разом із сераскерами в полон було взято 30 значних чиновників, 60 офіцерів і 3174 нижніх чинів. (Під Очаковим буде поховано 17 000 трупів оборонців і жителів. Також чимало людей, які, кинувшись у воду, намагалися дістатися до відпливаючих галер, потонуло поблизу гавані). Росіяни втратили убитими 68 офіцерів і 987 нижніх чинів. Відразу після падіння Очакова турки залишили і Кінбурн. Проте без флотилії перекинути війська до Кінбурна Х. Мініх не міг. Достеменною інформацією про те, що коїться у тій фортеці, також не було. 05 липня фельдмаршал виступив із армією на Бендери, залишивши в Очакові восьмитисячний гарнізон під командуванням генерал-майора І. Бахметьєва та інженер-полковника М. Брадке. Через два дні потому із Синопу до Очакова прийшло п'ять турецьких кораблів, на яких перебувало до 5000 яничарів. Те, що Очаків у руках росіян, а Кінбурн покинуто, для капудан-паші стало повною несподіванкою. Пролавірувавши певний час між обома фортецями кораблі вийшли в море⁷².

Тим часом участь брянських суден у кампанії залишалась під питанням. Перегін суден до Очакова затягнувся. З кінця квітня і до початку червня із Брянська в Переволочну було відправлено 355 суден: 4 галери, 3 прами, 202 дубель-шлюпки, 9 ординарних шлюпок, 31 дельял, 20 кончечасів, 24 плашкоутів, 18 великих і 44 малих барок. Так, 26 квітня 1737 року разом з кріґс-комісаром (вже генерал-лейтенантом) Трубецьким вийшло 33 судна; 02 травня разом з капітаном Брентом – 41 судно; 09 травня разом з лейтенантом Несвицьким – 60 суден; 17 травня з лейтенантом Лоцинським – 50 суден; 18 травня з лейтенантом Лопухіним – 30 суден; 26 травня з лейтенантом Милославським – 65 суден; 01 червня з контр-адміралом Дмитрієвим-Мамоновим – 76 суден. Транспортування кожної партії тривало близько місяця. Так, перші судна, відправлені із Брянська ще 22 квітня, прибули до Переволочної лише 20 травня. Проте прибуття готових суден до Переволочної ще не означало їх участі у кампанії; судна ще треба було перевести через дніпровські пороги. На самих порогах необхідно було будувати пристані і спеціальні пристрої, а також зводити укріплення і житло для солдатів та робітників. Перші три пороги (Кодацький, Сурський, Лоханський) човни доводилось тягти волоком по спеціальній колії; теж саме було і на Ненаситенському порозі. Решту порогів човни проходили порожні за допомогою запорозьких лоцманів, а вантажі перевозили берегом на возах⁷³.

Впродовж літа на правому березі Дніпра було споруджено опорні пункти: ретраншементи Кам'янський (супроти Усть-Самарської фортеці), Кайдацький, Ненаситенський, Хортицький (напроти о-ва

⁷² СВІМ. – Вып. XV. – С. 25-29; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 386, 390-394; Манштейн Х.-Г. Записки о России. – М., 1875. – С. 111-113; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 624-630; Соловьев С. М. История России с древнейших времён. – Кн. X. 1725 – 1740. – Т. 19-20. – М., 2002. – С. 553-558.

⁷³ Бумаги Кабинета Министров. Ч. VI. 1737 г. // СИРИО. – Т. 117. – С. 313; МИРФ. – Ч. VI. – С. 619-622; СВІМ. – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 149, 263, 279-280, 308, 315; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 338-340; Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. – Запоріжжя, 2002. – С. 66.

Мала Хортиця), а також Новий шанець (на місці знесеного у 1700 р. *Кизи-Кермена* – з тур. “Дівоча Фортеця”). У цих ретраншементах було влаштовано пристані. На лівому березі Дніпра стоянками для суден флотилії могли служити минулорічні редуті і ретраншементи, зведені армією Х.Мініха під час походу на Крим. Ці укріплення розташовувались на відстані 20-25 верст одне від одного: редут біля гирла Татарки, редут біля гирла Воронкової, редут біля гирла Осакорівки, подвійний ретраншемент біля гирла Вільнянки, ретраншемент біля гирла Московки, два ретраншементи з редутами по обох берегах Конки (Кінських Вод), подвійний редут біля гирла Бурчика, подвійний редут біля гирла Смалика, два ретраншементи з бастіонами і редутами по обох берегах Білозірки (колишній Кам’яний Затон), редут біля гирла Рогачика, ретраншемент біля гирла Каїрки, редут біля гирла Малої Каїрки, редут біля гирла Дручки. Втім, усі вони були знесені за наказом Х.Мініха ще у серпні 1736 року при відході Дніпровської армії на зимові квартири. На відновлення цих укріплень робочих рук не вистачало і справа була відкладена на майбутнє. А поки що на місцях знесених укріплень влаштували форпости. (Відновлять лише Кам’яний Затон, та й то лише у наступному 1738 році). Придніпровські укріплення, розташовані від Усть-Самару до Нового шанця, разом із переволоками на порогах, отримали назву Дніпровської лінії. Начальником Лінії було призначено генерал-майора Г.-К. фон Кейзерлінга. Будівництвом на порогах керував генерал-майор Ю. Репнін, а роботами по спуску флотилії – бригадир А. Барятинський і капітан флоту Сомерсет-Мавтерс. За попереднім задумом Х. Мініха основною базою флотилії мала стати Нова Запорозька Січ на р. Підпільній. Спеціально відряджений на Січ полковник Хрипунов визнав місце незручним, а настрої самих запорожців стосовно цієї ідеї – настороженими і підозрілими. То ж Хрипунов змушений був шукати зручні місця нижче гирла Підпільної⁷⁴.

При проходженні порогів близько 150 човнів потерпіли аварії і їх довелось залишити під прикриттям укріплених постів. Галери і прами через літнє обміління Дніпра до порогів взагалі не дійшли; їх залишили в гирлі Самари. Човни, які подолали пороги, йшли до Очакова при сильному зустрічному вітрі на самих лише веслах. Перший загін Брянської флотилії прибув на місце через два тижні після падіння Очакова. Так, 19 липня полковник Хрипунов привів 16 дубель-шлюпок, 2 кончебаси і 70 байдаків із провіантом, артилерійськими припасами та будівельним лісом. Другий загін (48 дубель-шлюпок, 4 кончебаси і 57 байдаків) із бригадиром А. Барятинським прибув до Очакова лише 04 серпня. Через два дні по тому із підполковником Долгоруковим прибув третій загін (6 дубель-шлюпок і 24 байдаки). Із суден, що дісталися Очакова, більше половини потребували капітального ремонту. На придатних для використання плавзасобах обер-комендант

⁷⁴ Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов / Под ред. А.Мышлаевского // СВИМ. – Вып. XI. – СПб., 1899. – С. 3, 44, 64; СВИМ. – Вып. XV. – С. 17; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 352-354, 768-771, Листы № 45, 46; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 470, 472, Карта № 15, Планы № 7, 13.

І. Бахметьєв перекинув до Кінбурна тритисячну бригаду під командою М. Брадке. За короткий термін Кінбурн було приведено до ладу. 17 серпня, сподіваючись, що В. Дмитрієв-Мамонов вже перебуває в Очакові, Х. Мініх надіслав до фортеці на його ім'я *“зело крепкий и строгий ордер”* щодо виходу флотилії в Чорне море. Зокрема, Х. Мініх наполягав, щоб контр-адмірал спромігся *“до устья Днестра и до Дуная действия и вред неприятелю в лежащих по берегу Чёрного моря местах, вкупе с запорожскими казаками, или по крайней мере тревогу причинить, а паче то апробовать, как может та флотилия, а особливо дубель-шлюпки и кончебасы по Чёрному морю действовать”*. Однак, цей ордер в Очакові чекатиме на контр-адмірала ще близько двох місяців⁷⁵.

Про Запорозьку козацьку флотилію треба сказати окремо. Так, у 20-х числах липня (слідом за першим брянським загonom Хрипунова) до Очакова прибуло 38 дубів зі двома тисячами козаків. Запорожцям неодноразово пропонувалось йти в пошук до гирла Дністра *“и далее”*. У разі блокади Лиману турецькою ескадрою після виходу запорожців в море, загін дубель-шлюпок Хрипунова мав забезпечити прорив козаків назад до фортеці. Ад'ютант Х. Мініха капітан Х.-Г. Манштейн у своїх записках стверджував, що запорожці декілька разів чинили диверсії до самих Бендер і навіть грабували передмістя фортеці та навколишні селища. Втім, цьому немає жодних підтверджень. На той час в районі Бендер зосереджувались головні сили турецько-татарських військ, а поблизу *Ак-Кермена* (з тур. *“Білий Камінь”*) стояла Чорноморська ескадра османів. При цьому у самих запорожців жодного бажання вирушати в похід не було. Під Очаковом вони знайшли собі масу цікавих занять: діставали з води золото і срібло потонулих турків; шарпали спустілі прибережні селища; підвозили з покинутих баштанів кавуни і дині для продажу російському гарнізону; добували сіль на Кінбурнській косі і потім, за окрему плату, доправляли її в Очаків і далі до порогів. І. Бахметьєв зміг залучити запорожців лише до морської дозорної служби та перевезення припасів у Кінбурн. Стосовно бойової діяльності запорозької флотилії за даний період відомо лише те, що наприкінці липня 25 дубів окремими загонами провели пошук *“на крымской стороне”* (біля Тендрівської коси й островів Ягорлицької затоки), де знайшли кілька розбитих штормом малих турецьких суден, а саме: одну малу галеру (турецький гребний фрегат) і п'ять кончебасів. Малу галеру козаки полагодили і привели в Очаків. Морські офіцери, оглядаючи трофей, прийшли до висновку, що перед тим, як потрапити у шторм, мала галера була *“от нашей пушечной пальбы в двух местах прострелена”*. (Це могло статися хіба що під час взяття Очакова, але маловірогідно). З цього приводу Х. Мініх окремо відрепортував імператриці, що на Чорному морі

⁷⁵ Приказы графа Миниха за 1736 – 1738 годы. Генералитетские рассуждения за 1736 – 1739 годы / Под. ред. А. Байова // СВИМ. – Вып. XIV. – СПб., 1904. – С. 319–337; СВИМ. – Вып. XI. – С. 86, 94, 125; СВИМ. – Вып. XV. – С. 34–36, 40; Собрание реляций 1736, 1737 и 1738 годов // Известия о воинских действиях против турок и татар. Прибавления к Санкт-Петербургским новостям. – СПб., 1739. – С. 59; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 410–411.

захоплено перше судно супротивника⁷⁶. Далі про дії запорозької флотилії достовірних відомостей немає. Зіставляючи факти, можна дійти висновку, що напередодні очікуваного прибуття Х. Мініха до Очакова (командуючий листом попередив про це обер-коменданта фортеці), козаки вдали перед росіянами, що буцімто за власною ініціативою вирушили у похід (а інакше вони б наразилися на прямий наказ фельдмаршала йти в пошук на Дністер). То ж до кінця літньої кампанії запорожці, скоріш за все, тримались неподалік гирла Березані й “обстежували” тамтешні прибережні поселення.

Тим часом, Дніпровська армія, так і не дійшовши до Дністра та Бендер, поверталась випаленим татарами степом до переправи на Міщуриному Розі. В останніх числах серпня Х. Мініх у супроводі невеликого кінного загону приїхав до Очакова і спробував особисто організувати морську експедицію “до устья Днестра к Белу-городу и далее до Дуная”. По прибуттю на місце Х. Мініх побачив сумну картину: обер-комендант І. Бахмєтьєв і старший над морськими чинами капітан флоту Брент тяжко хворіли, В. Дмитрієв-Мамонов перебував невідомо де (ймовірно ще на порогах), а морських офіцерів і служителів було обмаль. На вимогу Х. Мініха щодо приведення у готовність дубель-шлюпок до походу, морські офіцери відповідали, що на їх судах з’являтися на морі ніяк не можна, позаяк ці судна і на Лимані ходять з великими труднощами. Фельдмаршал особисто упевнився в цьому переправляючись із Очакова до Кінбурна на одній із кращих дубель-шлюпок; на переїзд довелось витратити більше доби (течія мало не винесла судно в море). З огляду на незадовільний стан суден, вирішили більшість з них підняти вище Нового шанця (Кизи-Кермена). У поганій якості суден і провалі морської кампанії Х. Мініх звинуватив В. Дмитрієва-Мамонова. (Контр-адмірал уникнув військового суду лише завдяки тому, що перебував у родинному зв’язку з фамілією імператриці). Замість І. Бахмєтьєва, який отримав відпустку на лікування, на посаду обер-коменданта Х. Мініх призначив генерал-майора барона Ф. фон Штофельна (Штофеля). Із Очакова Х. Мініх подався “к Днепровским гирлам”. На найбільшому острові Дніпровського гирла за розпорядженням фельдмаршала було закладено редут Св. Анни, а поблизу урочища Кошова Голова (що біля гирла Інгульця) – подвійний ретраншемент Олександр-шанець. Олександр-шанець мав стати головною базою флотилії і перебувати у віданні обер-коменданта Очакова. (В Олександр-шанці розмістили три регулярні батальйони з гарматами й облаштували простору стоянку для суден). Далі фельдмаршал планував оглянути придніпровські ретраншементи і переволоки, а також річкові пороги, на яких, для кращого проходження суден, намірявся підірвати порохом кам’яні глиби. Втім, за браком часу цю подорож довелось відкласти. Від гирла Інгульця Х. Мініх подався до Міщуриноного Рогу, де армія вже розпочала переправу через Дніпро. Фельдмаршал планував повернутися до порогів після того, як розташує

⁷⁶ СВІМ. – Вып. XI. – С. 94, 125, 167, 182; СВІМ. – Вып. XV. – С. 34, 37, 39; Собрание реляций 1736, 1737 и 1738 годов. – С. 1-2, 8, 11.

армію на зимових квартирах і організує оборону кордонів. (Втім, відвідати пороги Х. Мініху так і не вдасться, його відкличе до столиці імператриця). Між тим в пониззі Дніпра з'явився В.Дмитрієв-Мамонов – 18 вересня він прибув до Олександр-шанця. Відразу ж після розвантаження суден в Очакові, контр-адмірал за наказом Х.Мініха мав повертатись із порожніми суднами до дніпровських постів⁷⁷.

Під час свого перебування в Очакові, Х. Мініх разом із морськими офіцерами провів апробацію брянських суден, у ході якої було зафіксовано усі їх недодіки і дефекти. В реляції на ім'я імператриці від 31.08.1737 фельдмаршал вказував на те, що дубель-шлюпки і кончебаси для дій на морі непридатні. Через те, що парусина була дуже неякісною і важкою, вітрила не давали бажаної швидкості і використовувались рідко. Так, при супутньому вітрі вони лише ускладнювали роботу веслярів, а при боковому – завалювали судна на один з бортів, що унеможливлювало греблю взагалі. При супротивному вітрі веслярі навіть не могли зрушити судна з місця. Ще одним недоліком було те, що плоскодонні човни не могли здійснювати повороти за допомогою самого лише стерна – для цього треба було задіювати весла одного з бортів. На відкритій воді судна ставали некерованими; їх занадто далеко розкидало одне від одного. Висадка десанту з дубель-шлюпок і кончебасів була справою марною, оскільки заважкі човни не могли близько підходити до берега. Чорноморських хвиль корпуси не витримували і швидко давали течу. Запас плавучості навіть при незначному пошкодженні корпусу був дуже низьким. У ході ліквідації течі величезну незручність екіпажу створювала внутрішня нещільна обшивка (котра слугувала каркасом для зміцнення корпусу), а сама лише помпа відкачувати воду не встигала. Зберегти плавучість на деякий час можна було лише своєчасно підвівши під корпус зовнішній парусиновий пластир. Зрозуміло, що при подібних аваріях недосвідчений солдатський екіпаж не міг самостійно впоратися з проблемою. В умовах дніпровських мілин, порогів і стрімких течій брянські судна не годились і як транспортні засоби. То ж не дивно, що половина їх так і не змогла дістатись Очакова⁷⁸.

Досвід кампанії навів Х.Мініха на думку, що значно краще було б будувати судна нижче дніпровських порогів. За задумом фельдмаршала, у Брянську належало виготовляти самі лише деталі суден, а вже збирати й оснащувати – нижче порогів. Таким манером Х. Мініх розраховував побудувати 500 великих 12-баночних човнів, а також кілька десятків великих галер і прамів. 03 вересня, з подачі Х. Мініха, головним командиром у Брянськ було призначено віце-адмірала Н. Синявіна. Фельдмаршал зміг добитися того, щоб в розпорядження нового

⁷⁷ СВІМ. – Вып. XI. – С. 146, 165; Всепопданейшие донесения графа Миниха. – Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736 – 1739 годы / Под ред. А. Мышлаевского // СВІМ. – Вып. XIII. – СПб., 1903. – С. 385; СВІМ. – Вып. XV. – С. 48–49; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 401–405; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 773; Соловьев С.М. История России. – С. 556, 558.

⁷⁸ МИРФ. – Ч. VI. – С. 631 – 632, 648, 655; СВІМ. – Вып. XI. – С. 147, 200; Соловьев С.М. История России. – С. 561; Кабалія Д.Р., Нефьодов В.В. “Запорозька чайка”. – С. 131–137; Шпитальов Г.Г. Бойові дії запорозьких човнів. – С. 95.

керівника Дніпровської експедиції Тавровське адміралтейство передало своїх кращих майстрів. На початку жовтня Н. Синявін прибув до Полтави у ставку Х.Мініха для наради. У ході наради було узгоджено низку питань щодо будівництва, забезпечення і спуску суден. Окремо було винесено питання низової верфі. Віце-адмірал ідею фельдмаршала підтримав. Відразу ж після наради Н. Синявін відбув до Брянська. Визначення місця для низової верфі Х. Мініх поклав на генерал-квартирмейстра Дніпровської армії інженер-генерал-лейтенанта А. де Бріньї (*Adrian de Brigny*). За пороги, для огляду місцевості, А. де Бріньї відрядив “*нарочных искусных офицеров*”. Один із них – інженер-майор Рещт, визнав найзручнішим місцем острів Малу Хортицю (в тогочасних документах – “*Вышняя Хортица*”). Пропозицію інженер-майора командування визнало вдалою. Тим паче, на правому березі Дніпра, супроти цього острова, ще навесні минулого року було зведено Хортицький ретраншемент⁷⁹.

Верфь заклали наприкінці жовтня у північно-західній частині Малої Хортиці і, оскільки вона знаходилась за порогами, назвали Запорозькою. Трохи згодом, щоб її не ототожнювали із верф'ю Запорозької Січі, перейменували на Нову Запорозьку, а коли і це не допомогло (заснована у 1734 р. на р. Підпільній Запорозька Січ називалась “Новою”) – стали іменувати Хортицькою, або Хортицьким островом. На острові верфь обгородили реданною лінією із десятима люнетами. В тилу верфі, біля самого берега, для прикриття зв'язку з Великою Хортицею і далі з правим берегом, була влаштована реданна лінія з чотирма редутами. На правому березі Дніпра звели реданну лінію з шістьма редутами; ця лінія мала прикривати розташовану на острові флотилію. Крім того, укріплення були споруджені також на скелі, що знаходилась у воді напроти південної сторони верфі (між островом і правим берегом). У 1739 р. в північній частині Малої Хортиці влаштують обнесений реданною лінією і підкріплений трьома редутами табір, куди перенесуть помешкання для рядових морських служителів, солдатських екіпажів і робітників⁸⁰.

Тим часом, скориставшись відходом армії Х. Мініха на лівий берег Дніпра, турецьке командування спробувало повернути Очаків і Кінбурн. В перших числах жовтня під Очаковом з'явилися кінні розвідувальні партії турків. До Кінбурна з боку Криму підійшла чисельна татарська партія. 05 жовтня в Дніпровський лиман зайшла турецька ескадра, але запримітивши в гаванях фортець російські судна відійшла до Березанського острова. Саме в цей час із півсотнею навантажених суден до Очакова прибув В. Дмитрієв-Мамонов. 14 жовтня до Очакова підступило об'єднане 40 тис. турецько-татарське військо сілістрійського сераскера Ієнтір-Алі-паші та калги-султана Бєлі-Гірея. З 15 по 30 жовтня під Очаковом розгорнулося найжорстокіше за всю війну бойовище: цілодобові бомбардування і штурми, мінні підкопи з обох боків, вилазки гарнізону і т. ін. Особливо запеклі бої точилися біля Преображенських, Семенівських та Ізмайлівських

⁷⁹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 613, 645–647; СВІМ. – Вып. XI. – С.151,159,172,316; СВІМ. – Вып. XIII. – С. 345 – 350; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 340.

⁸⁰ Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 474, План № 14; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. – 354, 363, Лист № 48; Кабалія Д.Р., Нефьодов В.В. “Запорозька чайка”. – С. 143.

воріт. Атаки і приступи припинялись лише під час проливних дощів. З моря Лиман блокували 12 галер. Із цих галер турки обстрілювали російські позиції в районі Морських (старих) і Христофорівських (нових) прибережних воріт⁸¹.

Число захисників Очакова становило близько 5000 солдатів і козаків, а також нечисельна морська команда при сотні суден, більша частина з яких була в аварійному стані. При цьому половину усіх плавзасобів складали вантажні байдаки. (Запорозька флотилія на цей момент вже стала на зимівлю в Новому шанці). Контр-адміралу В.Дмитрієву-Мамонову нічого іншого не залишалось як обороняти фортецю з боку моря, прикриваючи її гавань і прибережні фланги. Так, 16 жовтня дві дубель-шлюпки під командуванням мічмана Чіхачова, стоячи на якорі, до самого ранку підтримували вогнем берегові редути, розташовані біля Христофорівських воріт; мічман відійшов лише після того, як під усіма чотирма фальконетами зламались вертлюги. Дві інші дубель-шлюпки, під командуванням самого В.Дмитрієва-Мамонова, впродовж трьох годин обстрілювали супротивника, який підібрався до берегових редутів, що прикривали Ізмайлівські ворота. Вогонь важких турецьких гармат, розташованих на плато, примусив контр-адмірала відійти. 17 жовтня В. Дмитрієв-Мамонов вийшов із гавані на одній дубель-шлюпці і впродовж чотирьох годин вів вогонь по супротивнику. 18 жовтня три загони дубель-шлюпок (5, 6 і 10 суден) очолювані Чіхачовим і штурманами Неклюдовим та Кисленським з ранку до вечора обстрілювали турецькі війська, що штурмували Ізмайлівські ворота. У ході бою одну дубель-шлюпку хвилі викинули на прибережну міліну. Турки кинулися до безпорадного судна. Більшості команди вдалося врятуватися уплав (два матроси, що залишились на судні біля фальконетів героїськи загинули). Врешті, прицільний вогонь російських гармат з прибережного редуту та інших дубель-шлюпок примусив супротивника залишити щойно захоплений трофей і відступити. У наступні дні облоги загін В. Дмитрієва-Мамонова прикривав Морські і Христофорівські прибережні ворота, а в нічний час перекидав до Очакова підкріплення з Олександр-шанця і Кінбурна. (Кінбурну й Олександр-шанцю, крім нічних тривог, татари нічого заподіяти не змогли)⁸².

30 жовтня, несподівано для російського гарнізону, супротивник припинив атаки. Турки, покинувши усі припаси і спорядження, завантажились на кораблі і вийшли в море. Буджацька та Єдисанська орди відійшли степом до Аккермена, а кримчаки подались з-під Кінбурна до Перекопу. За офіційною версією штабу Х.Мініха, причиною такого поспішного відступу супротивника була отримана звістка про рух російських військ на допомогу гарнізону Очакова. Насправді ж на той момент у придніпровських ретраншементях, що звідусіль були оточені татарами, нараховувалось всього кілька тисяч піших солдатів і козаків, а найближчі армійські полки знаходились у Полтаві. Як стало відомо

⁸¹ Манштейн Х.-Г. – С. 132 – 135; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 411–420; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 635–640; Тарас А.Е. Сражения и кампании. – С. 130.

⁸² МИРФ. – Ч. VI. – С. 658; СВІМ. – Вып. XI. – С. 179–187, 192, 199–209, 213–214, 247; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 641–645.

пізніше, в турецькому таборі спалахнула чума, занесена з Молдови. (На початку 1738 р. епідемія пошириться від Дунаю до Дону)⁸³.

Дії флотської команди В.Дмитрієва-Мамонова під час оборони Очакова воєнні історики зазвичай оцінюють як пасивні і малоефективні. Втім, треба дивитись на речі реально. Очаків не мав бухти; гавань була відкритою (самі лише причали на рівній береговій смузі). Турецькі галери могли будь-коли підійти до фортеці. Відтак, контр-адміралу більше нічого не залишалось, як зосередити дубель-шляпки біля Морських і Христофорівських воріт і діяти на флангах фортеці під прикриттям берегової артилерії. Відкритий бій з галерами у Лимані не мав сенсу: дубель-шляпки за своїми ходовими якостями для такого бою не годились; морських офіцерів, штурманів і матросів на усі команди не вистачало; вогонь фальконетів був малоефективний. Якби турецька ескадра посеред Лиману розсіяла або ж просто обійшла стрій тихохідних дубель-шляпок і підійшла до фортеці з десантом, то малочисельний гарнізон Штофельна не зміг би стримати загального натиску. При цьому загін В. Дмитрієва-Мамонова мав дуже мало шансів порятуватися у Кінбурні, адже поблизу Коси стояли лінійні кораблі з 32-фунтовими гарматами на боргах. Турецькі моряки лише того й дожидалися, щоб російська флотилія вийшла з ними позмагатися.

Після жовтневих подій усі дніпровські судна до самого льодоставу доправляли до Очакова підкріплення, припаси і будматеріали. Багато суден по дорозі було закуто льодом. Із Очакова встигли вивезти хворих і поранених. На зиму і наступну кампанію в Очакові мали залишатись чотиритисячний гарнізон і двотисячна флотська команда, а у Кінбурні – лише тисячний регулярний загін. Загони Ф. Штофельна (підвищеного до генерал-лейтенанта) і М.Брадке (підвищеного до інженер-генерал-майора) поповнили за рахунок гарнізонів Дніпровської лінії – звідти зняли 3 тис. солдатів із самим Г.-К. Кейзерлінгом. (Кейзерлінга було призначено комендантом Кінбурна, а Брадке відрядили на дніпровські пороги). Керівництво Дніпровською лінією було перекладено на А. де Брінї. На зиму 1737 – 1738 рр. в придніпровських ретраншементях залишались два піхотних полки, до яких додали ландміліцькі команди і малоросійських козаків. Між тим, ще до зими в пониззі Дніпра під керівництвом А. де Брінї для флотилії були побудовані прикриті бази з пристанями: 1) “*На Крымской стороне*” ретраншементи Андріївський (на Дніпровському о-ві, що біля гирла р. Конка), Миколаївський (у гирлі р. Дурної) і Таваньський (на о-ві Тавань, що напроти Кизи-Кермену); 2) “*На Очаковской стороне*” ретраншементи Малишевський (біля порогу Вільного, напроти р. Вільнянки), Чортотлицький (у гирлі р. Чортотлик, поблизу Старої Січі), Тягинський (у гирлі р. Тягинки, на місці стародавньої фортеці *Тетіну*)⁸⁴.

По завершенні кампанії число і розташування суден флотилії було наступне: в Очакові, Кінбурні, Олександр-шанці і Новому шанці (Кизи-Кермені) знаходилось 254 дубель-шляпки і кончебаси, 250 байдаків і

⁸³ Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 421-422; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 646-648.

⁸⁴ Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 469-472, Карта № 20, План № 19; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 362, 771-773.

барок, 40 запорозьких дубів, 50 шлюпок і ботиків; при Усть-Самарському ретраншементі – 186 дубель-шлюпок і кончебасів, 2 галери, 2 прами, 56 шлюпок і ботиків; при Переволочній і Мішуриному Розі – 35 плашкоутів, 118 великих і малих барок; на Десні – 617 байдаків, 5 галер і 2 прами. Впродовж літа в Брянську було виготовлено і спущено на воду ще 315 суден: 198 дубель-шлюпок, 3 ординарні шлюпки, 20 кончебасів, 28 дельялів, 5 плашкоутів, 36 малих і 20 великих барок, а також відремонтувало 3 галери і 2 великих прами. Крім того, для наведення через Дніпро наплавних мостів і перевозів, київським підрядникам замовили виготовити 500 байдаків⁸⁵.

Плануючи нову кампанію, Х. Мініх розраховував вийти з армією до Дунаю, а його гирло закрити суднами Дніпровської флотилії. На майбутнє фельдмаршал відмовився від будівництва дубель-шлюпок і кончебасів. Восени він запропонував Адміралтейств-колегії закласти у Брянську 25 галер, 50 скампавей (напівгалер) і 400 декботів (великих палубних ботів). Для подальшої збірки на Хортицькому острові, вирішили підготувати матеріали і деталі на 2 великих і 3 малих прами, 3 гостродонних і 4 плоскодонних галери. Крім того, фельдмаршал подав ідею побудувати 50 новоманірних ботиків на зразок запорозьких дубів. Ці ботики мали бути такої конструкції, щоб могли самостійно долати пороги і *“не тільки по лиману, но и по морю ходить”*. Втім, за цю справу ніхто з галерних майстрів не взявся. Вирішили будувати судна випробуваних раніше конструкцій, додавши кожному по одному легкому човну для висадки десанту. До квітня 1738 р. побудували цілу флотилію: 20 двоцогових бригантин (бригантирок), 20 двоцогових венеціанських ботів, 30 двоцогових шхерботів і 40 одноцогових новоманірних козацьких човнів за проектом тавровського галерного майстра А. Алатчанінова. Конструкції цих суден різнились обводами корпусів, кількістю банок, вітрильним оснащенням і артилерійським озброєнням⁸⁶. Для нових бойових одиниць збудували 110 легких човнів: ординарні шлюпки, ялоти, пільоти, дельяли⁸⁷. Паралельно, для перевезення армійських припасів і спорядження, виготовили 40 шмаків (ластових суден), які могли приймати на борт до 100 т вантажу і більше. Влітку президія Адміралтейств-колегії вирішила до кінця року додатково збудувати 30 великих 16-баночних галер, 10 вантажних галер для перевезення коней, 30 бригантин, 20 венеціанських ботів, 10 шмаків, 130 шлюпок і 500 байдаків⁸⁸.

⁸⁵ Байов А. Приложение документов к первому тому исторической монографии // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 126.

⁸⁶ Бригантини мали 12 пар весел, шхерботи – 10 пар, а венеціанські боти – 9 пар. При вантажопідйомності до 50 т, осадка цих суден сягала понад шість футів. Новоманірний козацький човен, вантажопідйомністю до 25 т і осадкою понад три фути, мав 7 пар весел. Артилерійське озброєння бойових суден було наступне: бригантини мали по чотири трифунтові фальконети, а решта суден – по два. Вітрильне оснащення нових бойових суден було різноманітним: боти мали косе “латинське” оснащення на низьких щоглах; новоманірні козацькі човни – пряме вітрило; для бригантин передбачались комбінації з люгером, шпринтовим гротом, прямокутним топселем, фокастакселем і квівером.

⁸⁷ Допоміжні човни мали по 3-10 пар весел і по одній щоглі з люгерним або латинським вітрилом; артилерії не мали.

⁸⁸ МИРФ. – Ч. VI. – С. 660, 635–639, 641–645; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 472, 474; История отечественного кораблестроения. – В 5 т. – Т. 1. Парусное деревянное судостроение IX – XIX вв. – СПб., 1994. – С. 188-189; Тарас А.Е. Сражения и кампании. – С. 130.

У лютому 1738 р. Х.Мініх писав в Адміралтейств-колегію, що *“благонадёжности в нынешней военной экспедиции на Дмитриева-Мамонова иметь не можно”* і наполягав *“взять его (контр-адмірала) из Очакова”*. Президент Адміралтейств-колегії адмірал М. Головін призначив командиром Дніпровської флотилії контр-адмірала Обрієна (о’Брайана). Проте через невдоволення імператриці, рішення довелось відмінити. На початку березня Х.Мініх наказав Н.Синявіну прибути на пороги для керівництва спуском суден і якомога скоріше взяти управління над бойовою частиною флотилії. Віце-адмірал вирушив із Брянська з першою ж партією нових суден. В цей час, М. Трубецької почав переганяти до порогів провіантські байдаки. Наприкінці квітня Н. Синявін прибув на Дніпровську лінію і став квартирою в Усть-Самарській фортеці. Впродовж травня усі судна, призначені для морського походу, вдалось провести вповоржні через пороги, а озброєння й оснащення перевезти сухим шляхом. Спускові роботи суттєво ускладнила чума, яка, спалахнувши в Очакові, перекинулася на Дніпровську лінію. 24.05.1738 р., неочікувано для усіх, в Усть-Самарі від чуми помер Н. Синявін. Головним командиром у Брянськ було призначено радника Адміралтейств-колегії контр-адміральського рангу З.Мішукова. Командування флотилією на Лимані і Дніпрі залишилось за В. Дмитрієвим-Мамоновим⁸⁹.

До червня в Очаків прибуло 4 плоскодонних галери, три малих прами, 12 бригадин, 11 шмаків, 27 дубель-шлюпок, 28 ординарних шлюпок, 25 кончебасів, 7 венеціанських ботів, 8 ялботів, 4 новоманірні козацькі човни і 17 плашкоутів. Оглянувши судна, що надійшли із Брянська, В. Дмитрієв-Мамонов подав до Адміралтейств-колегії екстракт щодо їх морехідних якостей. У цьому екстракті йшлося про те, що бригадини і венеціанські боти для ходіння під вітрилами заважкі, а при греблі *“один вид, а действия нет”*; новоманірні козацькі човни були навіть важчі і *“к завозам и выгрузке хуже”*; а дубель-шлюпки – *“за нужду действительны”*. Використовувати ці судна без допомоги легких допоміжних човнів було неможливо. У свою чергу, байдаки були такої поганої якості, що відходити далеко від берега для них було небезпечно. Впродовж кампанії на Дніпрі і Лимані затонуло або розбилося 167 нових суден. Бойових операцій В. Дмитрієв-Мамонов не проводив. У свою чергу, турецький флот жодних турбот контр-адміралу не створював. Лише в середині липня декілька турецьких галер стали на якір поблизу Березанського острова. Наблизитись до Очакова турки не відважились і на початку серпня відійшли в море. (Скоріш за все метою цього загону було прикриття поштового зв’язку між Ак-Керменом і Кримом). Очаківський флотський загін зі свого боку ініціативи також не виявив⁹⁰.

⁸⁹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 661 – 662; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 469, 473, Примечания. – С. 165–166, 186; Берх В.Н. Жизнеописания первых российских адмиралов, или опыт истории российского флота. – Ч. 2. – СПб., 1831. – С. 104–105.

⁹⁰ МИРФ. – Ч. VI. – С. 667–668; СВИМ. – Вып. XI. – С. 263, 272, 293, 297, 312; СВИМ. – Вып. XIII. – С. 351–359; Байов А. Приложение документов ко второму тому исторической монографии // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 207; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 166 (Прим.); Шпитальов Г.Г. Бойові дії запорозьких човнів. – С. 96.

Причиною пасивності Очаківського флотського загону була чума. (У фортеці епідемія спалахнула через недбалість при жовтневому похованні загиблих під Очаковом турків). На той час в пониззі Дніпра епідемія лютувала так, що виходити в море було нікому. Так, лише за першу декаду травня у фортеці померло 1715 осіб. На першу половину серпня зволікання із евакуацією гарнізонів Очакова і Кінбурна загрожувало залишенням на валах усієї артилерії. Також наполовину спорожнили Олександр-шанець, форт Св. Анни і Новий шанець (Кизи-Кермен). Запорозькі човнові команди, рятуючись від “заразы”, мали окремі стоянки на островах Дніпровського гирла. 14 серпня Ф.Штофельн зібрав офіцерів очаківського гарнізону на консиліум. Офіцери постановили підірвати Очаків і Кінбурн “до подошвы”, а людей і гармати підняти Дніпром до порогів. Обидві фортеці було зруйновано 31 серпня. (Уряду про це відомо не було; указ “Об оставлении и разорении Очакова и Кинбурна” було підписано імператрицею лише 07 вересня). Із очаківської гавані вийшло всього 146 суден: 4 галери, 3 малих прами, 17 плашкоутів, 11 шмаків, 12 бригантин, 27 дубель-шлюпок, 25 кончебасів, 7 венеціанських ботів, 8 ялботів, 4 новоманірні човни і 28 шлюпок. Зайві плавзасоби довелось знищити. Під час відходу очаківського і кінбунзького гарнізонів були підірвані і розкопані укріплення Олександр-шанця, форту Св. Анни, Нового шанця, Кам’яного Затону і Чортомлицького ретраншементу. Нижче Нової Січі і Новосіченського ретраншементу на р. Підпільній жодних постів не залишилось. Усі аварійні і зайві судна, що перебували біля пристаней цих ретраншементів, затопили або спалили. До Андріївського ретраншементу прибуло 347 суден. Всього при евакуації було знищено близько 1000 суден. Ф.Штофельн зупинився в Хортицькому ретраншементі, а його люди (5000 солдатів, 3000 безкінних драгунів, разом з артилерійською, інженерною і ландміліцькою командами) розмістились на Дніпровській лінії. Командиром Дніпровської лінії знову було призначено Г.-К. Кейзерлінга (тепер вже у ранзі генерал-лейтенанта). На цей момент епідемія вже встигла перекинутись на Українську укріплену лінію і прикордонні райони Малоросії і Слобожанщини. Через це армія Х. Мініха, яка поверталася з Дністровського походу, змушена була змінити маршрут і переправляється на лівий берег Дніпра в районі Києва і Канева. Переправа відбулась в другій половині вересня. Під Києвом війська переправились на плотах і човнах, а в районі Канева – по трапах, наведених на діжках і поромах. Наплавний міст в районі Мішурина Рогу було спішно демонтовано⁹¹.

Станом на грудень 1738 р. на Дніпровській лінії (біля Андріївського, Хортицького, Миколаївського і Малишевського ретраншементів) налічувалось 486 суден. Втім, із цього числа бути пригодними лише 240 одиниць. Вище порогів (на Кам’янському острові, в Усть-Самарі та в Переволочні) знаходилось 177 байдаків. У січні 1739 р. Х.Мініх наказав Г.-К. Кейзерлінгу організувати ремонт усіх аварійних суден флотилії.

⁹¹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 670 – 671; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 539, С. 186 (Прим.); Байов А. Русская армия. – Т. 2. Кампания 1739 г. – С. 26, 43.

В цей час на Дніпровській лінії перебувало лише 1250 робітників, а саме: на Хортицькому острові – 564 чоловіки, на Малишевському острові – 252, на Ненаситенському порозі – 74, в Усть-Самарі – 176, в Переволочній – 73, на Мішуриному Розі – 44, в Запорозькій Січі – 6, при артилерії – 37, при галерах – 26 чоловік. Із загального числа робітників було лише 850 здорових. Матеріалів не було зовсім. (Щодо числа робітників і матеріалів необхідного для ремонту суден можна уявити з того, що лише на лагодження 57 байдаків, які стояли в Переволочній, запросили із Полтавського, Миргородського і Гадяцького малоросійських козацьких полків 667 робітників, 100 чотирисажених колод, 257 жердин, 260 байдачних весел, 20 стернових весел, 12 поперечників, 33 дощатих банок, 96 пудів паклі для конопачення, 46 пудів смоли тощо). Хід ремонтних робіт суттєво гальмувала чума. 18.01.1739 від цієї хвороби помер В. Дмитрієв-Мамонов. Замість нього флотилію очолив капітан полковницького рангу Я. Барш (з 26.03.1739 контр-адмірал). На цей час у Брянську замість необхідних 6732 майстрів і робітників було всього 3332 чоловіки. З. Мішукову і О. Зибіну було наказано побудувати у Брянську 6 галер і 100 новоманірних козацьких човнів. За браком матеріалів від галер довелось відмовитись. Натомість заклали 110 новоманірних козацьких човнів і 28 шхерботів. Виготовити встигли лише частину; на початку травня до Києва доправили 40 новоманірних козацьких човнів, 47 шлюпок і 13 шхерботів. Половину із цих суден спрямували до Хортицького острова, а решту розташували вище порогів в районах мілин і бродів. Усі збудовані у Брянську судна виявились неякісними. Так, доправлені на Хортицький острів новоманірні козацькі човни запропонували запорожцям, але ті відмовились їх використовувати, хоча самі гостро відчували брак власних суден⁹².

Попри епідемію роботи на Новій Запорозькій верфі не припинялися. Із Брянська на Хортицький острів у розібраному вигляді доправили півтори сотні суден. Станом на 14.04.1739 на верфі перебувало 3 великих прами, 3 гостродонні галери, 12 бригантин, 13 ботів, 17 шмаків, 16 плашкоутів і 92 ординарні шлюпки. Паралельно на острові відремонтували 134 дубель-шлюпки і 21 кончебас. Впродовж морозної зими, в районі стоянок флотилії, солдати і робітники змушені були колоти лід на Дніпрі. Робилося це з двох причин: щоб захистити флотилію від нападу татар, а також, щоб лід не затер судна. Під час весняного льодоходу 1739 р. частина суден флотилії була захоплена високою водою і затонула. Так, лише біля Хортицького острова втратили кілька десятків суден. На початок кампанії нижче порогів залишилось 305 брянських суден: 3 галери, 3 прами, 16 плашкоутів, 17 шмаків, 12 бригантин, 10 венеціанських ботів, 19 новоманірних козацьких човнів, 18 кончебасів, 26 пільботів, 145 дубель-шлюпок і 36 ординарних шлюпок. Вище порогів, в Усть-Самарській фортеці і Кам'янському ретраншементі, перебувало 183 судна: 3 галери, 3 венеціанських боти, 9 дубель-шлюпок, 6 ординарних шлюпок,

⁹² МИРФ. – Ч. VI. – С. 661, 665–666, 670–672, 679; СВИМ. – Вып. XIII. – С. 57; Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 90–91; Прим. – С. 33–34.

40 шхерботів, 2 ялботи і 120 байдаків. Як бачимо, в розпорядженні контр-адмірала Я. Барша перебувала досить чисельна флотилія – 488 суден, однак більша їх частина була визнана непридатною ще за командування В. Дмитрієва-Мамонова. Привести флотилію у готовність до початку кампанії Я. Барш не встиг. Для дій на морі годились лише запорозькі дуби, яких на той момент нараховувалось 25 одиниць. Покладені надії на Хортицьку верф щодо будівництва якісних суден не виправдались⁹³.

Навесні 1739 р. армія Х. Мініха мала вирушити територією Речі Посполитої до Молдови і Волощини на допомогу союзникам австрійцям, які діяли у Сербії. Впродовж березня увесь провіант, зібраний на Лівобережжі для армії Х. Мініха, звезли до Дніпра, а звідти байдаками доправили до Києва. Для перевезення провіанту і наведення переправи через Дніпро малоросійські підрядники мали підготувати 1000 байдаків, але на початок квітня було зібрано лише 595 (це разом із партикулярними суднами). Наприкінці квітня в районах Канівського і Переяславського перевозів на правий берег Дніпра навели наплавні мости. Для облаштування мостів по обох боках річки звели пристані, котрі зв'язали байдаками; поверх байдаків поклали трапи і дошки. До кінця травня переправу було завершено. Між тим, армія П. Лассі, яка зосередилась на Слобожанщині, готувалась виступати на Крим. Впродовж квітня-травня із Брянська до порогів вийшло 827 байдаків; 257 байдаків вирушили завантажені провіантом, а решта пішла порожньо, для прийняття провіанту з верхньодніпровських магазинів. Брянські байдаки доправили провіант в Андріївський ретраншемент, котрий став головною нижньодніпровською базою з забезпечення кримської експедиції армії П. Лассі. У Києві, на нещодавно створеній “казённой верфи”, додатково виготовили 90 байдаків для морських команд⁹⁴.

Вирушаючи на Дунай, Х. Мініх включив Дніпровську флотилію разом із корпусом Ф. Штофельна і Запорозьким військом до складу армії П. Лассі. Контр-адмірал Я. Барш залишався із штабом на Хортицькому острові впорядковувати флотилію. Керівництво розвідувальними і десантними операціями флотилії в пониззі Дніпра і на Лимані було покладено на Ф. Штофельна. Флотилія мала прикрити дії П. Лассі від можливих диверсій з боку “буджацких и белгородских татар”, а у разі вступу армії в Крим – діяти на морі до самого Дунаю. Зосереджені біля Хортицького острова судна Ф. Штофельна поділив на дві бригади. Перша бригада під командуванням гвардії-майора Єлізарова складалась із 180 суден і призначалась для дій “на Крымской стороне”. Друга бригада під командуванням полковника Вейделя складалась із 135 суден і мала діяти “на Очаковской стороне”. Дії флотилії по обох берегах Дніпра повинна була підкріплювати запорозька кіннота⁹⁵.

⁹³ Байов А. Приложение документов ко второму тому. – СПб., 1906. – С. 192–194, 204–207; Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 37; Тарас А.Е. Сражения и кампании. – С. 130–131; Кабалія Д.Р., Нефьодов В.В. “Запорозька чайка”. – С.90.

⁹⁴ СВІМ. – Вып. XIII. – С. 268, 282; Байов А. Приложение документов ко второму тому. – СПб., 1906. – С. 206; Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 92, 98, 119, 144 – 145.

⁹⁵ СВІМ. – Вып. XIII. – С. 87, 121; Байов А. Приложение документов ко второму тому. – СПб., 1906. – С. 60; Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 91 – 92.

23 квітня від Хортицького острова до знесеного минулого літа Олександр-шанця Ф. Штофельн відрядив човнами 300 чоловік з полковником Пушечниковим, а наступного дня – 470 чоловік з полковником Вейделем. Через два дні до Лиману вирушив сам Ф. Штофельн, маючи при собі 300 чоловік, 2 гаубиці, 4 шестифунтові гармати і 18 шестифунтових мортирців. Між тим 26 квітня, прибувши до Олександр-шанця, Пушечников вислав декілька суден до Очакова і Кінбурна. Розвідники знайшли обидві фортеці в тому ж зруйнованому стані, в якому їх залишили російські війська минулого року. Присутності турків у цьому районі не спостерігалось. Лише за р. Березань помітили декількох татар, які, запримітивши росіян, відразу ж зникли з поля зору. Ф.Штофельн наказав влаштувати форпости у зручних місцях Дніпровського гирла, а сам повернувся до Нового шанця. Надалі Ф.Штофельн періодично відряджав від Нового шанця кінні партії вздовж правого берега Лиману. Так, 14 червня зведена кінна партія запорожців і драгунів дійшла до гирла Березані, але ні на морі, ні на суші супротивника не помітила. 17 червня Ф.Штофельн відрядив човнами до Аккермена (в гирло Дністра) 850 солдатів під командуванням капітана флоту (полковницького рангу) Баранова. Загін вийшов на 4-х бригантинах, 20-ти дубель-шлюпках і 10-ти великих ординарних шлюпках. Разом із Барановим виступило також і *“некоторое число запорожских дубов”* (запорожці із бригади Вейделя). На Лимані Баранов потрапив у шторм, після якого більшу частину суден довелось ремонтувати. 02 липня Баранов відрядив у пошук кілька запорозьких дубів і одну 20-весельну шлюпку. 04 липня ця команда помітила поблизу Кінбурна два великі турецькі сандали, які стояли поблизу берега на якорях. Запримітивши супротивника, турки поспіхом вийшли в море. На березі залишились три яничари, які не встигли дістатися своїх човнів. Усі троє здались в полон. Полонені показали, що вони приплили на Косу з гирла Березані для поштового зв'язку між Кримом і Аккерменом. Також від них вдалося дізнатися, що на морі під Аккерменом стоять 2 галіоти і 17 кончебасів, із чотирма гарматами кожен, а також *“некоторое число”* озброєних купецьких тунбасів. (На той час основні сили Чорноморської ескадри османів було зосереджено біля гирла Дунаю та в північно-західній частині Азовського басейну; цивільні турецькі кораблі із Босфору перекидали провізію розореним війною кримським татарам). Отримана інформація допомогла росіянам провести вдалу операцію. Так, 10 липня чотири турецькі кончебаси зайшли в Лиман і спробували розвідати ситуацію в районі Очакова. Із засідки їх атакували дві дубель-шлюпки. Під час бою одне турецьке судно вдалось потопити, а інше взяти на абордаж; два інші ворожі судна залишили місце бою. Відтоді підходити до Очакова і Кінбурна турки не наважувалися. 20 серпня загін Баранова повернувся до Нового шанця. Воювати на Лимані не було з ким, а вийти в море – не було на чому. Наприкінці серпня Ф.Штофельн розпочав підйом флотилії до Хортицького острова. На Лимані залишились самі лише запорожці. Так, 2 вересня біля гирла Березані козаки захопили турецький кончебас із 25 яничарами. До середини вересня на

Хортицькому острові було влаштовано стоянки для трьох бригад флотилії: контр-адмірала Я. Барша, капітана Баранова і капітана Сомерсет-Мавтерса. На острові розташувався також регулярний загін генерал-майора М.Брадке. Квартира Ф. Штофельна знаходилась у Хортицькому ретраншементі. Для Дніпровської флотилії кампанія закінчилась. На Новій Запорозькій верфі почали готувати судна для походу на Дунай у наступну літню кампанію⁹⁶.

Не кращі справи були у Донській армії П. Лассі. Поганий стан армії призвів до затримки кримської експедиції. П. Лассі обмежився проведенням розвідувальних пошуків до Дніпра, Перекопа і Сиваша, а також на узбережжя Азовського моря. Привівши в липні армію до Генічеської протоки і висилаючи партії до Сиваша, П. Лассі впевнився, що усі переправи на кримський берег ретельно охороняються татарською кіннотою і турецьким флотом. Армія відійшла до Андріївського ретраншементу, де отримала провіант, після чого стала табором у верхів'ї Молочних Вод. На початку серпня суворі накази імператриці змусили фельдмаршала знову виступити на Крим. Втім, до Перекопа змогла вирушити лише краща частина кінноти. 20 серпня авангард, очолюваний генерал-лейтенантом К.-Л. Шпігелем перейшов Перекоп і здійснив вглиб півострова один перехід. Жодних слідів супротивника не знайшли. Втім, через випалений татарами степ і засипані криниці, подальше просування довелось припинити. Стало зрозуміло, що хан чекає поки росіяни знесиляться, щоб після їх відходу обійти виснажені військові з'єднання і кинутися на Україну. П. Лассі вирішив повернутися до табору на Молочних Водах, звідки можна було контролювати степ від Дніпра до Азовського моря⁹⁷.

На нашу думку у ситуації, що склалася на театрі війни, це було єдине правильне рішення. Армія Х.Мініха із кращими полками знаходилась за Дністром. Захист південного кордону лягав на плечі малочисельної, недокомплектованої і погано забезпеченої Донської армії. Фельдмаршалу Х.Мініху, сп'янілому від власних успіхів у Молдові, було байдуже; він збирався за Дунай. У столиці ж не розуміли реального стану речей, імператриця в думках була вже на Босфорі. При всьому цьому П.Лассі добре усвідомлював, що татари готують удар, який знівелює усі здобутки росіян у війні. До листопада його армія ще могла стояти в полі і блокувати хана. А як діяти, коли мороз скує ріки і для татарської кінноти не буде жодних перепон? В зиму 1739 – 1740 рр. по лінії кордону від Азова до Дніпра і далі до Києва фельдмаршал міг виставити лише 45-50 тисяч військо (це разом з ландміліцією і козаками). Між тим у Криму в розпорядженні хана було близько 70 тисяч вершників, не рахуючи яничарів. Також близько 30 тисяч вершників мали Буджацька та Єдисанська орди. То ж за розорення свого краю татари могли зповна розрахуватися. Серйозні випробування чекали і на армію Х. Мініха, яка збиралась стати на зимові квартири в Молдові. Після розгрому австрійської армії турецьке командування отримало можливість зосередити на лівому березі

⁹⁶ Байов А. Приложение документов ко второму тому. – СПб., 1906. – С. 192 – 194; СВІМ. – Вып. XIII. – С. 73, 79, 121; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – План № 14; Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 271 – 273, 277 – 279; Шпитальов Г.Г. Бойові дії запорозьких човнів. – С. 97–98.

⁹⁷ Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 274 – 278.

Дунаю 120 тисяч війська. То ж турки і татари сподівались використати стратегічні прорахунки росіян повною мірою. Слід додати і те, що Швеція збиралась використати момент на свою користь, сподіваючись взяти реванш за Нішгадтський мир. До війни на два фронти Росія була не готова.

Бойові дії припинились на початку вересня. Через вихід із війни Австрії, Росія змушена була якомога швидше іти на замирення із султаном. Посередником між Росією і Туреччиною виступив король Франції Людовік XV. На переговорах, які відбулись у Белграді (18.09.1739), російську сторону репрезентував уповноважений Анною Іоаннівною французький посланець при султанському дворі маркіз Л.-С. де Вільньов. Підписану угоду було закріплено окремими конвенціями у Ніссі (03.10.1739) і Константинополі (28.12.1739) за участі російських представників. Белградський мирний договір звів нанівець усі зусилля росіян, спрямовані на здобуття виходу до середземноморських портів. Османський уряд домогся прийняття окремої статті у договорі, *“чтоб Российская держава, ни на Азовском море, ни на Чёрном море, никакой корабельный флот, ниже иных кораблей иметь и построить не могла”*. Зруйновані Очаків і Кінбурн довелось віддати туркам. Єдиним позитивним моментом для С.-Петербурга було те, що кордон Туреччини і Кримського ханства з Росією знову мав пролягати згідно з мирними конвенціями 1700 та 1705 рр. Росія повернула собі території, втрачені за умовами Прутського договору 1711 р., а саме: землі запорожців і берегову смугу від гирла Дону до Таганрозької затоки. Разом з тим, до вересня 1740 р. російська сторона була зобов'язана знести Азов, а також усі укріплення в пониззі Дону і на азовському узбережжі. Армія Х. Мініха, після Ставучанської перемоги і вступу до Хотина і Ясс, змушена була залишити Молдову і повернутись у межі своїх кордонів⁹⁸.

Фельдмаршал Х.Мініх прибув з армією до Києва наприкінці листопада, коли на Дніпрі вже став лід. На лівий берег армія переправлялась до 13 грудня. Переправу здійснили частково на паромах і частково – по льоду. При цьому, гармати перетягли волоком по дну Дніпра. На той час у розпорядженні контр-адмірала Я.Барша перебувало 657 суден (5 прамів, 6 галер, 20 бригадин, 23 венеціанських боти, 15 шхерботів, 17 кончебасів, 224 дубель-шлюпки, 99 ординарних шлюпок, 62 каїки, 134 барки, 15 плашкоутів, 37 шмаків). У розпорядженні князя М. Трубецького залишалось 827 байдаків. На цих байдаках у Київ до самого льодоставу з брянських магазинів доправляли провіант для армії Х. Мініха⁹⁹.

Про ліквідацію Дніпровської і Донської експедицій було оголошено 15.10.1739 окремим указом імператриці. Невдовзі адміралтейський радник З.Мішуков терміново виїхав із Брянська на лікування. Усі справи Дніпровської експедиції перейшли у відання дійсного статського радника О. Зибіна. На початку грудня О.Зибін отримав повеління імператриці

⁹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. (далі – ПСЗ РИ. II) – Т. X. – СПб., 1830. – № 7900, 7915, 7982; Ульяновский В.А. Белградский договор 1739 г. // Сборник Московского Главного архива Министерства иностранных дел Российской империи. – Вып. II. – М., 1881.–С. 52–69.

⁹⁹ Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 268.

згорнути Експедиції. Придатні до плавання судна мали бути переведені в захищені місця, прибрані у криті сараї і взяті під охорону. Аварійні судна йшли на злом, а їхній такелаж відвезли до Києва. Усі судна, що знаходились вище порогів, за розпорядженням президента Адміралтейств-колегії адмірала М.Головіна, пішли на розпродаж. Втім, ажіотажу з боку покупців не спостерігалось. Із тих суден, що знаходились нижче порогів, кращі зосередили біля Хортицького острова, а непридатні до використання – почали розбирати для будівництва помешкань гарнізонам Дніпровської лінії. З відходом корпусу Ф.Штофельна на постійні квартири, розібрані судна просто кинули. Їхні залишки розтягли на дрова і будматеріали запорожці. У Брянську залишалось 14 378 колод корабельного і 366 367 колод будівельного лісу (що призначались для відновлення Очакова і Кінбурна). Корабельний ліс наказали законсервувати на Київській верфі, а будівельний – мав піти на ремонт Київської фортеці і зведення казарм для військ, розквартированих у Київській провінції. Протягом зими 1739–1740 рр. на вивезення із Брянська матеріалів було задіяно понад 46 000 чоловік. Навесні, для сплаву будівельного лісу, задіяли ще 11 000 чоловік. Консервація суден і матеріалів тривала до літа. Дніпровська експедиція перестала функціонувати влітку 1740 р. (хоча офіційно припинила діяльність ще у січні). Через рік остаточно згорнули і Нову Запорозьку верф на Хортицькому острові¹⁰⁰.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Дніпровська військова флотилія відіграла помітну роль у бойових операціях росіян у Північному Причорномор'ї, особливо у справі утримання Очакова і Кінбурна. Втім, треба визнати, що результати діяльності флотилії могли б бути значно кращими, якби при будівництві суден пріоритет надавався не кількості, а якості. Розгорнути дії флотилії на Чорному морі не вдалося через недофінансування і цілу низку управлінсько-адміністративних і технічних прорахунків. Разом з тим, величезну проблему для флотилії становили дніпровські пороги. Примітно, що ті самі проблеми мали місце і раніше – під час російсько-турецьких війн 1695–1700 рр. і 1710–1713 рр. (на Дніпрі будувались транспортні флотилії переважно з байдаків). Точніше було б сказати, що в 1737–1739 рр. чиновники Адміралтейств-колегії і Брянського адміралтейства повторили помилки своїх попередників. У майбутньому усі ці помилки врахує “*устроитель Новороссии*” Г. Потьомкін, під керівництвом якого в Херсоні і Миколаєві російські корабелі складуть боездатний Чорноморський флот.

Gennadiy Shpital'ov

The Dnieper military flotilla (1737 – 1739)

In the given article considers the activity of the Dnieper military flotilla during the Russian-Turkish War of 1735-1739. It is displaying the process of building and fighting way of flotilla. Also it has been disclosed the construction features as well as fighting capabilities of ships of flotilla. The place of the flotilla on the theater of combat operations was defined.

¹⁰⁰ Бумаги Кабинета Министров. – Ч. X. Июль-декабрь 1739 г. // СИРИО. – Т. 130. – С. 235, 344-345, 588-589; Бумаги Кабинета Министров. – Ч. XI. Январь-май 1740 г. // СИРИО. – Т. 138. – С. 12-13, 91, 118-119, 312-318, 320; История отечественного кораблестроения. – Т. 1. – С. 189-190; Тарас А.Е. Сражения и кампании. – С. 132.

Keywords: the Dnieper military flotilla, Russian-Turkish War of 1735-1739, process of building of ships of flotilla.

Геннадій Шпитальов

Днепровская военная флотилия (1737 – 1739)

В статье рассматривается участие Днепровской военной флотилии в русско-турецкой войне 1735-1739 гг. Отображен процесс строительства и боевой путь флотилии. Раскрыты особенности конструкции, а также боевые возможности кораблей.

Ключевые слова: Днепровская военная флотилия, русско-турецкая война 1735-1739 гг., строительство кораблей

УДК 94(477.7):929Пшимич“17/18”

Сергій Краснобай

ПРОЦЕС НОБІЛІТАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ВАСИЛЬ ПШИМІЧ та ВАСИЛЬ ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Стаття присвячена нобілітації двох запорозьких старшин Василя Пшимича й Василя Чернявського після зруйнування Запорозької Січі. На їхніх долях з'ясовано найбільш швидкий та офіційний із можливих шляхів переходу козацької старшини у російське дворянство.

Ключові слова: нобілітація, запорозька старшина, Василь Пшимич, Василь Чернявський, російське дворянство.

Однією з проблем, що постійно залишається в центрі інтересів вітчизняних науковців, є проблема ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. та подальші політичні, адміністративні, економічні і соціальні зміни в південноукраїнському регіоні. Але, не дивлячись на досить значну розробку теми, залишається ціла низка питань, що потребують розв'язання. Зокрема, перетворення частини січової верхівки – старшини та заможного козацтва – на дворян Російської імперії. Як правило, у літературі лише в загальних рисах констатується факт нобілітації колишньої запорозької еліти та інкорпорація до поміщицького середовища Південної України. У той самий час процес нобілітації української старшини Гетьманщини має значну історіографію. Внаслідок дослідження процесу нобілітації запорозької старшини є одним з найпріоритетніших напрямів у рамках дослідження “післякозацького періоду” історії Південної України. Можна погодитися з думкою Д. Г. Каюка, який вважає, що в історичній науці, в межах даної проблеми, ще не визначено механізм нобілітації, її хронологічні межі, заходи уряду і реакція запорозької старшини та дворянства з цього приводу, чисельність та питома вага колишніх запорожців у лавах південноукраїнських поміщиків та чиновників, їх роль у створенні корпоративних організацій дворянства регіону тощо¹⁰¹. Дослідити це можна, в тому числі, через персоналії окремих запорозьких старшин. У зв'язку з вищезазначеним в даній публікації показано інтеграцію

¹⁰¹ Каюк Д. Г. Нобілітація запорозької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст.// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 259.

запорозької старшини до російського дворянства двох старшин – Василя Пшимича та Василя Чернявського.

Із джерел відомо, що *Василь Андрійович Пшимич (Писмич)* був козаком Переяславського куреня, коли у 1762 р. його обрано курінним отаманом. На цьому кар'єра старшини Пшимича не припинилася, знаємо, що він двічі займав посаду військового осавула (кінець 1762 р. – перша половина 1763 р., друга половина 1765–1775 рр.)¹⁰². Займаючи посаду військового осавула, В. Пшимич отримав у володіння великий зимівник на р.Камишевата Сура. Сумлінна служба зробили зі старшини Пшимича людину авторитетну не лише на Запорозькій Січі, а й при імператорському дворі. В 1761 р. він їздив до Петербурга за платнею для війська¹⁰³. Протягом 1765–1766 рр. кошовий отаман Петро Калнишевський перебував у Петербурзі з делегацією старшин, серед яких був і військовий осавул Василь Пшимич. Метою поїздки було розмежування запорозьких та слобідських земель, також козаки подали клопотання про повернення запорозьких земель та підпорядкування Війська колегії іноземних справ¹⁰⁴. Разом з кошовим отаманом В. Пшимич часто їздив по січових землях для вирішення різноманітних адміністративних завдань. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. військовий осавул Пшимич активно брав участь у воєнних діях, за що був нагороджений золотою медаллю¹⁰⁵.

Після зруйнування Запорозької Січі В. Пшимич був підданий військовому суду¹⁰⁶. Не відомі причини його затримання. Можна припустити, що причиною арешту В. Пшимича була його участь у делегації П. Калнишевського до Петербурга, що мала захистити запорозькі землі від зазіхань російських поміщиків і чиновників. На підтвердження цієї тези можна навести думку Н.Д. Полонської-Василенко про те, що причиною переслідувань частини запорозької старшини стало їх активне відстоювання територіальних кордонів Вольностей Війська Запорозького¹⁰⁷. Так чи інакше В. Пшимич був причетний до процесу боротьби січової адміністрації та російської влади за першість у справі колонізації південноукраїнських земель і це не залишилось без уваги зі сторони царату. Після арешту колишнього військового осавула, його володіння були описані, загальна вартість самої лише худоби у зимівнику Пшимича сягала 2160 крб.¹⁰⁸. Разом з Пшимичем переслідувань зазнали Йосип Параліч, Корнелій Яловий, Макар Ногай, Василь Пугач, Давид Білий, Андрій Порохоня та інші¹⁰⁹.

У 1776 р. з колишнього полкового осавула В. Пшимича були зняті всі обвинувачення. Після цього він не просто включився в процес

¹⁰² Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 – 1775. – К., 2008. – Т. 5. – С. 751. – Ком. № 185.

¹⁰³ Полонська-Василенко Н.В. Південна Україна року 1787 (Зі студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т.2. – С. 194.

¹⁰⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 – 1775. – К., 2008. – Т. 5. – С. 770. – Ком. № 554.

¹⁰⁵ Взято з: Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо періоду Нової Січі // Ресурс доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shpitaliov_zpvoisko.html

¹⁰⁶ Сурева Н. В. Кооптація запорозької старшини до дворянства у законодавчій практиці Російської імперії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 91.

¹⁰⁷ Швайба Н. І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н.Д. Полонської-Василенко // Ресурс доступу: <http://www.cossackdom.com>

¹⁰⁸ Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII ст. – С. 270.

¹⁰⁹ Сурева Н. В. Кооптація запорозької старшини. – С. 91.

боротьби за збереження старих і надбання нових прав і привілеїв, а став одним із керманців цього руху. Так, в 1777 р. він очолює групу запорозької старшини, від імені якої звертається до князя Г.Потьомкіна з проханням про нагороду старшин російськими військовими чинами за свою службу і закріплення за ними відведеної землі¹¹⁰. Припускаємо, що Г.Потьомкін проігнорував це звернення, оскільки В. Пшимич був нобілітований трохи в інший спосіб. Ім'я колишнього військового осавула знаходимо у списках старшин, за яких клопотав воєвода Слов'янської та Херсонської провінції підполковник І. Синельников і просив нагородити їх офіцерськими рангами: полковника – військовому осавулу Василеві Пшимичу, ранг прем'єр-майора – осавулу Макарові Ногаєву, ранг капітана: полковникам Захарію Чепізі, Василеві Пугачову, Давиду Білому. В 1778 р. всі перераховані старшини отримали військові чини російської армії¹¹¹. Згодом вже як полковник російської армії В. Пшимич отримав в районі р.Камишеватій Сурі 12490 дес. землі¹¹².

Як бачимо, В. Пшимич активно боровся за збереження Запорозьких Вольностей, виключно мирними засобами.

За часів Запорозької Січі *старшина Василь Чернявський* був писарем і займався, здебільшого, канцелярськими справами. Після 1775 р. для російської адміністрації ця людина виявилася досить корисною через специфіку своєї попередніх занять. Він мав по суті безцінну інформацію щодо адміністративного облаштування Вольностей Війська Запорозького, що не розголошувалась Кошем. Саме старшина В. Чернявський вперше спробував підрахувати кількість запорозьких зимівників, за його висновками їх було 4 тис.¹¹³ Для російської влади, ці статистичні дані були ключем для реорганізації адміністративної структури запорозьких земель. Логічним видається той факт, що нобілітація колишнього старшини В.Чернявського мала відбутися без будь-яких перешкод.

Про біографію цього старшини знаємо не багато. Відомо, що полковий старшина *Василь Стефанов (Чернявський)* був на Січі з малих років у Пашківському курені, навчившись “письменности славено-российской” приведений до присяги і “до письменних дел употреблен, а по достижении в том их знания, к войсковому Кодацкому перевозу для ведення при нем письменных дел определен”. В 1765 р. він призначений полковим писарем. Послужний перелік “ратних справ” полкового старшини Чернявського доповнюється даними про перебування у державних справах в Очакові, Єдичкульській орді, керівництвом “партіями” й участю у походах. Як вважає Н.Ченцова, старшину Чернявського можна схарактеризувати як полководця, дипломата, розвідника, адміністратора і політика, його служба продовжувалася до 1770 р.¹¹⁴. 13 грудня 1771 р. В. Чернявський остаточно звільнився зі служби.

¹¹⁰ Швайба Н. І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н. Д. Полонської-Василенко // Там само.

¹¹¹ Полонська-Василенко Н. Д. Вказана праця. – С. 197.

¹¹² Швайба Н. І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н. Д. Полонської-Василенко // Там само.

¹¹³ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – Запоріжжя, 2005. – С. 109.

¹¹⁴ Ченцова Н. В. Атестат запорозьких козаків в архіві Коша нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Ресурс доступу: http://www.ukrterra.com.ua/chronology/8/chencova_atestat.htm

Після ліквідації Січі російська влада залучила Чернявського до служби. Потрібно було вирішити низку адміністративних завдань, з'ясувати демографічну, господарську ситуацію в регіоні тощо. В.Чернявський брав участь у переписі запорозьких поселень навколо с.Новоселиці, згодом він очолив правління Личківської паланки і «старался привести всех тамошних жителей к повиновению и делал, что только служить могло к спокойному пребыванию...»¹¹⁵.

Збереглася ціла низка документів, які змальовують намагання колишнього полкового старшини Чернявського вирішити свою долю як найкращим чином і знайти своє місце серед російського дворянства. У справі нобілітації цього полкового старшини можемо прослідкувати також принцип заступництва та позитивне ставлення з боку високих чинів російської влади генерал-поручиків О.Прозоровського та П.Текелі. Маючи на руках позитивні відозви від російського генералітету про свою діяльність, В. Чернявський напряму, в індивідуальному порядку, письмово звернувся до Г.Потьомкіна з проханням затвердити за ним його володіння в с.Личковому. Г.Потьомкін був про нього гарної думки, що позитивно вплинуло на вирішення справи¹¹⁶.

В 1776 р. В. Чернявський отримав при р.Орель 3189 дес. землі¹¹⁷, та чин капітана російської армії¹¹⁸. Процес інкорпорації до російського дворянства колишнього полкового старшини В. Чернявського загалом пройшов досить вдало. Будучи вже дворянином, він проявив себе як активний громадсько-політичний діяч. Від 1793 р. ім'я цього колишнього полкового старшини знаходимо у списках предводителів катеринославського дворянства – Василь Чернявський очолив дворянство м. Новомосковська¹¹⁹.

Отже, колишня запорозька старшина інтегрувавшись до системи російського дворянства, активно включилася в громадсько-політичне життя регіону і посіла досить високі посади в дворянських управлінських структурах. Такий стан речей свідчить про те, що царат визнавав колишню запорозьку верхівку як рівноправний суб'єкт з російським дворянством і не чинив ніяких перешкод на шляху їхнього кар'єрного росту.

Таким чином, проілюстрований процес нобілітації колишніх запорозьких старшин В. Пшимича та В. Чернявського красномовно свідчить про те, що царський уряд, на територіях знищеного Війська Запорозького, гостро потребував управлінських кадрів, що добре знали особливості колишньої управлінської та адміністративної структури запорозьких Вольностей. Саме запорозька старшина, що теж прагнула утвердитися як найкраще в нових соціальних умовах, стала важливим

¹¹⁵ Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 1998. – Вип.3. – С.7–8.

¹¹⁶ Там само. – С. 28-29.

¹¹⁷ Ведомость учененная в азовской губернской канцелярии, воякое число в екатеринославском уезде состоять вновь отведенныя к отводу назначенных помещикам земель, 1776 г. // Багалея Д. Наследники запорожских земель // Киевская старина. - 1885. - № 4. - С.789.

¹¹⁸ Російський державний архів давніх актів. – Ф. 16. – Оп.1. – Спр. 797, ч.8. – Арк. 539 зв. (Документи зберігаються в науково-дослідній лабораторії ЗНУ і вивчені з дозволу керівника лабораторії Бойка А.В.)

¹¹⁹ Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 392.

елементом в планах російської адміністрації на шляху реформування економічної, соціальної та політичної структури Південної України.

Sergiy Krasnobay

The process of getting the noble status by Zaporozhian officers in the Russian empire: Vasil' Pshymych and Vasil' Chernyavs'kyi

The article describes the special way of Cossack officers transition into Russian nobility.

Keywords: *the getting of noble status, Cossack officers, Vasyl' Pshymych, Vasyl' Chernyavs'kyi, Russian nobility.*

Сергей Краснобай

Процесс нобилитации запорожской старшины в Российской империи: Василий Пшимич и Василий Чернявский

Статья посвящена нобилитации двух представителей запорожской старшины – Василия Пшимича и Василия Чернявского, – после ликвидации Запорожской Сечи в 1775 г. На примере их судеб рассмотрен наиболее быстрый и официальный из возможных путей перехода казацкой старшины в российское дворянство.

Ключевые слова: *нобилитация, запорожская старшина, Василий Пшимич, Василий Чернявский, российское дворянство.*

УДК 94(477)“1848/1850”

Олександр Кухарук

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ НА СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ І ЗМІНИ В РОЗМІЩЕННІ ТА РОЗГОРТАННІ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І в 1848 –1850 рр.

У статті розглянуто проблеми, пов'язані з проявами впливу Польського питання на зовнішню політику Росії в 1848-1850 рр. З'ясовується зв'язок цих подій з розміщенням та розгортанням військ у Правобережній Україні та Північному Причорномор'ї.

Ключові слова: *Польське питання, Правобережна Україна, Північне Причорномор'я, зовнішня політика Російської імперії.*

З часів утворення Російської держави з центром у Москві, а потім в Петербурзі, відносини з Річчю Посполитою відігравали ключову роль в її зовнішніх справах та відповідно впливали на внутрішню політику. У першій половині ХІХ ст., після створення “Конгресового королівства”, вже так зване Польське питання, разом зі Східним, тобто комплексом проблем, пов'язаних з розподілом впливів та території імперії Османів, стало одним із визначальних факторів російської та загальноєвропейської політики¹²⁰.

¹²⁰ Корнилов А.А. Русская политика в Польше. – Пг., 1915; Киняпина Н.С. Внешняя политика России в первой половине ХІХв. – М., 1963; История внешней политики России в первой половине ХІХ в. – М. 1995.

Російсько-польська (польсько-російська) війна 1830-1831 рр. послужила каталізатором військових реформ у Росії та призвела до зміни системи управління царством Польським. Сформування Діючої армії під начальством князя І.Ф.Пашевича, реформування системи управління та почасти соціальних відносин на польських землях, на думку російського уряду узабезпечувало відносну політичну стабільність, можливість поновлення незалежності Речі Посполитої вважалось можливим лише за умови загальноєвропейської кризи, перш за все, при зміні системи правління в Німеччині чи Австрійській Імперії¹²¹.

Як посвідчили подальші події, такий аналіз був цілком адекватним. Тому революційні вибухи, що сталися в Італії та Франції на початку 1848 р. та ініціювали революційні спалахи в різних частинах Європи, викликали очікувану реакцію Росії.

Знаменита фраза Миколи І “Сіддайте коней, панове!” – була виголошена ним після отримали звісток про революцію у Франції, не стала просто метафорою. Першою в ХІХ ст. приводилася в бойову готовність саме кавалерія. Вже 23 лютого видаються розпорядження щодо приведення у бойовий склад запасних батареї 1-4-ї і 7-ї кінноартилерійських бригад. Відбувається збір піших запасних ескадронів 2- і 3-го Резервних кавалерійських корпусів розміщених в Україні. Кінні батареї отримували озброєння і формувалися в Санкт-Петербурзі, Єлизаветграді, Чугуєві.

Одночасно надходить розпорядження про приведення в бойовий склад 3-го кавалерійського корпусу і 7-ї легкої кавалерійської дивізії. 23 лютого разом з розпорядженням про формування запасних частин надійшов наказ про поповнення Гвардійського кавалерійського корпусу до 20 рядів у взводі. Для цього було потрібно 3640 чоловік. Їх було доручено відібрати з 10 полків Резервних кавалерійських корпусів і 1-ї бригади 6-ї легкої кавалерійської дивізії¹²².

Прискорене “осідлання коней” до 15 квітня ще не свідчило про “панічну реакцію” на події в Європі, що зазвичай приписують російському імператору. Справа в тому, що цей захід обходився казні набагато дорожче, порівнянно з розгортанням піхоти. Ціна коня для артилерії і кавалерійських полків коливалася, в залежності від його призначення, в межах 100-300 карбованців. Поповнювати кінський склад для армії необхідно щороку. Уряд крім іншого, хотів випередити подорожчання коней на ринку. Зростання “кінських” цін у тодішній Росії траплялось завжди при отриманні будь-яких звісток про заворушення в Європі чи війни на Балканах.

Слідом за кавалерією прийшли в рух й інші війська. На початку весни починається збір відпускних для формування запасних батальйонів Гвардійського корпусу. В березні починається розгортання 2- і 3-го піхотних корпусів Діючої армії. Артилерійські батареї корпусів з 8-гарматного переводяться в 12-гарматний штат, це знову вимагало

¹²¹ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 14013. – Оп.1. – Спр.1. [Іст. записи фельдмаршала Паскевича о положеніи в Европе].

¹²² РДВІА. – Ф. 38. – Оп. 4. – Спр. 648. – Арк. 1-6, 10 – 12.

купівлі значного числа коней, в першу чергу на заводах України та Чорнозем'я. На поповнення некомплекту в корпусах Діючої армії з 6 березня формуються маршові батальйони. Але ці екстрені заходи імператору вже здаються недостатніми.

Паралельно, навчене гірким досвідом польського повстання 1830 р., військове відомство вжило заходів для скорочення в Царстві Польському не зовсім надійного бойового елемента, тобто потенційних бунтівників, здатних "вистрілити в спину". Розпочався призив відпускників з Царства з переміщенням їх ближче до центру Росії. Наприклад, відпускні, приписані до артилерійських дивізіонів у фортецях Царства Польського, відряджалися подалі від кордонів у кріпосну артилерію Бобруйська та Києва. На їх місце для поповнення артилерійських частин у фортецях Новогеоргієвськ, Замостя, Івангород відряджались три роти з Києва¹²³.

Вживалися заходи щодо посилення охорони доріг і трактів біля південно-західного і західного кордону. Туди спрямували дивізіони лейб-гвардії Козацького та Отаманського полків.

Вже до 15 травня повинні були завершити розгортання резервні ескадрони Резервних кавалерійських корпусів 1-4-ї і 7-ї легких кавалерійських дивізій. В районі квартир Діючої армії почали надходити резервні частини. Вони повинні забезпечувати безпеку Придніпров'я після відходу основних сил на Захід. У разі потреби разом з частиною Гренадерського корпусу резервні дивізії формували Запасну армію на лінії Західної Двіни – Дніпра¹²⁴.

Одночасно російський уряд намагався надійно прикрити південну ділянку західного кордону. У відповідь на революційні події 15 березня 1848 р. в Австрійській імперії скасовувалось направлення 5-го корпусу на роботи в Херсонській та Таврійській губерніях. Посилена 14-та піхотна дивізія розгортається в напрямку Галичини. По отриманні інформації про посилення революційних настроїв у Дунайських князівствах та появу в них польських емісарів, з частин 5-го корпусу формується спеціальний Рухомий корпус для заняття Дунайських князівств. У разі необхідності він повинен придушити можливі виступи та захистити інтереси Росії в Валахії та Молдавії.

До складу корпусу призначалося шість піхотних полків з дивізій 5-го корпусу, 5-й стрілецький та 5-й саперний батальйони, 5-а легка кавалерійська дивізія і 2 козачих полки. Створення такого загону "швидкого реагування", вже навесні 1848 р. свідчить, про діяльне опрацювання планів розгортання військ і про врахування різних варіантів розвитку подій. Частини Рухомого корпусу починають похід в напрямі Дністра¹²⁵.

З середини квітня почався рух головних сил ешелонами. Дві дивізії 4-го корпусу рушили з районів Києва та Житомира на Волинь. У колишній район базування корпусу з Лівобережної України висувався

¹²³ РДВІА. – Ф. 38. – Оп. 4. – Спр. 648. – Арк. 8 – 10, 12 – 20.

¹²⁴ Там само. – Арк. 20зв. – 25.

¹²⁵ Там само. – Арк. 30 – 41.

третій Резервний кавалерійський корпус. Для доведення числа козацьких полків при Діючій армії до штатної кількості (рез) почався збір чергових номерних полків на Дону. Першого травня шість полків з Дону прибувають в район Українських військових поселень¹²⁶.

Здійснюються розпорядження про зосередження резервів у максимальній близькості від району розташування Діючої армії. Зразковими були визнані дії генерала Лідерса з їх підготовки на базі 14-ї піхотної дивізії в Херсонській губернії¹²⁷.

Таким чином, протягом весни вдалося провести швидку мобілізацію резервів і переміщення військ Діючої армії на територію України та Білорусії. На вивільнені місця пересувалися резервні дивізії і частини Гренадерського корпусу. Розпочався збір запасних частин, які в разі закордонного походу передбачалися на заміну резервних частин в гарнізонах, даючи їм можливість вирушити на підтримку діючих військ¹²⁸.

Про підготовку до "Великої війни" свідчить і рекрутський набір 1848 р. Він носив посилений характер: по 7 рекрутів із 1000. Це, разом із призивом відпускників, не тільки довело війська до необхідної за штатом чисельності, а й створило резерв у 21 536 позакомплектних нижніх чинів¹²⁹.

Отже, до осені 1848 р. російська армія перебувала в повній бойовій готовності. Переважна частина рухомих військ розміщувалась у межах України, частково царства польського. Проте наказу довелося чекати довго: Микола I займав вичікувальну позицію. Без прямих прохань він не хотів втручатися у справи Європи. Тим більше що був відсутній привід, а саме очікувана в Петербурзі пряма загроза з боку революційної Франції. У Діючу армію, готову до війни в Європі, увійшли чотири піхотних корпуси, а також 2- і 3-й Резервні кавалерійські з частинами посилення. 1-й Піхотний корпус висунувся на захід Литви та Білорусі, головні сили 2- і 3-го корпусів розмістилися в Царстві Польському і частини Поділлі, 4-й Піхотний корпус і Резервна кавалерія знаходилися на Волині і заході Подільської губернії. В Придніпров'ї замість Діючої армії розміщувалась Резервна армія чисельністю в 150 тисяч чоловік. У Північному Причорномор'ї розгорнувся 5-й піхотний корпус з частинами посилення. З його складу виділявся Рухомий корпус для заняття Дунайських князівств. Але реальна бойова готовність військ частково знизилася внаслідок епідемії холери, що охопила в основному піхотні дивізії 2-го і 3-го корпусів. У цілому по армії в жовтні 1848 р. померло 1676 чоловік¹³⁰.

Таким чином, революційні події в Європі стали приводом для відпрацювання мобілізаційних заходів російської армії та практичною перевіркою реформ, проведених у військовому відомстві. Але проведене розгортання було все ж превентивною мірою. Втручання в європейські справи вважалось можливим лише у надзвичайному випадку. Наприклад, якби французькі війська перейшли Рейн, або

¹²⁶ Там само. – Арк. 51 – 53 зв.

¹²⁷ РДВІА. – Ф. 14014. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 55 – 91.

¹²⁸ РДВІА. – Ф. 14014. – Оп. 4. – Спр. 602. – Арк. 56 – 60.

¹²⁹ Там само. – Спр. 648. – Арк. 49 – 56.

¹³⁰ Там само. – Оп. 3. – Спр. 298. – Арк. 1 – 20.

відбулись революційні зміни у Німеччині, що могли перекинутись і на Польщу. Саме в цей час російський уряд терміново завершує в Царстві Польському введення “престаційних” табелів.

Ситуація загострилася в кінці березня 1849 р. В Європі очікували, що навесні Австрія, розв'язавши собі руки в Італії, досить легко впорається з угорськими повстанцями. Але 2 квітня угорці несподівано нанесли фронтальний удар по австрійських військах. До 10 квітня основні сили Габсбургів зазнали поразки. Повстанці послідовно розбили війська генералів Геца і Шліка, що створило умови для звільнення Пешта угорцями.

Скориставшись перемогами на головному напрямку, 16-17 квітня перейшли у наступ війська колишнього польського генерала Юзефа Бема. Вони прорвалися через Залізні ворота. Незабаром угорська армія витіснила австрійців з Банату та східної частини Військового кордону. До початку травня австрійські війська в цьому районі вимушено пішли на територію Туреччини. Ймовірність походу угорців на Відень ставала загрозливо великою. Габсбурги почали благати про допомогу Росію, погоджуючись на попередні умови фельдмаршала Паскевича¹³¹.

23 квітня на прохання князя Шварценберга для захисту Відня була направлена Зведена дивізія генерала Панютина. Згідно з міжнародними угодами, це з'єднання знаходилося на території "вільного міста" Кракова, як частина Союзного корпусу. Тому її відправка по залізниці під Відень не могла розглядатися як зміна жорсткої позиції Миколи I – російські війська за кордоном повинні перебувати лише під російським командуванням. Щоб уникнути намірів австрійців використовувати російські війська як гарматне м'ясо, запроваджувалась жорстка інструкція: не дозволяти дробити дивізію, самому визначати її місце на полі бою, у разі виникнення небезпеки великих втрат відходити без узгодження з австрійським командуванням.

Відправкою Зведеної дивізії Росія підтримала Австрію в критичний момент і в черговий раз продемонструвала солідарність з принципами Священного союзу.

Затягування кризи в Угорщині і тим більше проголошення її незалежною державою підривало рівновагу сил в Європі. Скориставшись ослабленням Австрії, різко посилювала свої позиції в Німеччині Пруссія. Ще 28 березня Франкфуртський парламент прийняв німецьку конституцію і запропонував корону імператора прусського короля. Так, 21 квітня прусський ландтаг поставив королю ультиматум з вимогою прийняти цю корону. І хоча Фрідріх-Вільгельм IV відмовився стати імператором, його непослідовність була добре відома. Тим більше що, не приймаючи формально корону, прусський уряд ліквідував залишки австрійського впливу в Німеччині, пропонуючи допомогу проти Угорщини в обмін на визнання верховенства Пруссії в “малій” Німеччині. Створення єдиної Німеччини в розумінні Миколи I завдавало смертельний удар по впливу Росії на європейські справи, та загрожувало її позиціям на Віслі, і з цим важко не погодитися. Одночасно революційна Угорщина просуває свої частини в напрямку королівства Людомерії та Галичини. Серед офіцерського складу цих військ

¹³¹ Авербух Р.А. Революционная и национально-освободительная борьба в Венгрии. – М., 1965.

нараховується значний відсоток поляків. Навіть і без перенесення бойових дій на цей, близький до кордонів Царства Польського, регіон революційна мадярська держава автоматично стала б базою польської еміграції.

Отже, угорський похід Росії був викликаний не абстрактними контрреволюційними принципами, а цілком конкретними міркуваннями. Проводячи дипломатичну підготовку введення військ в Угорщину, Микола I 8 травня 1848 р. визнав Французьку республіку. У цьому жесті можна побачити все те ж прагнення збереження рівноваги та відповідно зрівноважити ситуацію в Європі, й забезпечити стабільність у Польщі¹³².

Інтервенція Росії не залишала з військової точки зору ніяких шансів революційній Угорщині. У той час як основні сили угорської армії були повернені на захід і південний захід, рух російських військ відбувався з північного сходу і сходу в тил повстанців. Такий досвідчений полководець, як І. Ф. Паскевич, добре усвідомлював вираженість свого становища. Але, маючи досвід “малої” війни на Кавказі і в Польщі, фельдмаршал прекрасно розумів небажаність переходу війни в партизанську фазу. Тим більше, що відсутність запасів продовольства в австрійців, які за угодою повинні були постачати армію, могло призвести до масових реквізицій. А це найпростіший шлях до розпалювання партизанської війни. Тому проблема постачання військ ставала першочерговою.

У той самий час більшість російських військ залишилась у межах імперії, готуючись зреагувати на будь-які зміни ситуації як в Європі, так і у середині країни. Найбільш боєдатні з них знаходились в Царстві Польському на Правобережжі України та в Північному Причорномор'ї¹³³.

Oleksandr Kuharuk

The influence of Polish question on strategic planning and changes in dislocation and activities of Russian troops in Right-Bank Ukraine and the Northern Black Sea regions in 1848 – 1850

The problems connected with the influence showings of the Polish issue at the foreign policy of Russia in the 1848–1850-th are studied in the article. The events connection with troops distribution and the location on the Right of Ukraine and in the Northern Black Sea regions is being found out.

Keywords: *the Polish question, Right-Bank Ukraine, the Northern Black Sea regions, the foreign policy of Russian Empire*

Александр Кухарук

Влияние польского вопроса на стратегическое планирование и изменения в размещении и развертывании русских войск в Правобережной Украине и Северном Причерноморье в 1848 – 1850 гг.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с проявлением влияния Польского вопроса на внешнюю политику России в 1848-1850 гг. Исследуется связь между данными событиями с размещением и развертыванием войск в Правобережной Украине и Северном Причерноморье.

Ключевые слова: *Польский вопрос, Правобережная Украина, Северное Причерноморье, внешняя политика Российской империи.*

¹³² Тэйлор А. Дж. Борьба за господство в Европе (1848-1918). – М. 1958. – С 76 – 77.

¹³³ РДВІА. – Ф. 14014. – Оп. 1. – Спр. 56–57.

ТРАДИЦІЙНЕ ВЕСІЛЛЯ МОЛДОВАН БУДЖАКА у середині XIX ст.

Весільна обрядовість молдован у XIX ст., її структурні компоненти, обрядова атрибутика є одним з маловивчених аспектів в галузі традиційної культури. Публікації авторів XIX ст. дають підстави зробити висновки про те, що весільна обрядовість молдован Буджака складалася з трьох весільних циклів: передвесільного, власневесільного і післявесільного. В кожному з цих циклів репрезентовані обрядові дії санкціонуючого характеру, виконання яких супроводжувалися використанням тих чи інших обрядових атрибутів.

Ключові слова: молдовани, весільний обряд, Буджак, атрибути.

Буджак в етнографічному плані є унікальним полікультурним регіоном, оскільки тут в умовах певної ізольованості в іноетнічному оточенні проживають українці, болгари, росіяни, молдовани. Розселення представників різних етносів окремими поселеннями, побутування ендогамних шлюбів, недостатньо розвинутий механізм економічних зв'язків спричинив те, що у кожній етнічній групі збереглося чимало архаїчних компонентів обрядовості, і молдовани не є виключенням.

Одним із яскравих та найбільш насичених обрядовими діями елементів духовної культури є весільний ритуал, що складається з обрядових циклів, які санкціонують шлюб шляхом використання значної кількості компонентів. Вони виявляються в символічних діях, атрибутах, вербальних явищах, віруваннях, складі діючих осіб, їх призначенні тощо. Власне компоненти обряду й визначають етнічну та регіональну специфіку весільної обрядовості, адже за тривалий період розвитку трансформаційні процеси найбільше позначилися саме на традиційній структурі обрядів.

Весільна обрядовість молдован, її структурні компоненти, обрядова атрибутика є одним з маловивчених аспектів у галузі традиційної культури етнічних груп України. До висвітлення деяких питань весільної обрядовості молдован Буджака ми вже звертались¹³⁴, натомість потрібно констатувати, що з часом весільна обрядовість, як і інша трансформується, внаслідок чого деякі обряди чи їх елементи втрачаються, саме тому цікавим для визначення рівня трансформації обряду весілля молдован на сучасному етапі є аналіз обряду середини XIX ст. Оскільки ми не маємо спеціальних етнографічних записів весілля молдован середини XIX ст., джерелом для проведення реконструкції системи та структури обряду, визначення обрядової атрибутики, весільних чинів можуть виступати публікації

¹³⁴ Петрова Н.О. Структура весілля молдован Буджака в середині XIX ст. за матеріалами регіональної преси // Записки історичного факультету. Вип. 18. – Одеса, 2007. – С. 18–22; Петрова Н.О. Весільна обрядовість молдован Буджака на сторінках “Одесского вестника” (середина XIX ст.) // Буковина: історичні та етнокультурні студії. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції “Кайндлівські читання”. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007 (німецькою і українською мовами). – С.184–189; Петрова Н. Обрядові атрибути та структура весілля молдован Буджака (середина XIX ст.) // Наука і освіта: крок у майбутнє: матеріали VI Міжнародної наукової конференції “Кайндлівські читання”, присв. 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С.415 – 420.

К. Булатовича, І. Танського, Б. Хиждеу на сторінках регіональних видань середини ХІХ ст. Замітки та статті містять цінну за змістом інформацію про обрядові атрибути, весільну обрядовість, елементи якої уже не побутують у другій половині ХХ ст. Вони є важливим джерелом, оскільки дають можливість простежити й охарактеризувати розвиток обряду, визначити наслідки трансформації або свідчать навіть про зникнення певних обрядів чи їхніх структурних елементів. У даному випадку джерелом для дослідження весільної обрядовості молдован є публікації, що містяться на сторінках періодичного видання “Одесский вестник”¹³⁵. Відомості, які подають автори різні за обсягом і змістом, глибиною аналізу весільного обряду, який жодним із авторів не описується у повному обсязі. Більш того, описані ними обряди вибіркові, що дає можливість, зіставивши їх у достатньо повному обсязі, відтворити весільний обряд молдован середини ХІХ, виокремити елементи, що побутували на той час у кожному з трьох циклів: передвесільному, власневесільному та післявесільному.

Першочерговим є питання часу проведення весіль. Так, Болеслав Хиждеу¹³⁶ подає відомості, що весілля влаштовували навесні: перед Великим Постом і восени. З традиційних обрядів він виділяє, на його думку, найбільш популярні та зазначає, що навіть традиційне сватання у молдован складалося з декількох етапів: старостія, логодна, респунсул. За свідченнями Б. Хиждеу, для сватання жених запрошує одного чи двох сватів - легеу (сват, від молд. легеу – лаяти, врати). Перемовини сватів з батьками нареченої відбувалися в алегоричній формі, як і в українців, дівчина мала колупати стіну, чи ховалася за піч. Наставав момент, коли дівчину кликали, і якщо вона давала сватам склянку, то це означало її згоду на шлюб.

Після цього скликали сусідів і рідних і вже на цій зустрічі домовлялись про весілля, визначали день його проведення. Б. Хиждеу не виділяє ці події в окремий обряд. Ймовірно мова йде про договір або заручини. З цього часу жениха називали ніре, а невесту – нірйса.

Нажаль, Б.Хиждеу не подав нам назв обрядодій, не зазначає дні тижня, в які зазвичай відбувалися такі важливі події.

Заслуговує на увагу опублікований так званий фельетон Івана Танського¹³⁷ про весільні обряди в Бессарабії. Автор подає опис традиційного обряду сватання, але не зазначає етнічну приналежність його учасників, однак за термінологією обрядів зрозуміло, що йдеться про молдован. Опис обрядовості Ів. Танський починає зі сватання, але у цьому випадку ми отримуємо додаткову, порівняно з Б. Хиждеу інформацію. Молодий кладе на тарілку гроші, а з боку молодої її батьки – у відповідь – нафраму (різновид хустки) і каблучку. Потім батьки кличуть дівчину і пропонують зробити вибір. В знак згоди на шлюб дівчина брала гроші, а молодий забирав нафраму і каблучку. Танський пише і про заручини, як складову сватання (логодна), під час яких на думку автора – “запивают ответ”. Ця обрядодія носить назву респунсул (відповідь), але автор її не описує.

¹³⁵ Булатович К. Обычаи молдаван при браках //Одесский вестник. – 1858. – № 64; Танский И. Свадебные обряды в Бессарабии //Одесский вестник. – 1851. – № 25; Хиждеу Б. Свадьба у бессарабских крестьян //Одесский вестник. –1845. – № 51 – 52.

¹³⁶ Хиждеу Б. Свадьба у бессарабских крестьян //Одесский вестник. –1845. – № 51 – 52.

¹³⁷ Танский И. Свадебные обряды в Бессарабии //Одесский вестник. – 1851. – № 25.

За свідченнями Б. Хиждеу, після досягнення згоди на шлюб дівчина скликає подруг готувати святковий одяг для молодого, ширинки, хустинки з шитвом по кутах. Молодий мав купити молодій чоботи та хустку. Дізнаємося про придане, яке зазвичай складалося з декількох килимів, войлока, 4 подушок, декілька нафрам (рушників квадратної форми), витканих борунчуком, шовком, та пронизаних по бахромі бусами; білизни, пари биків, корови, декількох овець, але “денег ни гроша”.

За матеріалами статті Б.Хиждеу можна визначити весільні чини. У молодого – це: один староста, дві дружки, дружба, ватаджел, дві свахи, музика. У молодої: один староста, дві дружки, дружба, ватаджел, свахи, музика. Весільні батько і мати – одна пара¹³⁸.

Автором описані обрядодії, які можна віднести до головиці, хоча цієї назви він не наводить, не зазначено також і в який день відбувався цей обряд. Напередодні весілля збиралися у молодої: жених зі старостою, дружками, ватаджелом, музикою, сусіди і рідні. Приносили з собою дарунки, здебільшого продукти харчування (горілку, курку, борошно). Ватаджели пригощали гостей. Привертає увагу виконання деяких обрядодій. Під час пригощання чарку передавали один одному не голими руками, а тільки через платок, нафраму. Вважалось, що тільки так побажання щастя і багатства молодим буде реалізованим. У цей вечір виконувався обряд розплетення коси. Дівчина сиділа на стільці, вкритому кожухом, жених тримав її за руки, стримуючи її від дій перешкоджання розплетенню коси і небажання її прощатися з дівочтвом, імітуючи при цьому свою владу над нею, а ватаджел чи брат, сестри розплітали косу. Участь у розплітанні приймали всі родичі. Потім одна з дружок заплітала волосся молодої в дрібні косички. На голову молодої одягали вінок, але таким чином, щоб прикрити очі, вони мали бути опущеними вниз, що означало печаль, хоча, як відмічає автор, майже всі раділи від того, що дівчина виходить заміж. Обряд супроводжувався виконанням обрядових пісень.

Цього вечора плели барвінкові віночки для молодих і весільних чинів. Дружки прикріплювали “вінки” до шапок ватаджелів. Автор звертає увагу на такі обрядові атрибути, як ширинка і посох. По суті, це знамено, з яким йшов ватаджел запрошуючи гостей на весілля. Ширинки в’язали до руки при вінчанні, прив’язували до посохів ватаджелів. Про гільце не згадується.

Наступний обряд можна розглядати як запросини. Автор описує його досить детально. У ньому брали участь молодий зі старостами, ватаджелом. Обов’язковими атрибутами при виконанні обряду були калачі, 2-3 півні чи курки (ватаджели несли їх під пахою), горілка. Розпочинав обряд ватаджел. Він подавав кінчик платка, що на палиці (знамено?) молодому і виводив його з хати. Запрошували з музиками (кринка, бубон, цимбали). У складі почту ватаджел зі знаменем, дружби (ватажки), молодий зі старостою. Спершу запрошували на весілля поміщика чи посесора. Безпосередньо обряд запрошення здійснювався так: староста покривав ширинкою 2-3 калача, 1-2 курки, підносив господарям та від імені молодого запрошував на весілля. Молода зі своєю дружиною робила теж саме. Нажаль, автор не вказує, коли саме

¹³⁸ Хиждеу Б. Свадьба у бессарабских крестьян //Одесский вестник. –1845. – № 51 – 52.

відбувалися запросини, у тексті про це йдеться одразу після того, як прикріплять букети, тобто після головиці, що мало ймовірно, оскільки головиця відбувалась, як це прийнято, увечері.

Після запросин, в той же вечір, молода передавала друзкам сорочку для молодого. Вони перев'язували її стрічками, затикали барвінком, прив'язували до посоху і ватаджел відносив її до молодого. Схожий обряд здійснював молодий. Він передавав для молодої хустину і пару жовтих чобіт. Несли ці дарунки в решеті чи в ситі. Інколи додавали десяток яблук, виноград на червоній стрічці.

Як у молодого, так і у молодої “варта” спочатку не пропускає гостей з дарунками. Але через деякий час спілкування гості входили в хату і клали на стіл перед молодим (молодою) принесене. Після цього весь суботній вечір молодь гуляла. Б.Хиждеу зауважує, що вдівець чи вдова не шлють один одному гостинці¹³⁹.

Власне весільні обрядодії розпочинались у неділю. Зранку староста наряджав молодого у подаровану молодою сорочку, після чого молодий просив благословення у своїх батьків. Ватаджел виводив молодого з хати за кінець хустини, мати благословляла його свяченою водою і весільний почет йшов до молодої.

В цей час у молодої ранок розпочинався з наступних дій, які можна назвати розплетенням коси: молоду саджали на діжку чи стілець і дружки розчісували косу. У волосся влітали гроші, шматок хліба, а рідні – часник, “щоб відв'язалось все зле” й одягали вінок.

Перед виходом для вінчання мати молодої окроплювала молодих свяченою водою, посипала сіллю від уроку (? зглазу). Молодий і ватаджели їхали до церкви верхом на конях. Під час вінчання по горінню весільних свічок ворожили на тривалість життя молодих: чия свічка гірше горить, той помре раніше. Магічні дії виконували і під час вінчання: молода намагалася стати на рушник першою, щоб її рука була верхньою, тобто вона керуватиме родиною.

Після вінчання музиканти зі старостою і ватаджелами йшли за хрещеними батьками. Зауважимо, що Б.Хиждеу не вживає термінів нанашка, нанашул. Під час весілля виконували танці: джок, оляндра, коломийка, тропак. Весільний день завершувався підготовкою молодих до першої шлюбної ночі. Свахи вдавали, що виганяють дружок і дівчат з хати. Ті імітували бажання забрати за собою подругу (молоду). Молодий викупував молоду у дружок. Свахи з калачем, смаженою куркою відводили молодих до чужої хати. Молода роззувала молодого (символ покори)¹⁴⁰.

Зранку у понеділок свахи піднімали сорочку молодої на вила, палицю і несли її по селу. Ще в 20-ті рр. XIX ст. цей звичай побутував чи не скрізь, але уже у 40-х рр. XIX ст. за твердженням автора, починає зникати. Весільний почт з червоним має спільні риси з аналогічними обрядодіями в українців.

У вівторок відбувалися збори і проводи молодої до чоловіка. На воза навантажували придане - зестра. Молода прощалася з батьками. Чоловік

¹³⁹ Хиждеу Б. Свадьба у бессарабских крестьян // Одесский вестник. – 1845. – № 51 – 52.

¹⁴⁰ Там само.

давав їй калач чи бублик, через який вона дивилася на чотири сторони: це означало, що відтепер вона має бачити світу стільки, скільки побачила через отвір калача. Він бив її декілька разів батоном, оскільки тепер вона має боятися чоловіка і підкорятися йому.

Можна зробити висновок, що Б. Хиждеу не досить обізнаний з весільною обрядовістю, оскільки, по-перше не всі обрядодії він описує, по-друге, ті що ним описані не мають назв. До того ж Б. Хиждеу, описує перебіг весілля тільки у молоді.

I. Танським описано обряд поїздки молодого за молодою, яка проживала в іншому населеному пункті. Вїхавши до села, молодий вислав декілька кунокаріїв (друзьбів) на “переговори” до батьків молоді. Якщо батьки молоді погоджувались прийняти молодого, то відбувався обряд дарування молодій подарунків від жениха. Це називалося поклонеле. Однак навіть у цьому випадку молода з подругами танцювала у себе, а молодий зі своїми гостями – там, де його “поселили”. По суті, можна вважати, що йдеться про обряд головиці. Бо у молодого присутні лише “молодые люди”, тобто парубки, а у молоді – лише дівчата. Але автор не наводить назв обрядодій. Зрештою, дві сторони (молодого і молоді) зустрічалися і танцювали у молоді до ранку¹⁴¹.

Другий день детально описано I. Танським: до молоді приходили ворничей (друзьби) з музикою і забирали придане, а нанашка (вінчальна мати) забирала молоду. Обряд мав такий вигляд: батьки молоді сідали в хаті на стільці, перед ними на коліна ставали молоді. Один з ворничей (ст. друзьба ?) промовляв урочисту промову і батьки благословляли молодих. Нанашка садвила молодих на воза і вони їхали до молодого.

Окрема публікація присвячена звичаям молдован при шлюбах, належить К. Булатовичу¹⁴². Автор пише, що був на весіллі, по запрошенню знайомого молдованина з села. Там він записав обрядодії суботнього дня. Весільні з 15 вершників і 12 брйчок везли молоду з іншого села. Участь такої значної кількості народу пояснили необхідністю охорони. Весільним батьком був хресний (той, що хрестив), бо за звичаєм, ще на хрестинах казали “Да удостоит вас Бог и обвенчатъ вашего крестного сына”. Попереду їхав на коні ворничела, інші конокарі (вершники при весільному поїзді). Всі були перев’язані білими хустинами на правій руці.

Батьки молодого зустрічали молодих з іконою, хлібом-сіллю. За застіллям перед молодими клали дві жемни (хліб у вигляді калача) накриті нафраницями.

Автор згадує, що лише на другий день - у неділю відбувалося вінчання і лише після вінчання ворничели запрошували на весілля. У вечері відбувалося маса маре (великий стіл) (почесна ?).

Обряд покривання молоді посажена мати здійснювала в понеділок. На вечерю запрошувалися тільки родичі. З вівторка і щодня весь тиждень молоді ходили до родичів і посажених батьків – здійснювали кале – маре (великий шлях) – візити до родичів і посажених батьків.

Отже, надана авторами інформація дає підстави зробити висновки про те, що весільна обрядовість молдован Буджака у середині XIX ст.

¹⁴¹ Танский И. Свадебные обряды в Бессарабии //Одесский вестник. – 1851. – № 25.

¹⁴² Булатович К. Обычай молдаван при браках //Одесский вестник. – 1858. – № 64.

складалася з трьох весільних циклів: передвесільного, власневесільного і післявесільного. У кожному з них репрезентовані обрядові дії санкціонуючого характеру, виконання яких супроводжувалися використанням тих чи інших обрядових атрибутів. Як атрибути виступали речі як загальнорозповсюджені і навіть, подекуди збережені до наших днів, так і ті, що були предметами домашнього вжитку, знаряддями праці та інше і використовувалися в контексті виконання обрядодій. Серед зафіксованих у передвесільному циклі виділимо наступні: барвінковий вінок, борошно, виноград, горілка, гроші, знамено, каблучка, калачі, кожух, курка, нафрама (нафраниця), півні, піч, посох, решето, рушник, сито, склянка, стіна, хустина з шитвом по кутах, хустка, чарка, червона стрічка, ширинка, яблука. У весільному: бричка, віз, вода свячена, горілка, гроші, діжка, жемни, знамено, калачі, кожух, коні, курка, нафрама (нафраниця), півні, подушки, поклонеле (подарунки), посох, придане, рушник, свічки весільні, сіль, сорочка, стілець, хліб (шматок), хустина біла, хустина з шитвом по кутах, хустка, чарка, часник, чоботи, ширинка. У післявесільному: батіг, бричка, віз, вила, калачі, кожух, палиця, сорочка.

Структура весілля молдован Буджака в трьох його циклах, описана в традиційній послідовності, оскільки має однакову основу. Наведені матеріали дають можливість з'ясувати узагальнені композицію ритуалу та сценарій сюжетного розвитку, послідовність весільних обрядодій, а також показати наявні відмінності обрядових елементів та їхніх структурно-функціональні особливості. Ці особливості – наслідок контактів з представниками інших етносів, проникнення в традиційне весілля новаційних елементів, які, адаптувавшись як інновації, перетворюються в традицію, функціонують у структурі традиції. Наведені матеріали свідчать, що у весільній обрядовості молдован є спільні атрибути та елементи з весіллям українців (барвінковий вінок, чоботи та ін.), болгар (яблука), спільним для більшості етносів регіону є і склад приданого, все це можна вважати наслідком міжетнічної взаємодії у цьому регіоні. Але це питання потребує на окрему увагу.

Natalya Petrova

Wedding ceremonialism of Moldavians of Budzhak in the middle of the XIX c.

Wedding ceremonialism of Moldavians XIX century, its structural components, ceremonial attributes are one of little studied aspects of traditional culture. Publications of authors XIX give century the grounds to draw conclusions that the wedding ceremony of Moldavians of Budzhak consisted of three cycles: prewedding, actually weddings and after-wedding. In each of them ceremonial actions of the authorizing character which performance was accompanied by use of ceremonial attributes are presented.

Keywords: *Moldavians, a wedding ceremony, Budzhak, attributes.*

Наталья Петрова

Традиционная свадьба молдаван Буджака в середине XIX в.

Свадебная обрядность молдаван XIX в., её структурные компоненты, обрядовая атрибутика являются одним из малоизученных аспектов традиционной культуры. Публикации авторов XIX в. дают основания сделать выводы о том, что свадебный обряд молдаван Буджака состоял из трёх циклов:

предсвадебного, собственно свадьбы и послесвадебного. В каждом из них представлены обрядовые действия санкционирующего характера, выполнение которых сопровождалось использованием обрядовых атрибутов.

Ключевые слова: молдаване, свадебный обряд, Буджак, атрибуты.

УДК 929:342:395.2 «1918/1919»

Тарас Гончарук, Ірина Дружкова

ОДЕСИТИ – МІНІСТРИ УРЯДІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО: МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРИЧНИХ ПОРТРЕТІВ СЕРГІЯ ГУТНИКА ТА ГЕОРГІЯ АФАНАСЬЄВА

Стаття присвячена персоналіям – Сергію Гутнику та Георгію Афанасьєву – міністрів урядів Української держави П. Скоропадського, біографії яких до 1918 р. були пов'язані з Одесою. Аналізується діяльність С. Гутника та Г. Афанасьєва на міністерських посадах і її вплив на Одесу.

Ключові слова: міністр, уряд П. Скоропадського, С. Гутник, Г. Афанасьєв.

Відомо, що Одеса делегувала до українських урядів 1917–1921 рр. цілу низку своїх визнаних діячів: В. Чехівського, В. Голубовича, С. Шелухина, А. Ніковського, П. Климовича, І. Липу. Одеситам – міністрам доби Центральної Ради та Директорії УНР вже присвячено чимало ґрунтовних досліджень, низка з яких увійшла до нещодавно виданої одеськими вченими, колективної монографії¹⁴³. Проте серед тих міністрів українських урядів доби визвольних змагань, яких можна цілком обґрунтовано назвати “одеситами”, подекуди осібно стоять постаті Сергія Михайловича Гутника та Георгія Омеляновича Афанасьєва – міністрів урядів гетьмана П. Скоропадського, яких до 1918 р. аж ніяк не можна було віднести до діячів українського національного руху (тому їхні біографічні нариси не потрапили до вищезгаданої колективної монографії).

В історичній літературі можна знайти досить мало інформації про постаті С. Гутника та Г. Афанасьєва. Це стосується й енциклопедичних видань: “Енциклопедії Українознавства”, “Енциклопедії історії України” (останнє видання подає інформацію лише про Г. Афанасьєва) та ін., де біографії обох зазначених діячів подані досить стисло, а також наукових праць, де здебільшого висвітлено лише окремі аспекти їхньої діяльності (зокрема, у працях П. Гая-Нижника). У цій статті спробуємо узагальнити, здебільшого, вже відомі віхи біографій обох діячів та простежити їхній зв'язок з Одесою (на матеріалах преси).

У літературі подано мало інформації про походження та освіту Сергія Михайловича Гутника. Так, у відповідній статті з “Енциклопедії Українознавства” жодна інформація про це відсутня¹⁴⁴. Водночас, в опублікованих списках студентів Новоросійського університету записано, що Сруль Міхелевіч Гутник народився 23 грудня 1868 р. у м. Аккерман

¹⁴³ Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. – Одеса, 2011. – С. 19 – 103.

¹⁴⁴ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993 – Т.2. – С. 464.

Бессарабської губернії в родині купця П гільдії. Пізніше він навчався у другій одеській гімназії, по закінченні якої 2 серпня 1888 р. був зарахований студентом на правничий факультет вищезгаданого університету¹⁴⁵. Зі справи студента С. Гутника в Державному архіві Одеської області (за допомогу у знайденні цієї справи висловлюємо подяку к.і.н., доценту О. Музичко) дізнаємося, що за повний курс в університеті на 28 травня 1892 р. він мав оцінки з усіх предметів (серед них торгове, фінансове та міжнародне право) “вельми задовільно”, поведінку – “відмінну”; захистив твір “Поняття *culpa lata* у договірних відносинах згідно римському праву” на “вельми задовільно” та отримав диплом першого ступеня від 30 червня 1892 р.¹⁴⁶.

На початку ХХ ст. прізвище С. Гутника чимдалі частіше з'являється на шпальтах одеських газет, здебільшого, у зв'язку з його діяльністю у біржовому комітеті. Наприклад, “Одесские новости” від 11 листопада 1904 р. повідомляли, що С. Гутник, А. Анатра та Ф. Шторн мають поїхати, як представники одеської біржі, до міністерства фінансів на нараду з приводу перегляду хлібних тарифів, яка була призначена на 20 січня 1905 р.¹⁴⁷. Та сама газета 30 листопада 1904 р. на матеріалах інтерв'ю з Гутником опублікувала інформації про нараду в Міністерстві фінансів, яка відбувалася 16-26 листопада, під головуванням товариша міністра В. Тиміряєва, де жваво обговорювався проект промислового податку¹⁴⁸. Чимало подібної інформації про діяльність С. Гутника, як провідного біржового діяча міста, можна знайти в одеській пресі 1904 – 1917 рр. Під час революції 1905 – 1907 рр. С. Гутник, як представник партії кадетів, брав участь і у політичному житті Одеси. У 1910 – 1912 рр. він служив управляючим Одеського відділення Сибірського торговельного банку, а з 1915 до 1917 р. був юрисконсультом Одеського біржового комітету¹⁴⁹.

1917 р. приніс значні зміни у громадське і політичне життя Одеси. 6 (19) серпня 1917 р. відбулися вибори до міської думи згідно з новим положенням, що скасовувало майновий ценз й інші обмеження для виборців. Як наслідок, до списку з 120 гласних Одеської думи обраних на 7 листопада 1917 р. не увійшов жоден з гласних цієї ж думи початку 1917 р. Серед гласних нової одеської думи листопада 1917 р. був і член партії кадетів, хрещений єврей Сергій Михайлович Гутник, що проживав у власному будинку по вулиці Софіївській № 21¹⁵⁰. Обраним у серпні 1917 р. депутатам довелося працювати у надзвичайно складних умовах революції та громадянської війни. Однак попри всі негаразди, як пізніше зазначала газета “Одесские новости”, перша в історії міста “нова демократична одеська дума, обрана на основі загального прямого, рівного й таємного виборчого права” вже за перший, через рік роботи, мала суттєві здобутки¹⁵¹.

¹⁴⁵ Список студентов и посторонних слушателей императорского Новороссийского университета в весеннем полугодии 1891-го учебного года. По юридическому факультету. – С. 32.

¹⁴⁶ ДАОО. – Ф.42. – Оп.36. – Спр.345. – Арк. 3, 5, 7.

¹⁴⁷ Одесские новости (далі – ОН). – 1904. – 11 ноября.

¹⁴⁸ ОН. – 1904. – 30 ноября.

¹⁴⁹ Відомості з “Адрес-календарей Одесского градоначальства на 1911 – 1915 гг.”

¹⁵⁰ ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 13.

¹⁵¹ Лазарович С. Замечательная годовщина // ОН. – 1918. – 5 сентября.

Нажаль небагато маємо інформації про діяльність С. Гутника у 1917 р. Вочевидь саме тоді він очолив Одеський біржовий комітет.

Ім'я С. Гутника згадувалося пресою під час першого приходу більшовиків до Одеси в січні – березні 1918 р. Сумнозвісний Михайло Муравйов на одеських “буржуїв” фактично наклав “контрибуцію” в 10 млн. крб. Капіталів у місті на той час було вже обмаль. Щоб зібрати потрібну суму в приміщенні Російсько-Азійського банку 22 лютого було скликано “збори представників заможних класів” під головуванням С. Гутника, на яких представники промислових та фінансових кіл вирішили запровадити “самообкладення”, щоб зібрані таким чином кошти відправляти “до 10-мільйонного фонду для внесення полковнику Муравйову”¹⁵². Однак останній не бажав чекати.

В ніч на 2 березня більшовики заарештували найзаможніших одеських “капіталістів” (69 осіб, з яких 9 жінок)¹⁵³. Тоді 3 березня у приміщенні Російсько-Азійського банку знов була скликана нарада “представників заможних класів населення” під головуванням С. Гутника. Останній, повідомивши учасників наради про ситуацію, швидко переконав їх негайно прийняти рішення. “У теперішній момент, – писали “Одесские новости”, – члени наради вважають недоцільним довге обговорення. Пропозиція С.М. Гутника підписати зобов'язання виконується без заперечень й численні учасники наради один за одним підписуються під рішенням вважати 10-мільйонний фонд безробітних недоторканим”¹⁵⁴. Вочевидь, внаслідок цього рішення, за повідомленням тієї ж газети, “в ніч на... [4 березня] звільнені з в'язниці представники заможних класів, які були заарештовані за постановою “Румчерода” та ради народних комісарів й залишалися у в'язниці протягом 2-х діб. Звільненню передували перемовини особливої делегації у складі С.М. Гутника, М.І. Дарго, П.П. Котляревського, О.Р. Орбинського з представниками радянської влади, що призвели, врешті решт, до певної угоди”¹⁵⁵. Цими діями С. Гутник безперечно заслужив собі повагу серед економічної еліти Одеси.

Після відновлення роботи розігнаної більшовиками міської думи С. Гутник включився в її роботу. Як гласний він звертав увагу на необхідність збереження в Одесі торгового флоту, який забирали з собою відступаючі більшовики. “С.М. Гутник, писала “Одесская почта” – вказув на ухід з Одеси торгових транспортів. Одеса без цих суден все одно, що організм без серця. Без торгового флоту ми жити не можемо. Місто буде без хліба, без продовольства. Заводи залишаться без сировини, будуть десятки тисяч безробітних й Одеса поступово помре. Оратор пропонує вжити усіх заходів для порятунку транспортів”¹⁵⁶.

Як відомо, П. Скоропадський був проголошений гетьманом на “Зїзді хліборобів” 29 квітня 1918 р. Два депутати вищезгаданого зїзду (як зауважила одеська газета: “зїзду власників... за міркуваннями тактики, вочевидь, перейменованого у зїзд хліборобів”) – представники Земського

¹⁵² Еще о 10-ти миллионах // Одесская почта (далі – ОП.). – 1918. – 23 февраля.

¹⁵³ В ночь на 2-е марта. Аресты // ОП. – 1918. – 3 марта.

¹⁵⁴ Арест капиталистов в Одессе. Среди представителей имущих классов // ОН. – 1918. – 3 марта.

¹⁵⁵ Обложение имущества // ОН. – 1918. – 5 марта.

¹⁵⁶ Дума о моменте. Одесса умрет // ОП. – 1918. – 2 марта ??? апреля??.

банку Херсонської губернії А.Г. Рейхерт та В. Р. Воеводський (“перший з них як голова землеробського кооперативу, що об’єднує 40 тис. земельних власників, був обраний до складу президії з’їзду, інший – секретарем”) повідомили про новини з Києва місцеву публіку. А. Рейхерт, “який відіграв у київських подіях далеко не останню роль”, й мав особисту бесіду з гетьманом, між іншим, заявив в інтерв’ю одеській газеті: “...ми представники Одеси, висунули кандидатуру С.М. Гутника на посаду міністра фінансів. Нашу пропозицію енергійно підтримували також австрійці та німці, які встигли ознайомитись з фінансовими пізнаннями Гутника під час його участі в київських засіданнях з товарообміну. На посаду міністра фінансів висувалися також кандидати Бернадського та Ржепецького. Гадаю, що, якщо С.М. Гутник не відмовиться, то йому буде віддано перевагу”¹⁵⁷. Отже, С. Гутник мав бути в уряді П. Скоропадського своєрідним представником одеських кіл. Щоправда отримав він посаду не міністра фінансів, а міністра промисловості та торгівлі. Повідомляючи про його призначення інша одеська газета нагадувала читачам, що С. Гутник “одеський громадський діяч, що брав активну участь у єврейському громадському житті”¹⁵⁸.

С. Гутник увійшов до Кабінету міністрів під керівництвом Ф. Лизогуба, до якого увійшли, здебільшого, представники українських організацій російської партії кадетів (“Партії народної свободи”), які мусили визнати право України на самовизначення та “фахівці” в різних галузях державного управління та економіки. Не дивно, що С.Гутник як активний кадет та досвідчений фінансист, отримав портфель міністра промисловості та торгівлі. Разом з шістьма іншими міністрами С. Гутник підписав 10 травня 1918 р. історичну “Заяву” – звернення до українського народу з викладенням цілей та головних напрямів діяльності гетьманського уряду¹⁵⁹.

У зв’язку з від’їздом С. Гутника до Києва, 7 травня 1918 р. відбулося засідання Одеського біржового комітету, на якому “в короткій промові, звертаючись до С.М. Гутника, товариш голови біржового комітету просив його не складати з себе повноваження голови біржового комітету до зміцнення нової влади”. Учасники засідання також висловили сподівання, що “на посаді міністра торгівлі та промисловості С.М. Гутник з ще більшою енергією відстоюватиме інтереси рідної Одеси особливо в питаннях, про пряму лінію [залізниця] Одеса-Київ, про вільну гавань та ін.”¹⁶⁰.

На посаді міністра промисловості і торгівлі в уряді С. Гутник перебував з 10 травня по 25 жовтня 1918 р. Він був з тих українських міністрів, які відкрито заявляли про своє позитивне ставлення до розвитку капіталістичних відносин, чим викликали різку критику соціалістів. Разом з двома іншими міністрами-кадетами С. Гутник взяв участь у з’їзді Конституційно-демократичної партії у Києві 8–11 травня 1918 р., делегати якого заявили про підтримку політичного напрямку на створення самостійної України¹⁶¹. Зазначений з’їзд правлячої партії, за словами

¹⁵⁷ Отклики переворота в Одессе. За кулисами переворота // ОН. – 1918. – 3 мая.

¹⁵⁸ События в Киеве. Новое правительство на Украине // Одесский листок (далі – ОЛ). – 1918. – 4 мая.

¹⁵⁹ Нагаевский І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 135 – 136.

¹⁶⁰ Отклики в Одессе. Приезд С.М. Гутника в Одессу // ОН. – 1918. – 8 мая.

¹⁶¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – Т.2. – С. 495.

одеських кореспондентів, перетворився в щось на штатт “передпарламенту”¹⁶². У своїй промові на з’їзді, яка майже повністю надрукована “Одесским листком”, С. Гутник вказав на складність економічної ситуації в країні та складнощі роботи самого міністерства, що “сповна складається з милих, але зелених юнаків, які однак займають посади директорів департаментів”. “Закінчує свою промову С.М. Гутник закликком сприяти зміцненню економічних підвалин країни: “Жебраку та голодному, – сказав міністр, – політичні свободи непотрібні. Ми закликаємо вас надати нам в нашій роботі допомогу та підтримку. Якщо ми впадемо – впаде і та справа, яку ми маємо захищати” Міністру влаштується овація” – завершив виклад промови С. Гутника “Одесский листок”¹⁶³. І пізніше газета висловлювала свою згоду “з тим відгуком про “зелених молодих людях”, який був даний ставленикам Центральної Ради, міністром Гутником” у вищезгаданій промові¹⁶⁴.

С. Гутник був одним із організаторів “З’їзду представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства” у Києві 15 – 16 травня 1918 р. на який прибуло понад 1000 делегатів з усієї України. Сергій Михайлович у своїй промові на цьому зібранні проголосив необхідність відходу від політики соціалістичних експериментів у промисловості. “Не треба лякатися слова “буржуазія” – говорив С. Гутник, – лише вона в силі повести край до відродження... Щоб перейти від теперішньої анархії й грабежів до нових умов, треба виконати велику державну роботу. В тій цілі треба змобілізувати всі творчі сили, треба дати нормальні умови для розвитку приватної ініціативи”. Ці висловлювання С. Гутника викликали обурення українських соціалістів, зокрема В. Винниченка, який прокоментував виступ С. Гутника так: “міністр спекуляції й біржових грабежів Гутник у самозадоволенню, з гордістю випнув своє спекулянтське черево”. Загалом активна діяльність С. Гутника щодо економічної підтримки приватної промисловості і торгівлі зустрічала гостру критику соціалістів. “Під керівництвом шефа спекуляції “міністра” Гутника, – писав все той же В. Винниченко, – спекуляція дійшла до гомеричних розмірів. Промислові підприємства дістали колосальні “позики” й “допомоги” від держави, але число безробітних росло з кожним днем. Промисловість падала ще більше, не вважаючи на те, що восьмигодинний робочий день було знищено, що було повернено все свавілля “приватної ініціативи” капіталістів. Маючи єдиний імпульс – набування капіталів, бачучи тільки в цьому ціль своїх підприємств, промисловці задовольнялись можливістю простого грабежу, як найлегшого способу набити свої кишені” (Показово, що В. Винниченко, навіть, вживав прізвище С. Гутника в загальному значенні, називаючи “гутниками” представників буржуазії часів правління П. Скоропадського)¹⁶⁵.

Невдоволені діями С. Гутника на міністерській посаді швидко з’явилися не лише серед українських соціалістів, але й серед представників тієї частини громадськості Одеси, яка, так би мовити, “делегувала” його на

¹⁶² Киевские впечатления // ОЛ. – 1918. – 15 мая.

¹⁶³ Съезд партии народной свободы (от нашего корреспондента). Выступление С.М. Гутника // ОЛ. – 1918. – 12 мая.

¹⁶⁴ Б-он М. Успехи реакции // ОЛ. – 1918. – 5 июня.

¹⁶⁵ Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Т.3. – С. 44, 50.

високу посаду до Києва. Зокрема, коли були ліквідовані створені Центральною Радою національні міністерства. "...Національні міністерства вирішено ліквідувати й цьому сприяв ніхто інший, як С.М. Гутник – єдиний єврей у кабінеті. "Я мушу відверто визнати, – заявив міністр у бесіді з єврейськими громадськими діячами, – що мій голос у раді міністрів віддав [вирішальну] перевагу проекту про скасування національних міністерств й цей проект було прийнято". Вочевидь у С.М. Гутника, в грудях якого "живуть дві душі", у ту хвилину кадет взяв гору над євреєм...". – охарактеризував ситуацію дописувач додатків до газети "Одесские новости", загалом звинувачуючи усю партію кадетів у "відреченні" від попередніх обіцянок після приходу до влади¹⁶⁶.

Ще більше не задовольняла одеситів участь С. Гутника у забороні з'їзду представників міст. "Устами С.М. Гутника міністерство визначило своє ставлення до з'їзду – краще його заборонити ніж розігнати – сказав міністр" – повідомляв "Одесский листок"¹⁶⁷. Під час засідання одеської думи 17 травня на запитання стосовно С. Гутника, як одеського делегата на з'їзд міст, "чи брав участь у нараді представників міст, або засідав у цей час в міністерстві, що заборонило з'їзд?" Г.І.Лур'є надав відповідь: "Гласний Гутник, цей член ради єврейської громади, що примкнув тепер до учасника перевороту колишнього бессарабського губернатора Вороновича, не брав з нами участі у нараді. Й це має нас навчити тому, що коли ми обираємо представників кадетської фракції ми маємо запитувати їх, чи будуть вони виконувати свої обов'язки й чи не стануть вони звільняти себе від них, знаходячи, разом з тим, час для пишномовних виступів на інших з'їздах"¹⁶⁸.

Не дивно, що коли на початку 20-х чисел травня 1918 р. С. Гутник прибув до Одеси, йому довелося виправдовуватися перед одеситами за непопулярні в місті дії центральної влади¹⁶⁹, а також і за дії херсонського крайового комісара С. Комірного¹⁷⁰, який намагався закрити до того завжди прихильну до С.Гутника газету "Одесские новости". С. Гутник тоді спілкуватися з представниками різних кіл одеської громадськості, зокрема, брав участь у нараді судновласників, де вислухав конкретні пропозиції від "комітету з'їзду судновласників", щодо можливих шляхів реанімації галузі,¹⁷¹ а також мав "тривалу розмову про національно-персональну автономію" з "представниками єврейської народної групи", запевняючи, що дії уряду не призведуть до обмеження прав нацменшин¹⁷². Проте попри зазначені намагання, авторитет С. Гутника в Одесі від кінця травня 1918 р. падає, його ім'я все рідше з'являється на шпальтах місцевої преси.

Це вочевидь було пов'язано і з тим, що у цей час С.Гутник активно займався зовнішньоекономічними питаннями й не мав можливості зосереджуватися на проблемах Одеси. Як зазначає П. Гай-Нижник, С. Гутник дуже розраховував на фінансові інвестиції в українську

¹⁶⁶ Шв. Ш. Ликвидация национальной автономии // Прибавление к №10693 газеты "Одесские новости". – 1918. – 17 мая.

¹⁶⁷ Одесская дума // ОЛ. – 1918. – 15 мая.

¹⁶⁸ В городской думе (заседание 17 мая) // ОН. – 1918. – 18 мая.

¹⁶⁹ Муров Ар. Мысли вслух. Урок // ОН. – 1918. – 23 мая.

¹⁷⁰ Винцковський Т.С. Семен Комірний: Доля одного комісара // Чорноморська хвиля української революції. – С. 186 – 200.

¹⁷¹ Восстановление судоходства // ОЛ. – 1918. – 23 мая.

¹⁷² Пребывание С.М. Гутника в Одессе. С.М. Гутник и национальные министерства // ОН. – 1918. – 23 мая.

промисловість з-за кордону (“...міністр торгу і промисловості С.М.Гутник щодо фінансової політики заявив, що вважає недопустимою державну благочинність промисловості, але знайде для неї кредит на комерційних основах, причому золото, яке мали дати кредитори, “потече не в наші кишені, а оплодотворить життя всього українського народу”),¹⁷³ проте сподівання ці виявилися нездійсненими через низку об’єктивних зовнішньополітичних факторів¹⁷⁴. С. Гутник, за відомостями П. Гай-Нижника, влітку 1818 р. видав операціями щодо розрахунків по договорах з державами Четвертного союзу¹⁷⁵ й був “головою представників Української Держави” на переговорах з цими країнами. “В підсумку, – зазначає Гай-Нижник, – 10 вересня 1918 р. було підписано Економічний договір між Українською Державою, з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною, з другої сторони, на господарський 1918/1919 р. Економічний договір підписали голови представників держав-учасниць переговорів: України – міністр торгу і промисловості Сергій Гутник, Німеччини – цісарський надзвичайних завдань посол, дійсний таємний радник Альфонс барон Мумм фон-Шварценштейн, Австро-Угорщини – цісарський і королівський надзвичайний представник, уповноважений посол і таємний радник Іван граф Форгач фон Гімес і Гач”¹⁷⁶. Попри низку поступок з української сторони, ця угода, на думку Гай-Нижника зафіксувала вигідне для України співвідношення карбованця та марки й передусім “сєнс її полягав для Гетьманату в найшвидшому створенні власної твердої валюти і фінансової системи”¹⁷⁷.

С. Гутник брав участь й в переговорах з іншими державами. Так, одеська преса згадала про нього, як учасника переговорів з Кримом 10 жовтня 1918 р., де переконання української сторони полягало “в необхідності, внаслідок спільності політичних та економічних інтересів приєднати Крим до України”, з наданням першому “органів широкого місцевого самоврядування”¹⁷⁸.

Відома досить критична оцінка діяльності С. Гутника надана гетьманом П. Скоропадським. Останній дорікав С. Гутнику за його бездіяльність (попри добрі “рекомендації” про нього гетьману, вочевидь дані одеськими діячами); за те, що чимало економічних “проектів” гетьмана, які він особисто обговорював з С. Гутником, не були втілені в життя; за те, що міністр не зміг протидіяти виру спекуляції; належним чином використати приплив з більшовицької Росії до України підприємливих людей (“маси торговельного, комерційного народу, сповненого енергією та бажанням працювати”); “демократизувати промисловість”; протистояти “розкраданню... торговельного флоту” та ін.¹⁷⁹. “Я думав, що у Гутника як у євреї я знайду саме широку комерційну людину з ініціативою, але помилився. Він не приніс користі ані Україні, ані своїм компатріотам, про яких теж вочевидь не

¹⁷³Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004.– С. 54.

¹⁷⁴ Там само. – С. 58.

¹⁷⁵ Там само. – С. 74.

¹⁷⁶Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського. – С. 77.

¹⁷⁷ Там само. – С. 80 – 81.

¹⁷⁸ Внешняя политика Украины. Украинско-крымские переговоры // ОЛ. – 1918. – 11 октября.

¹⁷⁹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.-Філадельфія, 1995. – С. 195, 289 – 290.

піклувався” – писав П. Скоропадський¹⁸⁰. Сприймаючи С. Гутника як представника єврейства він був здивований, коли пропозицію Ф. Лизогуба про створення в Україні автокефальної церкви підтримали “усі міністри, включно з євреєм Гутником”¹⁸¹. “Скажу одне, він блискуче розумний, але дуже мало зробив для України”¹⁸². – підсумовував результати роботи С. Гутника в уряді гетьман. Це твердження неодноразово цитувалося в характеристиках С. Гутника істориками¹⁸³. Тут слід зазначити, що П. Скоропадський у своїх “Спогадах” часто був надто критичним до постатей власного уряду, вочевидь, шукаючи серед них винуватців нетривалості Гетьманату.

Згодом супротивники П. Скоропадського також будуть негативно оцінювати діяльність С. Гутника, проте з зовсім інших позицій. Так М. Ростовець зазначав (з цитатах цього автора у пропонованій статті замінені деякі “неполіткоректні” висловлювання): “С. Гутник – міністр торгівлі. Зросійщений єврей, член партії “кадетів”. Визначний діяч “Протофірсу” (спілка організації продукції, торгівлі, фінансів й сільського господарства), виразно протиукраїнської організації, що зорганізувала “вибори” Скоропадського “гетьманом”. Вів боротьбу з українською мовою”¹⁸⁴. Нам наразі невідомі факти боротьби С. Гутника проти української мови. Слід зазначити, що метою М. Ростовця було довести “антиукраїнськість” П. Скоропадського та уряду гетьмана. Колега С. Гутника по уряду кадет В. Зенківський, навпаки, оцінював Сергія Михайловича надзвичайно позитивно, притому зазначаючи: “розумний, тверезий, й дуже спокійний”¹⁸⁵. Очевидно що на спогади надто впливали політичні уподобання їхніх авторів.

Вже наприкінці свого перебування в уряді 14 вересня 1918 р. С. Гутник знов прибув до Одеси “маючи спеціальну місію ознайомитися на місці з ходом демобілізації флоту, з метою найскорішого його пристосування для торговельних сполучень” – повідомляла місцева “Торгово-промьшленная газета”. “Другим завданням міністра, – писала та ж газета, – є ознайомлення на місці з розмірами збитків, завданих промисловості вибухом артилерійських складів й з’ясування питань, в якій ступені уряд може прийти на допомогу постраждалим”. “Торгово-промьшленная газета” вмістила інтерв’ю з С. Гутником (хоч і переплутавши у заголовку його ініціали), в якому міністр, зокрема, відповідаючи на запитання про перспективи відновлення товарообміну з Росією, назвав хід переговорів з цією державою “доволі невтішним” (через небажання більшовиків визнати незалежність Дону та ін.); говорив також про товарообмін з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Фінляндією, Кавказом. Бессарабією та ін., ремствуючи на політичні чинники, що знадждають торгівлі; торкався питання про перспективи відновлення роботи

¹⁸⁰ Там само. – С. 196.

¹⁸¹ Там само. – С. 165.

¹⁸² Там само. – С. 170.

¹⁸³ Га-Нижник П. Вказна праця. – С. 394.

¹⁸⁴ Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. – Саскатун, 1938. – С. 13.

¹⁸⁵ Зенковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995. – С. 55.

фінансових бірж ті ін.¹⁸⁶. Тоді змістовне інтерв'ю С. Гутника надрукували і “Одесские новости”¹⁸⁷.

Про відставку С. Гутника, так саме (як, свого часу, і про його призначення) в Одесі було відомо заздалегідь. Вже 22 жовтня 1918 р. “Одесские новости” повідомили: “Гутник стає на чолі великого банку на Україні. Ймовірним його наступником називають цукрозаводчика Мерінга...”¹⁸⁸. Щодо постаті наступника С. Гутника на міністерській посаді одеська газета повідомила цілком вірною. 24 жовтня вона ж вмістила інтерв'ю з “колишнім міністром..., який повернувся до Одеси” С. Гутником. Він пояснив причини своєї відставки фактичним розколом в уряді¹⁸⁹ (інша газета опублікувавши тоді ж інтерв'ю С. Гутника, як діючого міністра, оскільки формально він ним ще залишався)¹⁹⁰. Коли склад коаліційного уряду був вже сформований (25 жовтня 1918 р.), “Одесский листок”, вмістивши розлоге інтерв'ю нового міністра торгівлі та промисловості¹⁹¹, коротко повідомив про реакцію на факт відставки С. Гутника: “В торговельно-промислових колах висловлюють сум з приводу уходу Гутника й готують йому адресу”¹⁹², тобто лист з підписами.

Слід враховувати, що затверджений 25 жовтня 1918 р. коаліційний уряд був сформований гетьманом П. Скоропадським під тиском української соціалістичної опозиції. Не дивно, що С. Гутник, як вельми одіозна для лівих фігура, до його членів не увійшов. Та й з самим гетьманом, як зазначалося вище, стосунки С. Гутника на той час були вже не надто приязними. В Одесі здається по-своєму дивилися на причини відставки С. Гутника. Так дописувач спеціального додатку до “Одесского листка”, говорячи про місце одеситів в українських політичних подіях 1918 р., писав: “після гетьманського перевороту голові одеського біржового комітету С.М. Гутнику було вручено портфель міністра торгівлі та промисловості, який він з честю ніс, поки це не суперечило його принципам та переконанням”. Показово, що зазначений дописувач вказав і на інших, яких “Одеса дала” урядам П. Скоропадського (“...Одеса дала морського міністра – адмірала Покровського, міністра контролю – п. Петрова й, нарешті, міністра продовольства С.М. Гербея, якому судилося стати останнім головою гетьманського уряду. Директорів департаментів – від Ревуцького до Аккермана, яких дала Одеса, ми перелічувати не будемо”)¹⁹³.

По поверненні до Одеси С. Гутник продовжував очолювати місцевий біржовий комітет. У лютому 1919 р. він на “Зїзді південноросійських портових біржових комітетів” вітав від імені учасників зїзду “представників влади” – вже білогвардійської – й виступив з першою доповіддю з важливих економічних питань, що була схвально оцінена

¹⁸⁶ Альфа. У министра т. и п. М. С. Гутника // Торгово-промышленная газета. – 1918. – 15 сентября.

¹⁸⁷ Беседа с С. М. Гутником // ОН. – 1918. – 15 сентября.

¹⁸⁸ Смена кабинета на Украине. Какой будет состав кабинета? // ОН. – 1918. – 22 октября.

¹⁸⁹ Одесса. С.М. Гутник о смене кабинета // ОН. – 1918. – 24 октября.

¹⁹⁰ Фл. С.М. Гутник (Из беседы) // ОЛ. – 1918. – 24 октября.

¹⁹¹ Формирование нового кабинета. Беседа с новым министром торговли и промышленности // ОЛ. – 1918. – 26 октября.

¹⁹² Формирование нового кабинета. К уходу С. М. Гутника // ОЛ. – 1918. – 26 октября.

¹⁹³ К-н Б. Политическая Одесса // Итоги 1918 года. Особое приложение к №1 “Одес. Листка” 1919 г. – С.31.

іншими ораторами¹⁹⁴. Ґрунтовні інтерв'ю “голови одеського біржового комітету, колишнього міністра” С. Гутника щодо економічних питань, передусім, питань зовнішньої торгівлі, 1919 р. друкувалися в місцевій пресі¹⁹⁵. Однак детальних відомостей про подальшу долю С. Гутника немає. За інформацією “Енциклопедії українознавства” він вирушив на еміграцію, де і помер (рік та місце смерті невідомі)¹⁹⁶.

Відомості про Григорія Омеляновича Афанасьєва (в “Енциклопедії українознавства” він названий Юрієм¹⁹⁷) можна знайти в наукових працях присвячених, як історії України, так і історії вітчизняної історичної науки. Так, В. Савченко у енциклопедичному виданні “Одеські історики” зазначає, що Г. Афанасьєв “Народився 28.02.1848 у родині дворянина – військового у м. Уфа. Ймовірно, що предком Г. Афанасьєва був поручик-заколотник В. Миревич. Після смерті батька перебрався до рідни в Одесу”. По закінченні навчання Новоросійського університету 1869 р. Г. Афанасьєв у цьому ж навчальному закладі “кілько разів був у наукових відрядженнях у Франції, мандрував Англією, Італією, Швейцарією”. Говорячи про наукові праці Г. Афанасьєва В. Савченко зазначає: “У творчому доробку мав близько 100 наукових праць. Головним предметом його досліджень була Франція. Окремим сторінкам її історії присвятив свою магістерську та докторську дисертації”¹⁹⁸. Л. Маркітан більш широко окреслила наукові уподобання Г. Афанасьєва: “теми наукових розробок – історія Єгипту Стародавнього, історія слов'янства та Російської імперії, історія середніх віків і новітнього часу (Велика Британія і Франція), російська література, політекономія”¹⁹⁹. На заваді подальшій кар'єрі Г. Афанасьєва в університеті стала його громадська діяльність, яка почалася у студентські роки (“Разом із однокурсниками С. Южаковим, І. Карвацьким, Георгій став керівником студентського гуртка. Хоча студенти переймалися суто ліберально-просвітницькими ідеями, їх вважали дуже “неблагонадійними”, і цей факт згодом відіграв негативну роль у науковій кар'єрі Афанасьєва” – зазначає О. Новікова)²⁰⁰. “Попечитель Одеського навчального округу, – пише В. Савченко, – піддавав Г. Афанасьєва цькуванню за ліберальні погляди. Історик був змушений залишити ІНУ, працював вчителем, журналістом. За рекомендацією С. Вітте був призначений управляючим відділенням Державного банку Російської імперії в Києві (керував банком 1896-1918)”²⁰¹.

Одним із головних досягнень Г. Афанасьєва на цій посаді називають будівництво для банку нового будинку (тепер будинок Нацбанку України). У цьому йому знов допоміг випускник Одеського університету С. Вітте “Міська влада грошей не давала, Петербург теж. Проте новий міністр фінансів Сергій Вітте дозволив спорудження нового будинку поряд.

¹⁹⁴ Съезд южно-русских портовых биржевых комитетов // ОЛ. – 1919. – 25 февраля.

¹⁹⁵ Бек. Экономические проблемы (беседа с С.М. Гутником) // ОЛ. – 1919. – 18 февраля; Наш товарообмен (Анкета) // ОЛ. – 1919. – 27 марта.

¹⁹⁶ Енциклопедія українознавства. – Т.2. – С. 464.

¹⁹⁷ Там само. – Т.1. – С. 77.

¹⁹⁸ Савченко В. Афанасьєв Григорій Омелянович // Одеські історики. Т.І: початок ХІХ – середина ХХ ст.). Енциклопедичне видання. – Одеса, 2009. – С. 34 – 35.

¹⁹⁹ Маркітан Л.П. Афанасьєв Георгій (Юрій) Омелянович // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т.1. – С. 152.

²⁰⁰ Новікова О. Забутий міністр Павла Скоропадського // Дзеркало тижня. – 2004. – 29 травня.

²⁰¹ Савченко В. Афанасьєв Григорій Омелянович. – С. 34.

13 лютого 1902 р. було закладено перший камінь у фундамент майбутнього банку за проектом архітектора Вербицького й інженера Кобелєва. Його фасад та інтер'єри прикрасили орнаменти і скульптури Еліо Саля. 13 серпня 1905 р. будинок прийняв працівників банку. Так, завдяки зусиллям доктора Афанасьєва і царського міністра Вітте Київ прикрасила чудова споруда, яка, на щастя, не постраждала в роки потрясінь, воєн, розрухи.” – пише О. Новікова. Притому Г. Афанасьєв брав активну участь у житті Києва (входив до кредитних та благодійних товариств, засновував гімназію та ін.), товаришував з багатьма діячами цього міста, притому продовжуючи займатися наукою²⁰². Не дивно, що, як фінансист, громадський діяч і популярна в столиці людина, Г. Афанасьєв увійшов до першого уряду П. Скоропадського.

На момент свого призначення на посаду в уряді Г. Афанасьєв був вже скоріше киянином ніж одеситом. Не дарма П. Скоропадський у спогадах його назвав – “найпопулярніша у Києві людина”. Однак одесити теж не забули Г. Афанасьєва. “Одесские новости” з приводу його призначення державним контролером писали: “...до нового міністерства вступає, ще один діяч тісно пов'язаний з Одесою – проф. Г. О. Афанасьєв, в свій час вельми популярний місцевий громадський діяч, вчений та педагог. Залишив через незалежні від нього обставини кафедру в Новоросійському університеті Г. О. Афанасьєв зайняв пізніше посаду директора першого товариства взаємного кредиту, перебуваючи у теперішній час в числі уповноважених товариства. За переконаннями Г. О. – правий й в останній час працював в “Киевл.” та в “Гол. Києва”²⁰³. Отже, одесити теж вважали Г. Афанасьєва своїм. “Одесский листок” навіть почав друкувати статті Г. Афанасьєва про становище в столиці. В одній з них державний контролер виступав проти зруйнування пам'ятників російським царям та інших символів імперської влади в Києві, притому не вдаючись до українофобії, чи ідеалізації царських монархів²⁰⁴. В іншій статті Г. Афанасьєв, критикуючи Центральну раду за безлад в країні, пропонував громадянам зробити вибір: відмова від німецької допомоги й збереження “дезорганізації” або “разом з німцями набуття організації, а разом з нею можливості посилення України, збільшення її добробуту з ймовірною можливістю забезпечити її самостійність”. Притому в статті були явні натяки на те, що німці лише “необхідне зло” для України²⁰⁵. Під час свого перебування на посаді державного контролера Г. Афанасьєву довелося відвідувати Одесу. Так, коли в серпні 1918 р. Г. Афанасьєв, “гостюючи ...в Одесі”, вирішив проїхати “бессарабською залізницею” до Акермана “для огляду споруд цієї дороги”, його не пустили за Дністер румуни, що викликало дипломатичний конфлікт²⁰⁶.

Не зважаючи на зміни кабінету міністрів П. Скоропадського, Г. Афанасьєву вдалося залишатися в уряді. Більш того в останньому уряді України доби Гетьманату Г. Афанасьєв був призначений міністром

²⁰² Новікова О. Забутий міністр Павла Скоропадського // Дзеркало тижня. – 2004. – 29 травня.

²⁰³ Государственный переворот на Украине. Новый кабинет // ОН. – 1918. – 4 мая.

²⁰⁴ Афанасьев Г. Политика и вандализм (письмо из Киева) // ОЛ. – 1918. – 5 мая.

²⁰⁵ Афанасьев Г. Наступившие возможности (письмо из Киева) // ОЛ. – 1918. – 5 мая.

²⁰⁶ Злоключения державного контролера Г.Е. Афанасьєва // ОЛ. – 1918. – 11 августа.

закордонних справ. “Новим міністром іноземних справ був Афанасьєв, професор, найпопулярніша в Києві людина, з величезною ерудицією, він мав величезний недолік – він був дуже старий” – писав пізніше П. Скоропадський. П. Скоропадський висловлювався про нього, як про людину надто схильну до союзу з Антантою (на це могло вплинути і захоплення Г. Афанасьєвим історією Франції), притому цим він шкодив союзу з Німеччиною й “на реальну ситуацію мало звертав уваги”, довіряючи досить сумнівним людям (зокрема, французькому консулу Е. Ено)²⁰⁷. “Бідний старець годинам вистукував по телеграфу, ведучи свої перемовини з Одесою” – писав П. Скоропадський. Екс-гетьман вказував також на складнощі в уряді, що виникали через недовіру українських патріотів з “команди” Д. Дорошенка до росіянина Г. Афанасьєва²⁰⁸.

Запеклі критики П. Скоропадського з українського національного табору закидали Г. Афанасьєву його російське походження та антиукраїнську позицію у мовному питанні. Так, М. Ростовець зазначав: “Г. Афанасьєв – державний контролер, згодом міністр закордонних прав, росіянин з Уфи (Сибір). Послідовний ворог українства, вів кампанію проти української мови, яку називав “грубою й угловатою” (у записці до Ради Міністрів 15 вересня). Як міністр закордонних справ в останньому кабінеті Скоропадського, намагався якнайскоріше підпорядкувати Україну командуванню московських добровольчих армій”²⁰⁹. Не міг М. Ростовець й обійти факту підписання Афанасьєвим, а також і С. Гутником записки: “дев’ять з гетьманських міністрів (Василенко, Ржепецькі, Гербель, Гутник, Романов, Зіньковській, Колокольцев, Вагнер, Афанасьєв і Завадські) підписали записку прем’єрові Лизогубу у жовтні 1918 р., в якій висловили домагання федерації з Росією”²¹⁰.

Після падіння гетьманату П. Скоропадського Г. Афанасьєв, вочевидь, приїхав до Одеси. Принаймні 1919 р. “Одесский листок” публікував його статті. В них колишній міністр вказував на негативний вплив політики Німеччини на долю Гетьманату (“німецька політики на Україні не давала уряду гетьмана утворити військо, так необхідне для зовнішньої безпеки...” – писав Г. Афанасьєв, стверджуючи щодо становища гетьмана: “його діяльність була вільна лише у тій мірі, де вона не суперечила німецьким інтересам”) й висловлював мету членів останнього гетьманського уряду: входження до федерації з іншими землями колишньої Російської імперії “зі збереженням самобутності України”, бо “останнє здавалося здійсненим лише в межах такої федерації”. Саме автономією у складі загальноросійської федерації бачив у майбутньому Україну Г. Афанасьєв, піддаючи гострій критиці як прихильників незалежності України, так і російських шовіністів, що були проти надання Україні широкої автономії²¹¹. Директорію ж

²⁰⁷ Скоропадський П. Спогади. – С. 316, 324 – 325.

²⁰⁸ Там само. – С. 316.

²⁰⁹ Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. – Саскатун, 1938. – С. 13.

²¹⁰ Там само. – С. 14.

²¹¹ Афанасьєв Г. Тяжелая перспектива // ОЛ. – 1919. – 28 февраля, 3 марта, 9 марта.

Г. Афанасьєв передусім звинувачував у “більшовицькій” економічній політиці, що була неприйнятна для більшості українців²¹². Помер Г. Афанасьєв в еміграції. Про його долю В.Савченко пише: “Після падіння Гетьманату емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців де викладав історію на філософському ф-ті Белградського ун-ту. Помер у Белграді 15.12.1925”²¹³.

Попри всі відмінності в біографіях С. Гутника та Г. Афанасьєва, у цих діячів можна знайти чимало спільного. Обидва вони закінчили Одеський (Новоросійський) університет, обидва працювали в Одесі в керівництві кредитних установ. У першому уряді гетьмана П.Скоропадського і Г. Афанасьєв, і С. Гутник представляли, так би мовити, економічний блок, що, в цілому, відповідало місцю Одеси, як економічного центру, в тогочасній Україні. І С. Гутник, і Г. Афанасьєв не були надто великими прихильниками українського національного відродження, через що були віднесені деякими сучасниками до “антиукраїністів”. Показово, що і гетьман П. Скоропадський, визнаючи визначні попередні заслуги, не надто високо оцінював обох вищезгаданих міністрів. По завершенні своєї міністерської кар’єри в Києві обидва діячі певний час проживали в Одесі. У біографіях С. Гутника та Г. Афанасьєва залишається багато нез’ясованих аспектів. Потребує подальшого вивчення їхнє життя до 1918 р., діяльність на міністерських посадах та, зокрема, зв’язок у цей час з Одесою (для С. Гутника він був безперечним, для Г.Афанасьєва – ймовірним). Особливо важливим є вивчення долі С. Гутника після 1918 р., оскільки завершення життєвого шляху цього цікавого історичного діяча (першого міністра-єврея в небільшовицькому уряді Незалежної України) залишається невідомим.

Taras Goncharuk, Irina Druzhkova

Ministers of Odessa origin in the government of Ukrainian Derjava by Hetman Pavlo Skoropads'kyi : materials to historical portraits of Sergiy Gutnik and George Afanasyev

The article deals with such individuals as Sergiy Gutnik and George Afanasyev, the Government Ministers of Hetman Pavlo Skoropads'kyi. Their biography were linked to Odessa until 1918. It have been made the analyses of the activity of S. Gutnik and G. Afanasyev in their ministerial posts and of influence of it on Odessa.

Keywords: *the minister, Government of Hetman Pavlo Skoropads'kyi, S.Gutnik, G. Afanasyev.*

Тарас Гончарук, Ирина Дружкова

Одесситы - министры правительств Украинской Державы гетмана П.Скоропадского: материалы к историческим портретам Сергея Гутника и Георгия Афанасьева

Статья посвящена личностям Сергея Гутника и Георгия Афанасьева, министрам в правительстве гетмана П. Скоропадского, биографии которых до 1918 г. были связаны с Одессой. Анализируется деятельность С. Гутника и Г. Афанасьева на министерских должностях и ее влияние на Одессу.

Ключевые слова: *министр, правительство П. Скоропадского, С. Гутник, Г. Афанасьев.*

²¹² Афанасьєв Г. Якобы согласие // ОЛ. – 1919. – 30 марта.

²¹³ Савченко В. Одеські історики. – С. 35.

**РІД СМОЛЕНСЬКИХ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ:
 ПОПУЛЯРИЗАТОРИ, МЕТОДОЛОГИ, КОЗАКОЗНАВЦІ**

У цій статті досліджено внесок роду Смоленських в історію української культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Розглянуто зв'язок між їх національними, громадськими та історичними поглядами і діяльністю. Представники роду діяли здебільшого на півдні України, зокрема, в Одесі. Вони сприяли дослідженню та популяризації історії українського козацтва.

Ключові слова: рід Смоленських, історіографія, південь України.

Одним із найдієвіших підходів або методів у дослідженні історії є просопографічний, що передбачає вивчення біографій осіб, пов'язаних між собою родовими, професійними або іншими зв'язками. Найчастіше просопографічний підхід використовують для написання колективної біографії певного роду²¹⁴. Видатний український історик О. Оглоблин був глибоко переконаний, що “історія твориться не “героями”, не народами, а генераціями – в широкому, історичному розумінні цього слова, й кінець-кінцем, людьми, чи людиною, то історик повинен повсякчас бачити й розуміти цю тяглість генерацій в процесі їх історіографічної праці”²¹⁵. Просопографічний підхід є плідним у дослідженні історіографічного процесу в Україні, де в низці родин впродовж кінця ХVІІІ – ХХ ст. існували усталені традиції студіювання історії (Маркевичі, Бантиші-Каменські, Грушевські, Січинські, Антоновичі та ін.)²¹⁶. У сучасній історіографії мікрогрупи справедливо вважаються потужним чинником формування та розвитку історіографічного процесу²¹⁷.

Можна навести лише два вже певною мірою досліджені казуси “родинної історії” в українській історіографії Південної України – Аркаси та Слабченки. У затінку залишається діяльність у галузі історії представників південноукраїнського роду Смоленських. У деяких працях більш чи менш докладно згадано про діяльність Л. Смоленського в контексті історії українського національного руху кінця ХІХ ст.²¹⁸. Лише поверхова публіцистична стаття Г. Зленка присвячена роду загалом²¹⁹. Метою цієї

²¹⁴ Старовойтенко І. Просопографія: підходи до траткування змісту наукової дисципліни в історіографії // Ресурс доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf>

²¹⁵ Мезько-Оглоблин О. Дослідження та матеріали (до століття народження історика). – Нью-Йорк-Острого-Київ-Торонто, 2000. – С. 144.

²¹⁶ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 131-149.

²¹⁷ Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Ейдос. – 2009. – В. 4. – С. 183-193.

²¹⁸ Болдирев О.В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – початку ХХ ст. – Одеса, 1994. – С. 13-18; Катренко А. Одеська громада 70-90-х років ХІХ ст. // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 84-96; Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Одеса, 2006. – С. 19, 102.

²¹⁹ Зленко Г.Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської “Просвіти” 1905-1909 років. – Одеса, 2005. – С. 26-28.

статті є реконструкція внеску Смоленських в історію української культури, простежено зв'язок між їх історіографічною та громадською діяльністю, взаємозумовленість історичних та національних поглядів.

Смоленські належали до дворянської родини Чернігово-Сіверщини, що мала по чоловічій лінії коріння, зокрема, й в козацькому стані. Історіографічні традиції роду у першій половині XIX ст. заклад випускник Харківського університету, статський радник Анастасій Іванович Смоленський. У середині XIX ст. він працював інспектором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії. У 1858 – 1863 р. він був директором цієї гімназії і всіх таврійських навчальних закладів. А. Смоленський студював історію Криму, підтримував тісні зв'язки з одеським інтелектуальним середовищем. 23 квітня 1839 р. його обрали одним з перших членів-кореспондентів щойно заснованого Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). В “Новороссийском календаре” на 1841 р. він опублікував велику статтю “Статистическое описание Керчь-Еникальскаго градоначальства”. Стаття була виконана в поширеній тоді формі статистико-географічного опису, що втім містив досить докладний опис історії території (у такому стилі були виконані деякі роботи А. Скальковського та М. Мурзакевича). А. Смоленський вперше зробив огляд історії Керчі та предметів старожитностей, знайдених в межах міста²²⁰. Останнім відомим фактом біографії А. Смоленського є його лист 30 серпня 1883 р. до директора Петербурзької Публічної бібліотеки А. Бичкова з проханням влаштуватися на посаду завідувача господарською частиною цієї бібліотеки²²¹.

Леонід Смоленський

Зацікавлення історією успадкував його син Леонід Смоленський (1844–1905). По лінії матері в жилах Л. Смоленського текла французька кров роду де Сентре, що, на думку його сина Іллі, зумовило запальність вдачі батька. Захоплений вченням З. Фрейда, Ілля трактував цю запальність як прояв компенсації недостатньо витраченої сексуальної енергії, адже у досить молодому віці Л. Смоленський мав вже троє дітей і надалі був змушений стримувати себе²²².

Л. Смоленський здобув вищу освіту на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира. 14 січня 1866 р. Рада університету за відмінні успіхи надала йому ступінь кандидата, а 12 березня – відповідний диплом. З юнацтва Леонід Смоленський збирав книжки з історії та філософії, економіки та соціальних рухів, особливо Французької революції. Від 1866 р. Л. Смоленський згадується у джерелах як викладач історії та географії Рішельєвської гімназії. До 1880-х рр. він поширив свою педагогічну

²²⁰ Смоленский А. Статистическое описание Керчь-Еникальскаго градоначальства // Новороссийский календарь. – 1841. – С. 278-302.

²²¹ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 1249. – 2 арк.

²²² Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8. – 2 арк.

діяльність на значно ширше коло одеських навчальних закладів, зокрема, Одеську юнкерську школу. Приватним вчителем для своїх доньок запрошували його начальник штабу Одеської військової округи генерал Крживоблоцький та княгиня Ухтомська. Він часто читав лекції з історії в одеських гуртках самоосвіти, куди послухати його лекції приходили, наприклад, відома революціонерка В.Фігнер і видатний біолог І. Мечников. Унікальним явищем були приватні лекції Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів і знайомих – “справжній народний університет” за виразом М. Гордієвського²²³. І. Смоленський згадував про батька як про пристрасну натуру, мораліста та пуріста, промови якого були суцільним згустком почуття. Він так запалювався, що йому не вистачало дихання.

Внаслідок інтелектуального впливу Л. Смоленського виникла “Одеська українська громада”. Найвиразніше головний осередок громади – квартиру Л. Смоленського та його дружини Олени Самійлівни (уродженої Худзинської) описав А. Синявський: “на Старопортофранківській вулиці в завулку за лікарнею очних хвороб, де будинки були лише з одного боку і майже не було ліхтарів, жила родина Смоленських в одноповерховому будинку, куди входили з двору. Він мав невеликий кабінет весь від підлоги до стелі заставлений книжками. Прості дешеві меблі – спартанське ліжко, дешевенький стіл і таке ж коло нього кріселко. Прикрасою були тільки портрети революційних діячів... Велика кімната, прямо з приходу, була найчастішим місцем, де відбувалися збори Одеської громади”²²⁴.

Саме в квартирі Л. Смоленського громада вітала В. Антоновича під час його приїзду до Одеси. Показово, що наприкінці кожних зборів Громади присутні співали “Марсельєзу” в україномовному перекладі Л. Смоленського:

*До зброї, Громадо, ставайте в ряди,
Щоб вражою кров'ю залить борозди.
Вперед, вперед, сини родини,
Славетний час вже наступить,
Супроти нашої країни,
Злий ворог прапор розпустив
Трепещіть ви, людоїди,
І ви, ганебні зрадники, Ось, ось знайдуться месники
До зброї, громадо, ставаймо в ряди*²²⁵.

Д. Сигаревич згадував, що “коли Л. Смоленський був душею одеської громади, то її нервами був М. Комаров... Молодь у своїх зносинах і симпатіях до одеських громадян старшої генерації, до так званої Старої Громади, розбивалась на 2 групи: за широкими поглядами, за “виробленням світогляду” зверталися до Л. Смоленського, а по справах українських за порадою до М. Комарова. Правда, молодь більше схилялась на бік Смоленського, більш тяглась до нього. Тому сприяли особисті риси Л. Смоленського: його надзвичайна гостинність, веселість і найголовніше,

²²³ Гордієвський М. Л.А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі // Шквал. – 1930. – № 35 (22 грудня). – С. 8-9.

²²⁴ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського) – Ф. Х. – № 18110. – Арк. 6.

²²⁵ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. Х. – № 18110. – Арк. 2.

що любила молодь – широкі, далекосяжні оптимістичні погляди. До того ж Л. Смоленський ніколи дуже пильно не приглядався до молоді: прийшов, сів, їси, пий, слухай. Гостинний господар всім радий, до всіх прихильний. М. Комаров розбирався в ній, наділяв своїми симпатіями тільки тих, які йому здавалися сталими і певними з боку українства²²⁶. Натомість А. Синявський називав Л. Смоленського “нервами”, а М. Комарова “мозоком” Одеської громади. Дуже чітко значення Л. Смоленського для одеської громади висловив Є. Чикаленко у листі до І.Липи: “в Одесі тепер погано: пропав Смоленський, пропала і єдність”²²⁷.

“Володарями думок”, і серед іншого історичної думки, в Одесі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вважалися викладачі вищих навчальних закладів (університетів, вищих жіночих курсів). Однак не обійшлося без значних виключень. Наявність цих виключень була зумовлена традиціями функціонування неофіційних мереж інтелектуальних спільнот, гуртків, товариств, які б не були зв’язані тісними рамками офіційних доктрин, з якими неминуче стикалися професори закладів, підпорядкованих міністерству народної освіти. В умовах домінування в Російській імперії централістських, російськоцентричних, клерикальних політико-ідеологічних доктрин у цю неофіційну (тому водночас незручну та зручну для існування) сферу витіснялися прихильники фрондуєчих національних та громадських ідей. Яскравими прикладами таких діячів в історії Одеси 1890 – 1910-х рр. були єврейський та грузинський історики і публіцисти Шимон Дубнов та Симон Аваліані, що попри величезну громадську популярність та авторитет серед своїх національних громад не мали жодної можливості отримати університетську кафедру. Компенсацією для них стали публіцистика та публічні виклади, спілкування у неформальних гуртках, зокрема, у квартирі Ш. Дубнова та грузинському земляцтві. Водночас, можна згадати й про феномен киянина В. Антоновича, якому вдалося поєднати статус професора офіційного університету та лідера у формуванні української національної історії, але здебільшого шляхом приватних лекцій, що напівлегально відбувалися у його квартирі у 1880-х рр.

Все життя маючи лише статус викладача середніх та спеціальних шкіл, не приховуючи значно більш радикальних, аніж у В. Антоновича громадських поглядів, Л. Смоленський надзвичайно сильно вплинув на формування світогляду, і, зокрема, історичних уявлень, цілого грона відомих діячів. У найближчому колі впливу Л. Смоленського перебували його безпосередні учні: згодом один із найпомітніших українських меценатів та громадських діячів Є. Чикаленко, український філософ, поет та публіцист Т. Зіньківський, історик та етнолог В. Кравченко, видатний орієнталіст та літературознавець Д. Овсяніко-Куліковський, письменник М. Гарін-Михайловський, український етнолог Д. Сигаревич, театральний режисер та актор М. Садовський та ін. Через багато років після навчання у Л. Смоленського, Є. Чикаленко віддав свою старшу доньку Ганну до гімназії Відінської, де на той час викладав його улюблений вчитель.

²²⁶ Корнич Д. М.Ф. Комаров як громадський діяч // Рада. – 1914. – 12 січня.

²²⁷ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – С. 329.

Таким чином, донька, у подальшому відомий перекладач, літературознавець та громадська діячка, потрапила до кола учнів видатного педагога разом зі своїм батьком. Вона зізнавалася, що, як і всі учні й учениці, боготворила Л. Смоленського.

В умовному другому колі впливу слід розмістити слухачів приватних лекцій Л. Смоленського, громадських діячів С. Єгунову-Щербину, О. Русову юриста та дослідника звичаєвого права П. Дашкевича, економіста, академіка ВУАН В. Левицького, педагога П. Борзаковського, академіка Д. Заболотного, історика, приват-доцента НУ П. Іванова, художника Ф. Красицького, родича Т. Шевченка та ін.

У третьому колі можна розмістити осіб, що належали не так до учнів чи слухачів, як до соратників Л. Смоленського: громадських діячів І. Липу, М. Комара, С. Шелухина, І. Луценка, архітектора Ф. Нестурха, художника А. Ждаху, істориків О. Андрієвського, А. Синявського, О. Маркевича. До четвертого кола можна зарахувати осіб, що лише епізодично спілкувались зі Л. Смоленським, а проте відчули потужний струмінь його інтелектуального впливу, наприклад, відомий філософ В. Лесевич.

Намагаючись вловити сутність феномена Л. Смоленського сучасники не шкодували епітетів, називаючи його “біблійним пророком”, “Богом, якому всі вклонялися”, “кумиром”, “філософом-проповідником”, “солнцем семи педагогов”, “самым честным, умным борцом за свободу”, “батько українцев”, “упорнейшим украинофилом”, “равві-вчителем”, “творцем легенди”. В. Кравченко згадував, що “години лекцій Смоленського в молодшому класі – то було велике свято не тільки для всіх старших класів, а й для офіцерів, викладовців і, навіть, їхніх родин. Як тільки, наприклад, пролунала чутка, що буде лекція на тему “Боротьба кляс в Римі”, то всі інші заняття припинялись – слухачі лавою вливались до головної аудиторії. Публічність заповнювала не лише парти, а розташовувалась на вікнах, на підлозі – де хто міг. На сходах же викладовцевої катедри примощувався сам начальник школи”²²⁸. Г. Чикаленко згадувала, що на лекціях в гімназії Л. Смоленський як скаже було: “Закройте все книгі і тетраді і слухайте со вніманієм”, то найтупіші, найбайдужніші до духовних інтересів дівчата, у найневдячнішій для учителя віці – 13-15 років – затаювали, здавалося, дух і слухали; навіть “класна дама” притихала і не стукала олівцем по столі, щоб привести до порядку неухажних”²²⁹.

Яскравий образ Л. Смоленського під ім'ям “Леонид Николаевич Шатров” створив в автобіографічній повісті “Гимназисты” відомий російський письменник М.Г. Гарін-Михайловський, який у 1860-х рр. навчався у Рішельєвській гімназії: “какая-то особенная, захватывавшая манера изложения материала. То, рассказывая по классу, увлеченный, он группировал факты, для большей наглядности точно хватая рукой их в кулак своей другой руки, то переходил к выводам и точно вынимал их из зажатого кулака взамен тех фактов, которые положил туда. И всегда получался ясный и логичный вывод, строго обоснованный”. Л. Смоленський намагався поставити проблему науково, ширше, аніж це

²²⁸ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 111. – № 37660. – Арк. 14.

²²⁹ Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (з нагоди річниці смерті) // Чикаленко Є. Спогади. – К., 2003. – С. 344.

передбачала гімназійна програма, що стимулювало задоволення та самолюбство учнів. Подібно до університетської системи викладання, навіть дещо випереджаючи свій час, Л. Смоленський пропонував учням реферати на певні теми, вказуючи на джерела та літературу, але дозволяючи їм використовувати власні напрацювання задля уникнення однобічного висвітлення проблеми. Під час підготовки реферата на тему “Конфедерация славянских племен в удельный период”, головним чином за творами М. Костомарова, Л. Смоленський дозволив учню вдатися й до критики великого історика²³⁰.

Феномен популярності та авторитетності Л. Смоленського серед широких кіл населення пояснювався не лише його ораторськими здібностями, але й опозиційністю, суголосністю з дедалі більш популярними соціалістичними ідеями. Його опозиційність проявлялась не лише у теоретизуванні, але й у практичних кроках. Так, Г. Чернявська-Бохановська згадувала, що він давав гроші для сімей заарештованих робітників по справі Є. Заславського, поручився за неї після її арешту, надавши разом з іншими представниками ліберальної інтелігенції велику суму грошей²³¹. Потужність образу Л. Смоленського в очах громадської думки додали його арешт у 1882 р. та його подальша трагічна доля: параліч у 1900 р., смерть, як твердили сучасники, під враженням від погрому 1905 р., під час якого він врятував єврейську родину²³². Л. Смоленського поховали у с. Морозівка на Ананьївщині, де раніше було поховано його доньку Олену та через 25 років після його смерті його дружину.

Д. Сигаревич зазначав, що “за последние 30 лет я знаю в Новороссийском университете не более 1-2 профессоров истории, которые и по широте образования, и по глубине мысли могли бы равняться с Л. Смоленским”. Він згадував, що Л. Смоленського не прийняли викладачем до Новоросійського університету та запросили “бездарного професора Перетятковича”²³³. Втім, за даними А. Синявського, Л. Смоленський сам відмовився від академічної кар’єри, адже відкинув пропозицію стати доцентом Варшавського університету, не бажаючи сприяти “обрусінню” Польщі. Архівні документи також свідчать про зв’язок Л. Смоленського з Новоросійським університетом (НУ). Відомий історик Г. Афанасьєв згадував, що намагаючись залишити по собі спадкоємців в Одесі, видатний історик, професор НУ А. Брікнер спонукав Л. Смоленського скласти магістерський іспит з руської історії в НУ²³⁴.

14 лютого 1872 р. він звернувся з проханням до історико-філологічного факультету НУ про допущення його до іспиту на здобуття ступеня магістра російської історії. Іспит відбувся 18 лютого 1872 р. у присутності професорів М. Смирнова, О. Кочубинського, А. Брікнера, В. Григоровича, Н. Кондакова. За оцінкою професорів, Л. Смоленський “цілком задовільно” висвітлив три питання: Татіщев та значення його праць; історія розвитку

²³⁰ Гарин-Михайловский Н.Г. Детство. Темы. Гимназисты. – Минск, 1985 // Ресурс доступу: <http://lib.ru/RUSSLIT/GARIN/gimnaz.txt>

²³¹ Чернявская-Бохановская Г.Ф. Автобиография // Каторга и ссылка. – 1928. – № V (42). – С. 50,70.

²³² В.Л. Еще одна жертва погрома // Одесский листок. – 1905. – 13 ноября.

²³³ Сигаревич Д. Жертва старого режима // Одесский листок. – 1905. – 17 ноября.

²³⁴ ДАОО. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 3.

кріпацтва; про хід справ в Малоросії після поєднання з Великоросією²³⁵. До цієї сухої оцінки Г. Афанасьєв додав спогад про враження видатного славіста В. Григоровича: “это был интересный экзамен”. У джерелах фігурують дві дисертації Л. Смоленського: з історії Чернігово-Сіверських земель “Борьба Мономаховичів та Ольговичів” та з історії Болгарії. Напевно, перша була його кандидатською дисертацією в Київському університеті Св. Володимира. Друга робота, присвячена історії Болгарії, напевно, була написана під впливом видатного славіста, професора НУ В. Григоровича та отримала його позитивний відгук. А. Синявський згадував, що Л. Смоленський захоплювався Французькою революцією, яку вивчав у процесі підготовки своєї магістерської дисертації²³⁶. Свої історико-філософські погляди Л. Смоленський планував узагальнити у брошурі²³⁷. Бажаючи спонукати Л. Смоленського до написання історії України, М. Комаров подарував йому шоколадний торт у формі книги, на обкладинці якої було написано “История Малороссии. Т. I”²³⁸. Окрім цього, Л. Смоленський перекладав на українську М. Лермонтова, Беранже, Бланкі, з яким порівнював себе.

Однак всі ці та інші задумані праці так і залишилися частково ненаписаними, а частково неопублікованими й, напевно, втраченими для нащадків. Певний шанс на те, що деякі з праць історика все ж таки вціліли, а не були спалені у пічці ще за його життя, як вважала більшість сучасників, дає той факт, що, за повідомленням І. Смоленського, рукописи його батька, зокрема, магістерська дисертація “Борьба Ольговичей и Мономаховичей”, фотографії, історичні гравюри, альбом портретів, ноти українських пісень, частина бібліотеки у середині 1920-х років зберігалися у квартирі Смоленського на вулиці Зовнішній (тепер – Гоголя). Син подарував батьківські матеріали до ВУАН, однак процедура передання ускладнилася тим, що квартира була захоплена сусідами. Деякі матеріали забрала з собою у Морозівку вдова Л. Смоленського.

Є. Чикаленко шукав неопублікованості праць Л. Смоленського не лише у важких обставинах життя свого вчителя, але й в тому, що він “належав до типу філософів-проповідників, які можуть тільки перед слухачами захоплювати та промовляти тільки усно”²³⁹. В такому ж дусі висловлювалася й С. Єгунова-Щербина.

Скласти уявлення про історичні погляди Л. Смоленського можна лише на основі уривчастих зауважень його сучасників. Л. Смоленський давав читати Т. Зіньківському найкращі твори письменників, знайомив з історією Запорозької Січі, навертав до праці для української справи, звертав увагу на давність походження української мови, ілюструючи це прикладами з давніх літописів та “Слова про Ігорів полк”. На фактах історії, він показував “відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї

²³⁵ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1838. – Арк. 2.

²³⁶ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. X. – № 18110. – Арк. 2.

²³⁷ Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. – Кн. 2. – 1928. – С. 194.

²³⁸ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8. – 2 арк.

²³⁹ Чикаленко Є. Спогади. – К., 2003. – С. 154.

Вкраїна”²⁴⁰. Л. Смоленський був впевнений, що Україна теж мала свою, козацьку державу, яка добровільно приєдналася до Москви²⁴¹.

Д. Овсяніко-Куліковський згадував: “матеріал (исторический и географический) в его изложении как-то сам собою укладывался в голове учеников, и все его части постепенно располагались в стройном порядке, образуя гармоническое - я сказал бы мастерское - архитектурное целое”. Схильність Л. Смоленського до узагальнень, влучних та образних порівнянь відобразив й Є. Чикаленко, який зазначав, що на уроках його вчитель, намагаючись передати учням своє позитивне ставлення до Римської республіки та негативне – до імперії, порівнював першу зі жвавою серединою Преображенської вулиці, а кінець вулиці (І Християнський цвинтар) – з імперією. Київ він порівнював з Гетьманщиною, а Одесу – з Запорозькою Січчю. Судячи з його інвектив у бік деспотичної Московії, він був схильний протиставляти демократичні традиції України авторитаризму Московії-Росії²⁴².

Л. Смоленський використовував історико-порівняльний підхід, намагаючись включити історію України до світового контексту. Д. Сигаревич свідчив, що “темой бесед служила всегда история и философия истории. Насквозь пропитанный гуманизмом, он вносил в свое историческое мировоззрение не убеждение в непреложность сухих экономических проблем, а глубокую веру в силу человеческого духа, в непобедимость вечных идей правды и добра. Был идеалистом, а не экономическим материалистом. Признавал параллелизм этих факторов. Только в национальной форме человечество проявляет индивидуальный дух. Интернационализм есть правильно выраженный и понятый национализм”²⁴³.

На його думку, “історія каже, що коли яка нація, яко нація, не виступала в боротьбі, то потім нічого не діставала”. Розмірковуючи над закономірністю революційних подій, Л. Смоленський казав, що всяка революція йде за такою схемою: “єсть монархія, “бути по сему”, настає революція, яка, скинувши монарха, оголошує республіку, а з дальшим ходом республіка переходить в “ріжпубліку”, т.є. з монархії вже робиться анархія, а потім знов вертається монархія – і “бути по сему”, т.є. починають бити різками по старій пані”²⁴⁴. Втім, свої етичні та історико-філософські погляди він підсумовував в оптимістичний спосіб, застосовуючи свій улюблений вислів: “все минається, правда залишається”.

Таким чином, історичні погляди Л. Смоленського перебували у тісному взаємозв'язку з його ліберально-соціалістичними, федеративними та національно-культурницькими уявленнями. В них відобразився передусім романтизм та народництво М. Костомарова та раціоналістський позитивізм М. Максимовича та М. Драгоманова. Щоправда, М. Гарін-Михайловський згадував, що опозиційно-прогресивний образ Л. Смоленського дещо підважували його слов'янофільські переконання, але й вони не були

²⁴⁰ Писання Трохима Зінківського: В 2 т. / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. – Л., 1893. – Т. I. – С. XXII.

²⁴¹ Чикаленко Є. Спогади. – С. 155.

²⁴² Там само. – С. 70.

²⁴³ Сигаревич Д. Жертва старого режиму // Одесский листок. – 1905. – 17 ноября.

²⁴⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 2. – 2004. – С. 35.

«квасними», тобто суто проросійськими, а передбачали створення конфедерації слов'янських племен з Константинополем на чолі. Очевидно, впливаючи на таких істориків як О. Андрієвський та О. Маркевич, Л. Смоленський сам відчував їхній вплив. За відсутності праць Л. Смоленського, наразі неможливо чітко простежити його вплив на погляди цих істориків. С. Єгунова-Щербина визначала О. Андрієвського як людину справи, втілювача ідей Л. Смоленського²⁴⁵. Однак О. Андрієвський передусім реалізувався як публікатор архівних документів з історії козацтва, не висовуючи чи поділяючи якусь струнку схему історичного процесу. Втім, його народницькі погляди, інтерес до козацтва як головного явища української історії, могли скластися під впливом Л. Смоленського. Стимулюючим чинником ідеї Л. Смоленського могли бути й для українофіла-народника О. Маркевича.

Згаданий вище І. Луценко не був істориком, але не виключено, що під впливом Л. Смоленського він захопився не лише громадсько-політичним аспектом українського руху, але й українською історією. Принаймні вже на початку ХХ ст. він звертався до сюжетів історії. Про схильність І. Луценка до історичних узагальнень та інтерпретацій в дусі ідей його натхненника свідчать статті лікаря, опубліковані в одеській українській пресі у 1918 р.²⁴⁶. З огляду на дуже глибокий вплив, що справив Л. Смоленський на більшість своїх слухачів, І. Луценко міг і тоді перебувати під магією слів свого натхненника. Показово, що у своєму щоденнику Є. Чикаленко в ті ж роки згадував про узагальнення Л. Смоленського щодо закономірностей перебігу революції.

І після смерті Л. Смоленський залишався важливим символом для подальших лідерів українського руху. У середовищі Одеської «Просвіти» збирали матеріали про його постать, заснували бібліотеку та фонд його імені для видання книжок історичного змісту. Проте, у листі до П. Стебницького Є. Чикаленко все ж таки кинув деяку тінь на значення діяльності історика, насправді ледве чи не у найважливішій та найвразливішій для багатьох українців сфері: прищеплення національних традицій своїм дітям. У розпачі Є. Чикаленко писав, що громадський діяч не повинен мати дітей, адже «з дітей наших діячів нічого корисного для українства не повиходило. Або цілком байдужі до того, чим жили їх батьки, або й ворожі навіть»²⁴⁷. Як приклад, він називав дітей Антоновича, Житецького, Науменка, Комарова, Смоленського, Лисенка, Карпенка-Карого. Несправедливість цієї думки, наприклад, щодо дітей В. Антоновича та М. Комарова є очевидною. Зокрема, донькою М. Комарова була українська поетеса Галина та син Богдан – комісар освіти Центральної Ради в Одесі у 1917 – 1918 рр., український бібліограф та ботанік, автор україномовних посібників.

Занадто категоричним виглядає твердження Є. Чикаленка й щодо дітей його вчителя: Леоніда та Іллі (окрім них він мав доньку Олену, яка у

²⁴⁵ Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. – Кн. 2. – 1928. – С. 193.

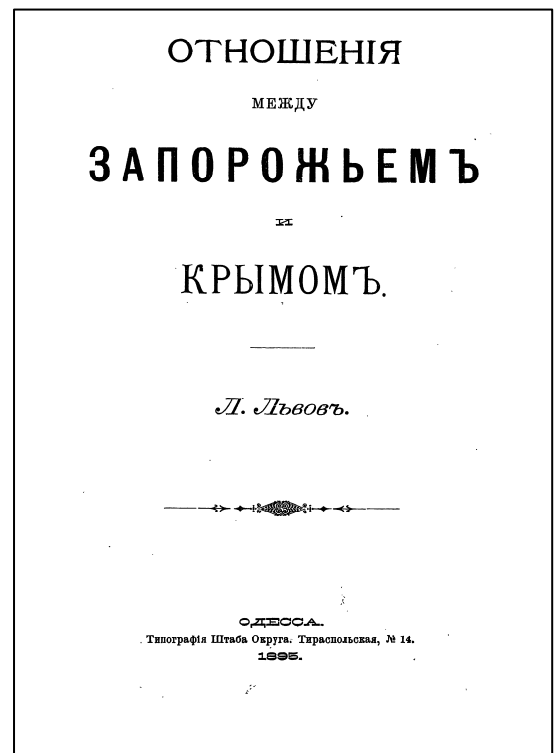
²⁴⁶ Луценко І. Де-що з старовини // Наше село. – 1918. – № 18. – С. 4-5; Луценко І. Історична помилка // Вільне життя. – 1918. – 4 вересня; Луценко І. Наші державні змагання в минулому // Наше село. – 1918. – № 16. – С. 4-6.

²⁴⁷ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування / Упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К., 2008. – С. 182.

молодому віці скінчила життя самогубством). Л.Смоленський-молодший (1869 - 1924) закінчив третю одеську гімназію. Навчався на медичному та історико-філологічному факультетах університетів Св. Володимира та Новоросійського. Останній закінчив у 1894 р.²⁴⁸. Він співробітничав з “Крымским горным клубом”, що діяв в Одесі, та викладав в Одеському кадетському корпусі. У 1900 р. він переїхав до Севастополя, де до кінця життя викладав історію у середніх школах. Користувався повагою серед місцевої інтелігенції. У 1904 р. опублікував в Одесі “Элементарный курс теории словесности с рисунками”. Л. Смоленський також написав під псевдо “Пільченко” історичну п’єсу “Княжа криниця”, яка була опублікована у журналі “Киевская старина” та згодом поставлена на одеській сцені учнем його батька М. Садовським за участі М. Заньковецької. Останні роки Л.Смоленський провів у злиднях та осліп і, зрештою, скінчив життя самогубством.

Єдиною історико-науковою працею Л. Смоленського є опублікований під псевдонімом у “Записках Крымского горного клуба” у 1895 р. нарис історії взаємин між Запорізькою Січчю та Кримським ханством від XVI до кінця XVIII ст.²⁴⁹. Довгий час ім’я автора залишалося невідомим сучасним історикам. Лише завдяки виявленню листа його брата І.Смоленського до М. Грушевського від 1933 р. мені вдалося установити реального автора цієї праці²⁵⁰.

Праця з’явилась в умовах підвищення інтересу науковців до історії Кримського ханства та Запорозького козацтва. У 1887 – 1889 р. пітерський професор В. Смирнов опублікував, частково на сторінках одного з томів “Записок” ОПС, фундаментальну працю про історію Кримського ханства²⁵¹. Майже виключно він зосередився на реконструкції основної канви політичної історії цієї держави. Автор переконував у приреченості Кримського ханства, меншовартості татарської культури. У 1892 р. побачив світ перший том “Истории запорожских козаков” Д. Яворницького, написаний у схожому з працею В. Смирнова позитивістсько-описовому стилі, хоча і з більшою увагою до побутових деталей, звичаїв кримських татар та їх набігам на українські землі²⁵². Однак російського та українського істориків споріднювало те, що вони не приділили спеціальної уваги питанню про взаємини запорозького козацтва та кримського ханства.

²⁴⁸ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 3978.

²⁴⁹ Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одесса, 1895. – 60 с.

²⁵⁰ Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. X. – № 6405.

²⁵¹ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – 768 с.; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 15. – 1889. – С. 152-404.

²⁵² Яворницький Д.И. Мусульманские соседи Запорожских козаков // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 319-330.

Л. Смоленський не залучив до свого дослідження принципово нової джерельної бази, скориставшись публікаціями джерел здебільшого з праць А. Скальковського, О. Андрієвського та ін. Услід за більшістю козакознавців Л. Смоленський визнавав Запорозьку Січ виразником козацького духу, окремою від держави общиною, військовим орденом. Новизна праці полягала у піонерській постановці питання та концептуальній позиції автора у його висвітленні. Історик вважав, що Запорозька Січ вела самостійну політику щодо Кримського ханства. Взаємини між козаками та татарами не зводились лише до ворожнечі, але передбачали розгалужену систему торговельних, політичних та культурних контактів. Останні автор досить докладно висвітлив у своїй роботі. Запорозька Січ та Кримське ханство, на його думку, були однаковою мірою зацікавлені у тому, аби зберегти незалежність від сусідніх держав. Автор відійшов від традиційної тези про одвічну та перманентну ворожість Кримського ханства та Запорозької Січі, показав їх як рівноправних партнерів. Схильність Л. Смоленського до узагальнень могла бути успадкована ним від його батька.

Анонімний автор рецензії у “Киевской старине” навів розлогі цитати з “обстоятельно составленного очерка”, солідаризуючись з усіма висновками Л. Смоленського. У підсумку, він шкодував, що така цікава праця була надрукована лише у малопоширених “Записках Крымского горного клуба”²⁵³. У тому ж 1895 р. праця Л. Смоленського була видана окремою брошурою. Однак це не вберегло автора від спрогнозованого рецензентом забуття. Показово, що ані в другому, ані в третьому томі своєї праці про книжку Л. Смоленського не згадав Д. Яворницький. Не помітив її й М. Грушевський, завжди уважний до найменшого українознавчого доробку. У радянські часи праця Л. Смоленського теж не набула поширення. В сучасній історіографії найбільш помітним випадком використання, а частково і розвинення думок роботи одеського історика є дисертація С. Андреевої²⁵⁴. Погляд на взаємини козацтва та Кримського ханства і ширше – українців та кримських татар як багатомірних набуває все більше число прихильників серед сучасних українських істориків.

Останнім помітним представником роду був Ілля Смоленський (1872 – не раніше 1933). Під час навчання в одній з одеських гімназій І. Смоленський був членом одеської української “Молодої громади”. Показово, що попри те, що І. Смоленський більшу частину життя прожив у С.-Петербурзі та Москві, в анкеті він гордовито називав себе сином “одного из столбов украинского движения на юге (Одессе) конца 19 – начала 20 вв.”²⁵⁵.

На початку ХХ ст. він брав активну участь у роботі Історико-філологічного товариства при НУ. У 1902 – 1904 рр. він виголосив дві доповіді про сутність історії та недосконалість існуючого правописання. Обидві доповіді викликали жваву дискусію. Зокрема, в дискусії про історію 4 грудня 1902 р. брали участь М. Лебедев, В. Маляров,

²⁵³ Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – № 6. – Отд. 2. – С. 105-107.

²⁵⁴ Андреева С.С. Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 5.

²⁵⁵ Відділ рукописів Інституту російської літератури. – Ф. 377. – Оп. 7. – Спр. 3315. – Арк. 1.

Д. Терновський, М. Родзевич, В. Лазурський, В. Добровський, Д. Сигаревич, Л. Чудовська. В дискусії про доповідь “О несовершенстве ныне существующего правописания в связи с вопросами о логическом ударении” 18 листопада 1904 р. взяли участь В. Істрин, В. Добровський, О. Томсон, М. Лебедев, О. Щербина, І. Слешинський. Про успадкування Іллею якостей родинного характеру Смоленських – принциповості, запальності – свідчать гарячі дискусії щодо організаційних моментів діяльності Одеського товариства витончених мистецтв, які як член цього товариства спровокував І. Смоленський²⁵⁶. Згодом І. Смоленський оселився у Санкт-Петербурзі, але не поривав зв'язків з Одесою. Свої праці він друкував у друкарні Е.Фесенка. Він захоплювався психологією та теософією. І. Смоленський опублікував низку оригінальних праць з філології, етики (дослідження феномену сором'язливості, особливості почуття кохання у чоловіків), розробив анкету про прояви таємничого та надприродного, читав публічні лекції²⁵⁷.

У творчій спадщині І. Смоленського особливе місце належить нарису про особливості історії як сфери знання та предмета викладання²⁵⁸. Поява цієї праці була зумовлена загальною кризою історичної науки, підвищенням інтересу істориків до її теоретичних аспектів. І. Смоленський доводив, що історія не має права претендувати на звання науки, адже достовірність здобутих істориками фактів є дуже сумнівною. Автор ставив питання про можливість передбачення в історії, тенденційність, вибірковість фактів. На його думку, історики ще дуже мало зробили для того, аби довести корисність своєї науки. Окреме місце він присвятив питанню про стиль наукових історичних праць та дидактику історії. І. Смоленський вважав, що стиль більшості історичних праць є незадовільним, адже автори зловживають термінологією, беруть на себе роль суддів. Натомість він вважав, що історик має не засуджувати, а пояснити явище. І. Смоленський заперечував змішання патріотичних та дидактичних завдань історика. Він зазначав, що історія не має викладатись у середній школі, а лише на старших курсах університетів та лише на джерелах, а не на підручниках.

Ці думки, хоча і не в такому радикальному вигляді, висловлювали й багато тогочасних істориків. Для прикладу назвемо найпевніше відомого І. Смоленському одеського грузинського історика Симона Лукича Аваліані, який зазначав, що “учні середньої школи прагнуть знати соціальну, культурну, економічну історію, а їм дають мертвущі факти”²⁵⁹. С. Аваліані закликав до збільшення ваги семінарів у навчальному процесі в університетах, на яких студенти мають отримувати не лише факти, але й

²⁵⁶ В обществе изящных искусств // Одесские новости. – 1902. – 23 декабря; Смоленский И. Письмо в редакцию // Одесские новости. – 1907. – 25 октября.

²⁵⁷ Смоленский И.А. Всемирная война 1914-1915 гг. и Гроб Господень. – Одесса, 1915; Смоленский И.А. Пособие к изучению декламации. О логическом ударении. Недостающая в трудах по логике глава. – Одесса, 1907.; Смоленский И.А. Проект Всероссийской анкеты по вопросам из области таинственного. – Одесса, 1912; Смоленский И.А. Чего ждуг мужчины в любви от женщины или материнство в любви. – СПб, 1910; Смоленский И.А. Этюды о стыде. – Одесса, 1913.

²⁵⁸ Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания (переоценка исторических знаний). Историко-методологический этюд. – В. 1. – Одесса, 1906. – 175 с.

²⁵⁹ Аваліані С. А. Об одной анкете // Одесские новости. – 1913. – 18 апреля.

вчитися критично мислити²⁶⁰. Попри те, що ані у свій час, ані пізніше книга І. Смоленського залишилась непоміченою історіографами, його думки не втратили своєї актуальності й дотепер, тобто не втратили гостроти дискусії навколо ступеня патріотичності історії, її науковості, методики викладання тощо.

На початку 1930-х р. він мешкав у Москві, студював в архівах історичну географію півдня України першої половини XVIII ст., зокрема, джерела про російсько-турецький кордон часів Петра Першого. Про свої великі плани щодо дослідження української історії він повідомляв у листах до видатних українських істориків М. Грушевського, Д. Яворницького та Н. Полонської-Василенко, нагадував про заслуги у цій царині своїх діда, батька та брата²⁶¹. У 1920-х – на початку 1930-х рр. він підтримував контакти з ВУАН з метою збереження архіву свого батька та створення його біографії, студював історію України та листувався з цього приводу з С. Єфремовим. У грудні 1930 р. за картографічним матеріалом для вивчення кордонів українських земель він звертався також до вже згаданого А. Бичкова²⁶². В авторитетному журналі “Україна” І. Смоленський опублікував два актових документи з переліком адміністраторів України кінця XVIII – початку XIX ст.²⁶³. Про його концептуальні переконання у галузі україністики може свідчити лише одна фраза: “на переламі 18–19 ст. Україну остаточно втягнуто в орбіту російського торгівельного капіталу”. Таким чином, автор поділяв традиційні для тогочасної історіографії ідеї М. Покровського.

Отже, історія роду Смоленських демонструє тяглість українських історико-культурних та історіографічних традицій, що не завмирили навіть у несприятливих суспільно-політичних умовах, та наявність усталених зв'язків між важливими культурними центрами України – Кримом, Києвом та Одесою. Дослідження біографій роду засвідчує, що історіографічний процес формувався не лише завдяки зусиллям представників академічної науки, але значною мірою також завдяки інтелектуальним зусиллям освіченої верстви українського суспільства з числа викладачів середніх шкіл, громадських діячів тощо. Це цілком відповідало традиційним тенденціям історії України Козацької доби, коли історичні студії були невід'ємною частиною побуту багатьох козацько-старшинських родин. Представники роду Смоленських зробили внесок у такі галузі історичної думки, як методологія та історія козацтва, історія України загалом, виступали в якості популяризаторів. Особливо багато для формування україноцентричної візії історії України з її надважливою складовою – козацтвом – зробив Леонід Анастасійович Смоленський. Сьогодні спадщина та загалом доля родини Смоленських має бути всіляко спопуляризована як інтегруючий чинник у процесі формування історичної пам'яті українців.

²⁶⁰ Авалиани С. А. К вопросу об учебных пособиях для высшей школы // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – сентябрь. – С. 170-178.

²⁶¹ НБУ. Інститут рукопису. – Ф. X. – № 6405; Центральний державний архів музей літератури та мистецтва. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 241.

²⁶² Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 1249. – 2 арк.

²⁶³ Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С. 70-80.

Oleksandr Muzychko

**The Smolenskies dynasty in cultural process
in the middle of the XIX – at the beginnings of the XX-th centuries:
popularizators, metodologers, specialists in Cossack theme**

In this article the contribution of the Smolenskies dynasty in cultural process, in the middle of the XIX – at the beginnings of the XX-th centuries is studied. The connection between their national, public both historical sights and activity is considered. The members of the dynasty were acting mostly in the South of Ukraine and, in particular, in Odessa. They have made a great contribution into investigation the Ukrainian Cossacks and to spreading the information on Cossack history.

Keywords: *The Smolenskies dynasty, historiographic process, the South of Ukraine.*

Олександр Муzychko²⁶⁴

**Род Смоленских в истории украинской культуры: популяризаторы,
методологи, казакведы**

В этой статье исследован вклад рода Смоленских в историографический процесс второй половины XIX – начала XX вв. Рассмотрена связь между их национальными и историческими взглядами и деятельностью, преимущественно связанной с югом Украины, и в частности, с Одессой. Много внимания представители рода уделяли исследованию и популяризации истории украинского казачества.

Ключевые слова: *род Смоленских, историография, юг Украины.*

УДК 94(477.7):357.1-058.22:929Соловйов“18”

Людмила Новікова

**ПОХОДЖЕННЯ, СУТНІСТЬ І ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В ПРАЦЯХ
РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА С. М. СОЛОВЙОВА**

У статті надано аналіз поглядів російського історика С. М. Соловйова на історію козацтва та українського козацтва, зокрема. Особлива увага приділяється інтерпретації у працях історика процесу формування козацтва, висвітленню дослідником політичної історії козаків, діяльності окремих гетьманів.

Ключові слова: *С.М. Соловйов, історія козацтва.*

Серед дослідників XIX ст., які приділяли спеціальну увагу історії козацтва в цілому та українського козацтва, зокрема, виділяється постать російського історика Сергія Михайловича Соловйова (1820 – 1879). Цей аспект його творчості, хоча і знайшов певне відображення в історіографії, потребує на додаткове дослідження. Він майже не розглядається у працях російських та радянських істориків, за винятком окремих згадок про внесок С. Соловйова у дослідження української історії. Серед спеціальних робіт, присвячених його поглядам на історію козацтва, слід згадати статтю Д. Бравцева “Проблеми історії козацтва в працях С. М. Соловйова”²⁶⁵.

²⁶⁴ Останнім часом спостерігаємо тенденцію до написання власних імен, зокрема, неукраїнських, а російських діячів (наприклад, Ніколай Карамзін) в українських текстах в українській орфографії, але з максимальним збереженням національної ономастичної традиції. Вважаємо, в такому разі, що українські автори також мають “право” на національне ім’я в російськомовних текстах. Тому свідомо вживаємо в російськомовній анотації, та статтях своє українське ім’я і закликаємо дотримуватися цієї етики інших авторів і редакторів.

²⁶⁵ Иллерицкий В. Е. Сергей Михайлович Соловьев. – М.: Наука, 1980.– 193 с.; Цимбаев Н. И. С. М. Соловьев и его научное наследие // Соловьев С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 353–380; Рубинштейн Н. А. Русская

У даній статті ми поставили мету розглянути головні аспекти у висвітленні в працях С. Соловйова історії українського козацтва. Для цього були використані низка спеціальних робіт історика, а також окремі томи його головної ґрунтовної праці “История России с древнейших времен”, відгуки на його публікації у ХІХ ст. Ознайомлення з можливим корпусом джерел відкрило їх значний потенціал і обсяг для розкриття цієї проблематики, який тільки частково був використаний для написання даної роботи, однак дозволив вирішити поставленні дослідницькі завдання. Серед цих завдань слід згадати наступні: розглянути головні концепції історика щодо козацтва і українського козацтва, зокрема, визначити його погляди на витоки козацтва, його історичну роль, на діяльність ряду визначних козацьких лідерів, на причини ліквідації запорозького козацтва та Гетьманщини.

Звертаючись до історії козацтва, С. Соловйов наголошував, що вивчення цього феномена розпочалося ще у ХVІІІ ст., завдяки працям Г.Ф. Міллера (або, як подає сам історик, Мюллера) з історії запорожців²⁶⁶. Отже, він вважав себе продовжувачем певної історіографічної традиції. С. Соловйов присвятив доробку Г. Ф. Міллера велику за обсягом статтю, докладно розбираючи, переказуючи та цитуючи зміст ряду його робіт. Звернувши увагу читачів на те, що цей історик загалом мав завдання роз'яснити “руську” (зберігаємо орфографію у зв'язку з специфікою терміну в ХІХ ст., коли він часто означав східних слов'ян) історію як для “руських”, так і для іноземців, С. Соловйов відзначав, що він “не міг не звернути уваги на одну з найцікавіших особливостей цієї історії, а саме на козаків”²⁶⁷, що ілюструє ставлення історика до цієї проблематики. В іншому місці він вже від свого імені писав, що “не можна достатньо наговоритися про значення козаків в руській історії, як в історії Східної, так і Західної Росії”, що “історія козаків представляє немало сміливих подвигів”²⁶⁸.

Перед тим, як перейти до характеристики поглядів С. Соловйова власне на козацтво, слід згадати про ідейні основи його світогляду. Дослідник поділяв ідеї німецького філософа Г. В. Ф. Гегеля, який бачив в історії окремих країн реалізацію певних ідей, а також розглядав в якості причини історичного розвитку так звану “боротьбу начал”. Пошуками цих начал в історії, що вели між собою боротьбу, займався й С. Соловйов. Ймовірно, саме тому ми постійно зустрічаємо в його працях, присвячених козацтву, роздуми над боротьбою лісу і степу, козацтва та “земських” людей, козацтва і держави тощо²⁶⁹. З російських філософських ідей С. Соловйов спершу поділяв погляди слов'янофілів, а згодом висловлював думки, які дозволяють відносити його до західників. Зокрема, на відміну

историография. – СПб., 2008. – С. 356–390; Бравцев Д. А. Проблеми історії козацтва в працях С.М. Соловйова / Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Т. 6. – С.291 – 295. – Інтернет-ресурс: <http://ukrainaforever.narod.ru/problemkozak.html>.

²⁶⁶ Соловьёв С. Герард Фридрих Мюллер (Федор Иванович Миллер) // Современник. – 1854. – № 10 (окт.). – С. 115–150; Його ж. Уния, казачество, раскол // Соловьёв С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 267.

²⁶⁷ Його ж. Герард Фридрих Мюллер. – С. 131.

²⁶⁸ Його ж. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

²⁶⁹ Цимбаев Н. И. С. М. Соловьёв и его научное наследие // Соловьёв С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 378.

від слов'янофілів, які, серед іншого, дотримувалися тези щодо виключно самотнього розвитку Російської імперії, С. Соловйов дійшов висновку стосовно подібності її історичної долі до долі Європи. Однак деякі погляди слов'янофілів були ним творчо переосмислені й дали початок власному баченню головних сил в історичному процесі. Так, часто використовуване ним поняття “земські люди”, під яким він розумів людей праці в суспільстві, представників держави і просто суспільство, об'єднане державою, ймовірно, було пов'язане з концепцією відомого слов'янофіла К. Аксакова, який вказував, що визнає “дві сили <...> два двигуни та дві умови у всій руській історії: земля [суспільство] та держава”²⁷⁰.

Як історик, С. Соловйов вважається одним із засновників державної школи в російській історіографії. Представники цієї школи історичний розвиток уявляли собі як процес становлення й укріплення державності. Держава для С. Соловйова була головною історичною категорією, зокрема, тому, що саме держава здійснювала важливий процес координації між складовими суспільства, була вищою формою соціальної організації. Ті явища, що послаблювали державу, потрапляли під критику історика. Певною мірою ця критика поширювалася і на козацтво.

Негативно оцінював С. Соловйов і ті явища, зокрема, в козацтві, які вже не відповідали, з його погляду, вимогам часу, і також сприяли перетворенню козацтва на якусь перепону для дальшого суспільного розвитку. Схожу з С. Соловйовим позицію, але стосовно селянської общини, займав історик-державник Б. Чичерін, який вважав, що заважати розвитку держави означає заважати розвитку прогресу. На середину XIX ст., стверджував він, община є антидержавним елементом, історичним анахронізмом²⁷¹.

Водночас звертає на себе увагу й те, що історик не оминає й тих моментів в історії козацтва, які сприяли посиленню державного розвитку, тобто, з його погляду, позитивних. Зокрема, козацтво в цілому виступає у нього як могутній чинник розширення державних кордонів.

Враховуючи значення держави для С. Соловйова, не слід, на наш погляд, вважати його виключно державником, тому що він у своїх працях розглядав багато питань, пов'язаних зі суспільною історією, з питаннями розвитку народності тощо, до чого ми ще повернемося далі. Сам він також, очевидно, під впливом М. Костомарова, вказував на зв'язок історії козацтва з історією народу, який треба вивчати спеціально в умовах, коли історична наука займається народним суспільним життям²⁷².

Здійснюючи аналіз поглядів С. Соловйова на козацтво, необхідно розуміти і його загальний погляд на історичну роль Російської держави в Східній Європі. Вважаючи, що спершу існував період давньої Русі (згодом ми ще повернемося до цього поняття, однак відразу необхідно відзначити, що він розглядався як спільний період для східних слов'ян), С. Соловйов розпочинав історію “північної Русі” з другої половини XII ст. Історик, у зв'язку з його поглядами на роль географічного чинника в історії

²⁷⁰ Цимбаев Н. И. С. М. Соловьев и его научное наследие – С. 365–366.

²⁷¹ Там само. – С. 369.

²⁷² Соловьев С. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

державності, стверджував, що “південна Русь”, яка, на відміну від “північної”, мала “слабкість державного побуту”, завдяки цьому після татарської навали потрапила під владу Литви (фактично сформувавши цю державу). Але, на його думку, найгіршим злом стало те, що Литва з’єдналася з Польщею. З цього часу “південна Русь” була змушена, для збереження своєї народності, вести “безплідну для свого народного розвитку боротьбу з Польщею”, результат якої залежав, на думку історика, від посилення “північної Русі”. Наслідком цього, а також, як він стверджував в іншому місці, діяльності українського козацтва і стали події 1654 р.²⁷³.

Більшість досліджень С. Соловйова стосувалася історії Російської імперії. Водночас першою загальною роботою його стала історія України, а при дослідженні російської історії С. Соловйов часто звертався до українських сюжетів, розглядаючи в цілому історію «руського народу» (східних слов’ян) та “руської” держави, у його розумінні. Його інтерес до української проблематики не був випадковим, його розвитку сприяли окремі обставини біографії історика. У своїх мемуарах С. Соловйов писав, що його няня, здійснивши кілька паломництв по святих місцях, у Соловецький монастир та Київ, багато розповідала про свій досвід майбутньому історикю. І якщо він “і народився зі схильністю до занять історичних а географічних, то постійні розповіді старої няні про свої мандри, про цікаві далекі місцевості <...> не могли не розвинути вродженої в дитині схильності”. Так зародився у нього інтерес не тільки до історії, але й, очевидно, до історії України²⁷⁴. З іншого боку, як відзначає і Д. Бравцев, а раніше на це вказав один з біографів С. Соловйова М. Цимбаєв, написання ним у 1848 р. “Очерка истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу” (далі – “Очерк”), було пов’язано з іншим фактом його біографії, а саме зі шлюбом, взятим із Поліксеною Романовою, яка мала українське коріння. Серед своїх предків вона називала знаменитого філософа Г. С. Сковороду. У батька нареченої, Володимира Павловича, в Лебединському повіті на Харківщині був свій маєток. Романови були також пов’язані і з півднем України, а саме з Херсонською губернією, с. Березівка, Александрійського повіту, де проживав В. Романов до свого арешту за підозрою у контактах з декабристами. Згодом, у 1857 р. В. Романов брав участь у описі р. Дністра²⁷⁵. Можливо, що саме завдяки цим родинним зв’язкам С. Соловйов міг ознайомитися з працями одеського історика А. О. Скальковського, який займався історією запорозького козацтва та багато уваги приділяв колонізації півдня України, вважаючи її головною ознакою регіонального історичного процесу. Зокрема, С. Соловйов також приділяв важливе значення колонізації.

Отже, написання загальної праці з історії України стало весільним подарунком історикю²⁷⁶. В цій роботі він вперше піддав публічній науковій критиці відомості “Истории Русов”, “зняв священну мантию історика” з

²⁷³ Соловьев С. История России с древнейших времен. – 3-е изд. – М., 1857. – Т. 1. – С. VII–VIII.

²⁷⁴ Його ж. Мои записки для детей моих, а если можно, и для других // Соловьев С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 229.

²⁷⁵ Цимбаев Н. Сергей Соловьев. – М., 1990. – С. 194–195; Интернет-ресурс: http://hrono.ru/biograf/bio_r/Romanov_vp.html.

²⁷⁶ Цимбаев Н. Сергей Соловьев. – С. 197.

Кониського, якого вважали автором трактату²⁷⁷. Зокрема, завершив він “Очерк” тим, що піддав сумніву зміщену у ньому промову Богдана Хмельницького в Переяславі в 1654 р., а також дані про те, що московські бояри дали присягу від імені московського царя тощо²⁷⁸.

Точність його фактичних даних привертала увагу й таких істориків, як М. Максимович, останній навіть протиставляв окремі фактичні помилки М. Костомарова правильній позиції “навіть” в “Очерках” С. Соловйова²⁷⁹. Загалом сучасники відзначали те, що він перший у такому обсязі піддав “критичній розробці” історію “Південно-Західної Русі” (тут – України)²⁸⁰.

Важливим моментом є те, що С. Соловйов сприйняв одну з ідей “Истории Русов”, пов’язавши з Україною початок “руської історії”. Він писав у 1867 р., що “спершу головна історична сцена руського народу утвердилася на Дніпровській степовій Україні, в Києві та біля нього, у країні, кращої за природними умовами, на рівнині поряд з європейськими християнськими подіями; на великому водному шляху з Північної Європи у Південну, недалеко від Візантії...”, там, де існували всі умови для праці²⁸¹. В іншій роботі цього ж періоду історик, звертаючись до питання про географічний вплив на історичний процес, знову повторив цю думку, водночас уточнюючи, що Русь заснувалася спершу в “польській (степовій) українні” (зберігається написання історика. – Л. Н.), бо тоді у цього терміну було інше значення, також географічне, але вказувало на центральну сцену історичних подій – поле, степ. Згодом, писав С. Соловйов, для “лісної” Московської держави, що просувалася до степу, польська (пов’язана з полем) “україна” була вже тотожна “окраине”²⁸². На наш погляд, слід враховувати цю еволюцію значенню терміна у С. Соловйова, щоб повною мірою оцінити його історіографічну спадщину.

Найбільше уявлення про погляди С. Соловйова на значний період історії українського козацтва дає його спеціальна розвідка “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого” (1858)²⁸³. Джерелами до цієї праці стали, за інформацією автора, українські, російські та грецькі справи Московського архіву Міністерства іноземних справ, білоруський літопис з Синодальної Бібліотеки та польський рукопис з імператорської публічної бібліотеки²⁸⁴. Однак і в інших працях присутні низка важливих моментів концептуального характеру, до яких ми будемо звертатися.

Звертаючись до проблеми формування козацтва, С. Соловйов висловлює свої погляди і як історик, і як своєрідний соціолог, в окремих роботах навіть дещо захоплюючись виробленням загального типу “козака”.

У питанні про походження назви козак і походження козацтва взагалі історик іноді схиляється до трактовки, наданої М. Карамзіним, на що

²⁷⁷ Кулиш П. Черная рада, хроника 1663 года (окончание) // Русская беседа. – М., 1857. – Т. 3. – Кн. 7. – С. 132.

²⁷⁸ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников. – М., 1870. – С. 67–68.

²⁷⁹ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М. Собрание сочинений М. А. Максимовича. – К., 1876. – Т. 1. Отдел исторический. – С. 401.

²⁸⁰ Безобразов П. В. С. М. Соловьев // Соловьев С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 377.

²⁸¹ Соловьев С. М. Об историческом движении русского народонаселения : [Лекция, прочитанная в Московском университете в мае 1867 г.] // Соловьев С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 171.

²⁸² Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. – С. 53.

²⁸³ Його ж. Малороссийское козачество до Хмельницкого // Русский вестник. – 1859. – Т. 23. – Кн. 2. – Сент (№9). – С. 177–196.

²⁸⁴ Там само. – С. 196.

вказує і Д. Бравцев. Дійсно, в одній зі статей С. Соловйова, присвяченій головній праці М. Карамзіна “История государства Российского”, ми читаємо: “що ж стосується до положення про походження козаків, то воно до цих часів залишається задовільним”. М. Карамзін, зокрема, вважав, що козацтво з’являється ще до Батия, що воно формується через змішання тюркських, але майже “зрусифікованих” народів (торків, берендеїв) на Дніпрі нижче Києва з слов’янами, з поступовим перетворенням їх в один “зовсім руський” народ під іменем козаків. Історик зауважив при цьому, що там само знаходились і перші житла “малоросійських козаків”, яких ще називали черкасами. І козаками, і черкасами називали і їх попередників торків та берендеїв. Погоджуючись в цьому з М. Карамзіним, С. Соловйов водночас вказував, що питання щодо походження назви “козак” є актуальним для сучасної йому науки²⁸⁵.

Слід відзначити, що не з усіма поглядами М. Карамзіна щодо козацтва С. Соловйов був згодний. Зокрема, він заперечував ототожнення М. Карамзіним азовських козаків XV ст. з донськими козаками, вказуючи на те, що донське козацтво формувалося з утікачів із Московії, не могли бути підданими султана, а азовські козаки були турецькими, що знаходилися з донцями у ворожих стосунках²⁸⁶.

Приймаючи положення про важливе значення географічного чинника в історії, С. Соловйов пояснював у цьому контексті й історію козацтва. Так, він вважав, що боротьба “земських людей, держави” з козацтвом була, “відносно природних форм, боротьба лісової сторони з полем, степом...”, а “степ обумовлював постійно <...> бродяче, розгульне козацьке життя з первісними формами”²⁸⁷. Важливим чинником формування козацтва в працях історика виступає, поряд з географічним, і пов’язаний з ним геополітичний. Так, він вказує на те, що ще в “давній Русі” напади “степових хижаків” призвели до відтоку населення на північ, посилення північної Русі, послаблення південної, до “поділу занять “між “північними і південними руськими людьми” Вже у “давній Русі”, на думку історика, внаслідок вказаних причин, а також певних психологічних (несхильність до мирного життя і праці тощо), відбувся “поділ її населення на північне, віддане мирним заняттям, і південне, українське, і степове – козаків”²⁸⁸.

Українське та російське козацтво С. Соловйов розглядав як дві форми одного явища. При цьому російське козацтво він називав східним, а українське – західним. Історик вказував на багато моментів, що об’єднували ці два козацтва. Зокрема, він вказував на однаковий устрій “Запоріжжя” і “Дону”, на те, що донські козаки проживали на Запоріжжі і, навпаки, запорозькі проживали на Дону²⁸⁹. Він також вважав, що й “східні”, і “західні” козаки розділилися на “городових та степових”. Отже, історик в українському козацтві розрізняє два види: городове й запорозьке²⁹⁰.

²⁸⁵ Соловьев С. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

²⁸⁶ Його ж. Н. М. Карамзин и его литературная деятельность : “История государства Российского”. – Интернет-ресурс: http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich/text_0110.shtml#04.

²⁸⁷ Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. – С. 52–53.

²⁸⁸ Його ж. Об историческом движении. – С. 172.

²⁸⁹ Його ж. Малороссийское казачество. – С. 180.

²⁹⁰ Там само. – С. 179.

У низці праць С. Соловйов, зважаючи на особливі якості козаків, якими їх наділяв у своїх піснях народ, проводить аналогії між ними та богатирями давньоруських часів, виробляючи тим самим також певну типологію. Богатирями на Русі, на думку історика, були ті люди, які виділялися завдяки особливій фізичній силі, допомагали у перемозі окремих князів. До них “мали там особливу повагу, називаючи їх людьми Божими”²⁹¹.

При визначенні соціального складу та мотивації тих людей, що ставали козаками та далі поповнювали козацтво, С. Соловйов часто керується властивими ознаками козацтва як вже сформованого історичного феномену, створює з цих ознак свою систему аргументації. Це призводить до помилок у висновках історика, тому що він не бачить тієї межі, яку переступали ці люди, за якою вони залишали звичні заняття тощо і переходили вже до нового способу життя. Світогляд степових козаків-військових він прямо переносить на тих, хто тільки готувався до них приєднатися. Внаслідок цього, він вважав, що особисті якості цих людей, які тікали до степу, особливості їх психології, ставлення до праці тощо вплинули на створення козацтва як сукупності вільних воїнів, що протистоять так званій земській людині. Бажання особистої свободи – ось те, що було рушійною силою для міграції в степ, бажання звільнитися від свого “мужичого” соціального становища. Історик розкрив особливості цього становища, зазначивши, що українське козацтво поповнювалося з селян, які тікали від спроб закріпачення²⁹². Часто можна зустріти в його працях ототожнення козака та “збіглого холопа”. Таке походження козаків пояснювало для нього те, вони, на думку історика, виражали ворожість не верхній владі, а вищим верствам – чи то шляхті, чи то боярам (російське козацтво)²⁹³.

За С. Соловйовим, козацтво представляло собою масове явище. Далі, на його думку, це не були ті люди, які не зійшлися зі своїм суспільством виходу на ґрунті релігії чи політичних переконань. І, зрештою, вони не були вихідцями з заможних верств населення, які б шукали свободи пристосування своїх капіталів та можливості вільної праці, які були б спроможними покласти “міцне підґрунтя для громадянського суспільства”.

Протиставляючи козаків та “земських людей”, С. Соловйов вказував на те, що козаки живуть за чужий рахунок. Слід відзначити, що подібну характеристику отримала від нього й військова суспільна верства в Київській Русі, створена князями на основі так званого “кормління”. Як підсумок, історик писав: “Отже, у давній Росії ми бачимо цю початкову форму відносин між озброєною та незброєною частиною народонаселення, між мужами та мужиками: мужі безпосередньо кормляться за рахунок мужиків”²⁹⁴. А бути військом (щоправда, вірним Російській державі, як такий, що об’єднувала “руські землі”) вважав С. Соловйов за головне історичне значення козацтва²⁹⁵.

²⁹¹ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1870. – Т. 3. – С. 24.

²⁹² Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С.48.

²⁹³ Його ж. Уния, казачество, раскол. – С. 267.

²⁹⁴ Його ж. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 46.

²⁹⁵ Його ж. Об историческом движении. – С. 173.

Однак зустрічаються у С. Соловйова й інші характеристики козацтва, несподівано романтичні в умовах розвитку російської історичної науки другої половини XIX ст. Про одну з них вже побіжно згадувалося. Так, на основі аналізу народного фольклору історик писав, що “і в XVII ст., як у X, з суспільства продовжували виділятися люди, які йшли гуляти в поле, степ. Ці богатирі давнини у новітній час носять назву козаків; побут, подвиги богатирів є схожими з побутом, подвигами козаків...”²⁹⁶. Крім того, слід згадати про роздуми дослідника стосовно того, що поява козацтва супроводжує й підштовхує процес збільшення державної території через колонізацію нових земель: в контексті історії руху “руського народонаселення” (тут – і українського, і російського) історик відзначав, що вільний козак “прокладає земській людині шляхи на південний схід та північний схід”. Тобто з середовища осілих землеробів, через низку причин, серед яких і зовнішні обставини, й усвідомлене рішення, зумовлене особливостями психології, виділяється прошарок тих людей, які переселяються у незайняті до того райони. Козацтво постає у даному випадку як один із чинників поширення колонізаційного процесу. С. Соловйов називає козаків “провідниками колонізації”. За козаками з’являється вже “земська людина”, тобто “цивілізація”²⁹⁷.

Козацьку громаду С. Соловйов загалом вважав соціумом, який був нижче за своєю організацією від соціуму виходу, соціуму державного.

У баченні історика, козацтво та держава (Російська чи Польська) протистоять одне одному через різні основи свого існування. При цьому він враховує той факт, що козацтво та ці держави постійно вступали у взаємовідносини, і, як державник, з’ясовує їх значення з точки зору потреб держав. Козацтво постає при цьому як сила, що самотійністю²⁹⁸ (“своєвольством”) у своїй діяльності в першу чергу загрожувала системі міжнародних відносин, які розбудовувала держава. Тому історик навіть заперечує ту користь для держав, яку козацтво представляло з огляду на протистояння зі “степовими ордами”.

Так, він пояснює в “Малороссийском козачестве...” те, що і Московська держава, і Польща з XVI ст., тобто “з часу посилення козаків, знаходились у постійно ворожому відношенні до них”²⁹⁹. Ця боротьба була на користь більш сильної Московської держави (що вела боротьбу зі східними козаками). В іншій роботі С. Соловйов, вказуючи на еволюцію стосунків між народом та козацтвом й гетьманами після Б. Хмельницького, коли більшість народу, на його думку, виступила проти останніх, бо вони стали боротися не за віру з державою, а за станові інтереси, вже відзначав, що “те, чого не встигла зробити стосовно західних козаків держава слабка, то здійснила сильна”. Очевидно, що він мав на увазі перемогу Російської імперії над козацтвом, ліквідацію козацького “побуту”, який “був несумісним з вимогами держави”³⁰⁰.

²⁹⁶ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 48.

²⁹⁷ Його ж. Об историческом движении... – С. 172.

²⁹⁸ Його ж. Малороссийское козачество... – С. 180.

²⁹⁹ Там само. – С. 179.

³⁰⁰ Соловьев С. Уния, казачество, раскол. – С. 274.

Що стосується боротьби між козацтвом та державою в Речі Посполитій, то тут, на думку історика, ситуація кардинально відрізнялася. Слабкість цієї держави внаслідок особливостей управління, релігійної боротьби як наслідок введення унії, важке життя селян – все це пришло посиленню козацтва, яке, “належаючи за вірою та походженням до руського народу, <...> мало можливість піднімати священний, народний та релігійний прапор”, а також породжувало прихильність з боку “одновірної” Московської держави. У зв’язку з цим в даному випадку історик розглядав події 1654 р. як прямий наслідок козацького руху, який перетворився на народний, тобто як «народну справу»³⁰¹. В іншій своїй праці С. Соловйов характеризує події в Україні XVII ст. як “велику війну, що мала змінити вигляд східної Європи”, коли “козацтво, маючи за собою все хлопство, під прапором пригнобленого православ’я, повстало проти польського панства та шляхетства”³⁰².

Але у своїх характеристиках козацтва до Б. Хмельницького Соловйов часто відходить від подібного образу козацтва. Він показав еволюцію, яка відбувається в козацтві, в його вимогах, під впливом православного духовенства. Так, в організації повстань в речі Посполитій в XVI ст. (К. Косинського, С. Наливайка), які сприяли послабленню цієї держави, С. Соловйов бачить вирішальне значення за діяльністю запорожців, які постачали лідерів, які найгостріше сприймали спроби з боку Речі Посполитої встановити контроль над Січчю за Сигізмунда III, тобто суто корпоративні причини висувуються ним на перший план.

С. Соловйов показує, як з перемінним успіхом відбувалася боротьба держави і козацтва до кінця 30-х рр. XVII ст. Далекий в “Малороссийском козачестве...” від ідеалізації козацтва, історик не уникає свідчень літописів при негуманні вчинки козаків стосовно цивільного населення на початку XVII ст. Він навіть дійшов висновку про те, що звичайне населення (і “на Русі”), або “земські люди”, не могло ставитися за такі вчинки до козаків прихильно. З іншого боку, він показує, що козацтво продовжувало своє існування в Речі Посполитій і завдяки таким лідерам, як П. Сагайдачний, і завдяки різному ставленню до питання ліквідації козацтва у польському суспільстві³⁰³.

Роль П. Сагайдачного С. Соловйов також бачив і в тому, що він намагався перетворити козацтво на “руську шляхту”, “намагався відділити справу козацьку від справи народної”, тобто знову мова йде про корпоративні інтереси козацтва, але з іншим змістовим наповненням.

Далі історик простежує процес перетворення козацтва на захисника народної релігії, вихід його за межі своїх станових інтересів. Цей процес посилення козацтва він пов’язує з діяльністю І. Борецького, який, “внаслідок відсутності православних могутніх панів, звернувся до козаків”. Митрополит “їх висунув на перший план, як захисників православ’я; з іншого боку, він звернувся до Москви, і таким чином задовго до Хмельницького вказав шлях, яким мала йти до вирішення велика народно-

³⁰¹ Соловьев С. Малороссийское козачество... – С.179.

³⁰² Його ж. Гетман Иван Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Год 21. – Т. 127. – Ноябрь. – С. 43.

³⁰³ Соловьев С. Малороссийское козачество. – С. 182.

релігійна війна в західній Русі”³⁰⁴. С. Соловйов звертає увагу й на те, що І. Борецький хотів залучити козаків і до ще однієї справи, а саме до сприяння розгортанню повстання православного населення в Османській імперії, однак козаки більше керувалися українськими інтересами.

Не менше значення для розвитку козацького руху на захист православної віри мала у зображенні історика і діяльність митрополита П. Могили, який, за його відомостями, у 1630 р. пустив поголос, що польські війська надіслані в Україну “для знищення козаків та віри православної”. “Козаки піднялися ... проголосили Тараса”³⁰⁵. На думку історика, результат “цієї війни” з поляками “представляється загадковим”, тому що козаки ніби виграли, але водночас видали польському гетьману Конєцпольському свого лідера Тараса (Федоровича, Трясила), який, за його джерелами, був страчений. Він припускає, що це наслідок поділу козацтва на «кращих черкасів», які видали Т. Федоровича, та “чернь”, яка нічого не отримала від повстання. Наголошує він і на тому, що згодом і І. Сулима був схоплений “за допомогою реєстрових козаків”, що під час повстання 1638 р. реєстрові вели боротьбу на стороні польського війська³⁰⁶. Цей поділ в козацтві, на думку історика, підтримував і А. Кисіль, який брав участь у переговорах з козацтвом в 30-х рр. XVII ст. Ця людина, одновірна козакам, але така, що дивилася на них “панськими очима”, проголошувала, що “старшин необхідно утримувати дарами, а чернь страхом”³⁰⁷.

Згодом С. Соловйов знову звертався до цієї проблеми поділу козацтва, виділяючи в його середовищі “старих” або “старовинних” козаків, схильних до “зв’язку з державою”, і на нових, поява яких забезпечувалася постійним припливом людей до козаків, які не сприймали старих козаків і висували своїх лідерів, піднімали повстання³⁰⁸.

Окрему увагу в “Малороссийском козачестве...” С. Соловйов приділяв повстанням (він розділяє їх на дві окремі події) 1637–1638 рр., що почалися “на Низу”, під гаслом захисту “народу руського та віри старожитньої”. Важливою подією у відносинах між козаками й державою в цей час став сеймовий декрет про шеститисячний реєстр. Як відзначав історик, “...цей сеймовий декрет міг бути виконаний тільки після нової затятої боротьби, яка дорого коштувала Польщі”³⁰⁹. Тільки голод змусив козаків підписати “сеймовий приговор” (ординацію Війська Запорозького), який значно обмежив права козацтва. На завершення своєї розповіді про ці повстання С. Соловйов наводить цитати і з “малоросійського” літописця, і з польського, ілюструючи негативні наслідки ординації і для української, і для польської сторони³¹⁰. Єдиний позитивний момент у подіях 1638 р. С. Соловйов бачить у тому, що козаки вже “дивляться на лівий берег Дніпра, на московську сторону, як на безпечний притулок...”, що їх втечі свідчать про початок практичної реалізації шляху, вказаного І. Борецьким. Ці погляди

³⁰⁴ Соловьев С. Малороссийское козачество... – С. 184.

³⁰⁵ Там само. – С. 190.

³⁰⁶ Там само. – С. 191, 195.

³⁰⁷ Там само. – С. 192.

³⁰⁸ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 49; Його ж. Унія, казачество, раскол. – С. 269.

³⁰⁹ Його ж. Малороссийское козачество. – С. 195.

³¹⁰ Там само. – С. 196.

вповні відповідали тому, що С. Соловйов, незважаючи на його намагання слідувати наявним джерелам, все ж таки трактував події, виходячи зі вже прийнятої ним як аксіоми концепції українсько-російського союзу 1654 р. як логічного завершення народної боротьби в Україні.

“Малороссийское козачество...” С. Соловйова привернуло увагу відразу кількох істориків, зародило дискусію навколо питань, пов'язаних як з розумінням суті й історії українського козацтва, так і з історією польсько-українських стосунків. Водночас були підняті питання наукової об'єктивності історика та унікальності історичного досвіду, властивого певним обставинам часу й місця, який не можна розглядати без врахування відстані між історією та сучасністю.

Один із ґрунтовних розборів статті “Малороссийское козачество...” належить М. І. Костомарову³¹¹. Цікаво, що майже водночас, у тому ж 1859 р., з'являється публікація рецензії С. Соловйова на книгу М. Костомарова “Богдан Хмельницький” (1857)³¹². Позитивно оцінивши не видані раніше до С. Соловйова відомості, М. Костомаров вказує на існування різниці між їх поглядами. Його зауваження пов'язані з власними переконаннями історика в тому, що предметом історичного дослідження має бути народ, тоді як у С. Соловйова він цього не побачив. Він був не поодиноким у своїх підходах і оцінках. В одній з рецензій в “Современнике” автор під псевдонімом “Грицько” (Єлисеєв) також саме за те дорікав С. Соловйову, що він, як історик-державник, не дає цілісної картини історії народу (Грицько, с. 65-66, 71). М. Костомаров вважав, що С. Соловйов не звертає увагу на ті стосунки, в яких “південноросійський народ знаходився щодо козацтва”, що несправедливо роз'єднував козаків із суспільством, вважав їх тими, хто кидає суспільство заради особистої користі, “хижаками”³¹³. М. Костомаров також виходив з того, що і він сам, і С. Соловйов у своїй загальній роботі з історії козацтва вивчали ситуацію вже XVII ст. (або з кінця XVI – XVII ст.), тобто історію козацтва в умовах існування Речі Посполитої, хоча С. Соловйов чітко не вказує на дату, з якої він починає історію українського козацтва (крім його ремарок про походження козацтва з Київської Русі або, щодо українського козацтва, з часів встановлення польського панування). Останнє дало змогу іншому авторові, Падалиці, говорити про те, що С. Соловйов мав на увазі початок “малоросійського” козацтва з XV чи XVI ст.

М. Костомаров вказував на те, що С. Соловйов був обмежений у своїх висновках щодо козацтва, тому що він був істориком-державником. Саме тому, на думку М. Костомарова, він в якості кількості козацтва в XVII ст. вказував лише реєстрових, що перебували на службі держави, тоді як “з погляду народного, – козаки, з якими тоді воювали поляки, були ні чим іншим, як усім народом південноросійським”, особливо неможливо відділяти народ і козаків під час повстань проти Польщі³¹⁴. Однією з причин М. Костомаров називав хоча й дійсно маючу місце, але й традиційну, в умовах тодішнього певного

³¹¹ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьева “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого” // Современник. – 1859. – Ноябрь. – С. 51-57. – (Современное обозрение).

³¹² Соловьев С. Уния, казачество, раскол. – С. 269.

³¹³ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьева. – С. 52, 54.

³¹⁴ Там само. – С. 53, 56.

культурного протистояння з польськими колами на правобережній Україні, причину – С. Соловійов користувався польськими рукописами Публічної бібліотеки тощо. Утворення реєстрового козацтва М. Костомаров розглядав як невдалу спробу польської держави утворити окремих від народу вищий стан, клас, яка мала місце і до, і після Б. Хмельницького, і якій протистояла народна “маса”. Він зазначав, що С. Соловійов, “за умови визнання важливої участі народу у козацтві, мав би змінити погляд і на якості й характер останнього”³¹⁵.

Дискусія з С. Соловійовим актуалізувала ще одну важливу проблему – проблему державного потенціалу козацтва. На відміну від С. Соловійова, М. Костомаров намагався наголосити на наявності у козаків (яких, нагадуємо, він розглядав як синонім українського народу) більшого “державного інстинкту”, “запорук громадянського суспільства”, ніж у поляків, що вони були вищі за польське суспільство тим, що хотіли зруйнувати релігійний та соціальний гніт, властивий тоді Речі Посполитій³¹⁶, тоді як С. Соловійов вважав, що козацька громада (в якій він бачив військових) в будь-якому разі нижча за організацією від держави виходу козаків. Яку ж остаточну відповідь дає М. Костомаров на означену проблему? Він вважав, що козацтво і було, і не було спроможним утворити державне тіло – все залежало від історичних умов, що ті, що тікали у степ, не думали самі створити нове суспільство, але, віднайшовши у степу опору, підняти народ “на справу визволення”³¹⁷. Згодом С. Соловійов розвинув свою думку щодо того, чи могли козаки (і українські, і російські) створити організацію, подібну державі. Він дійшов висновку, що виділення козацтва відбулося не в ту історичну епоху, коли відбувалося становлення держав, інакше козаки могли би, створивши свої військові товариства, створити державу, стати в ній вищою верствою, протистоячи незброєній масі народу³¹⁸. Історик вказав на те, що цей шлях, на відміну від російського козацтва, пройшло козацтво українське: порівнюючи цей процес з історією впливу на Римську імперію германців, він відзначав: “у XVII ст. на сході Європи мало місце подібне явище: скориставшись слабкістю Польської держави, гоніннями на руську віру, козацтво, після довгої боротьби, встигло взяти гору, знищити, витіснити колишніх землевласників на українні і з своєї старшини утворити новий вищий стан у країні”³¹⁹. Але очевидно, що С. Соловійов вважав, що справа завершилася створенням цієї верстви, а не держави.

Зрештою, тезу С. Соловійова щодо того, що козаки жили на чужий рахунок (земських людей, не військових, або нападами на турок і татар), М. Костомаров, зокрема, заперечує також за допомогою ототожнення козаків з народом і висуває подібне звинувачення вищим прошаркам Речі Посполитої³²⁰.

З іншого боку, у своїй полеміці вже не лише з С. Соловійовим, але й пропольським дослідником Падалицею, М. Костомаров навіть намагається

³¹⁵ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьёва... – С. 53–54.

³¹⁶ Там само. – С. 54–56.

³¹⁷ Там само. – С. 55–56.

³¹⁸ Соловьёв С. История России с древнейших времен. – М., 1863. – Т. 13. История России в эпоху преобразований. Т. 1. – С. 48–49.

³¹⁹ Там само. – С. 49–50.

³²⁰ Костомаров Н. Замечания на статью г. Соловьёва... – С. 57.

використати й положення С. Соловйова про «холопське» походження козацтва, про те, що це люди, які протистояли суспільству свого виходу, а також положення Падалиці та інших авторів щодо того, що козацтво походить від кримінального елемента, на користь самого козацтва й українського народу, особливо стосовно доби, коли відбувалося ототожнення цих соціальних феноменів³²¹.

Поряд з цим М. Костомаров закликав не сприймати історичні події й суспільство XVI-XVII як тотожні суспільству XIX ст., вказав на необхідність розмежування історії і сучасності, на відсутність можливості прямого ототожнення поляків XVII ст. з поляками XIX ст., на те, що не існує відповідальності дітей за вчинки їх батьків, тобто сучасних поляків за діяльність предків. Особливу увагу цьому питанню він приділив у дискусії з Падалицею, говорячи про те, що «справа історії не відшукувати справедливості в минулих суперечках [між козаками і поляками], а показати ті переконання, під впливом яких сторони суперечки ворогували...»³²². Мета М. Костомарова – ствердити необхідність об'єктивної історії, і він висловлював бажання позбутися впливів радикального характеру на свою історичну працю як з польського, так і з українського боку, залишаючись при цьому послідовним захисником українського народу.

Слід згадати й про ставлення до «Малороссийского козачества...» М. Максимовича, який відгукнувся на цю роботу С. Соловйова публічним листом під назвою «Заметка о козацких гетманах» (1859)³²³. Загальна оцінка праці С. Соловйова у М. Максимовича достатньо висока. Він, подібно до М. Костомарова, відзначав, що «в ній зустрів я кілька нових постатей та подій для історії Малоросії», що компенсує низку її недоліків. До останніх М. Максимович в першу чергу відносив те, що в праці С. Соловйова «зовсім не видно козацких гетьманів, які були до 1592 р., хоча і в історичних працях, і фольклорі вони згадані. Також він висловив своє заперечення стосовно, з його погляду, головного висновку С. Соловйова щодо українського козацтва, що «козак і *біглий холоп* або селянин були *синоніми* (курсив М. Максимовича. – Н.Л.)»³²⁴. М. Максимович вважав, що таке ототожнення є наслідком «польсько-аристократичного» погляду, що сформувався в добу протистояння козаків та польського панства. На противагу ототожнення козацтва з «хлопством» М. Максимович пропонував український аристократичний погляд на козацтво, стверджуючи, що «з ім'ям малоросійського козацтва поєднувалось у нас поняття воїнства; козак і лицар – ось *синоніми*!».

М. Максимович, відповідно своїм власним поглядам на козацтво, вніс кілька поправок до відомостей стосовно окремих персоналій у С. Соловйова, а саме стосовно «гетьманів другого періоду, тобто з 1592 до

³²¹ Костомаров Н. О козацестве. Ответ «Виленьскому вестнику» // Современник. – 1860. – Т. 132. – Кн. 7. – С. 79–80. – (Современное обозрение).

³²² Костомаров Н. Ответ г. Падалице // Современник. – 1860. – Т. 84. – Декабрь. – С. 373–374. – (Современное обозрение).

³²³ Максимович М. Заметка о козацких гетманах (Письмо к С. М. Соловьёву) // Максимович М. Собрание сочинений М. А. Максимовича. – К., 1876. – Т. 1. Отдел исторический. – С. 317–320.

³²⁴ Максимович М. Заметка о козацких гетманах. – С. 317.

1648 р.”³²⁵. З огляду на атмосферу певного культурного протистояння з польськими колами на правобережній Україні, ці відомості мали також на меті заперечити польське походження козацьких лідерів. М. Максимович, у відповідь на інформацію С. Соловйова щодо виступу у 1792 р. (?) козаків під проводом “якогось поляка Косинського”³²⁶, відзначав, що “козацький гетьман Христофор Косинський був такий же поляк, як гетьмани Сагайдачний, Виговський, Мазепа: вони були з православної шляхти королівства Польського”³²⁷. Робота С. Соловйова сприяла тому, що ці та інші уточнення у відповідь були сприйняті багатьма представниками пізнішої української історіографії.

Спеціальну увагу С. Соловйов приділив і козацтву після Б. Хмельницького, часу, в якому він знаходив матеріал для свого улюбленого сюжету щодо протистояння козацтва та держави (Російської). У підході до періодизації він поділяв погляди М. Костомарова, який говорив про два періоди в історії козацтва: “Запоріжжя і козацтво мали різне значення для народного життя до Хмельницького і після Хмельницького”, коли, на його думку, “козацтво починає розходитися з народними бажаннями, коли під керівництвом шляхти воно стало влаштувати себе на польський взірць”³²⁸.

В одній з праць С. Соловйов, виходячи зі своєї концепції про з’єднання в 1654 р. “Малої Русі з Великою”, звертає увагу на те, що вже при Б. Хмельницькому “почалися невдоволення між московським урядом та гетьманом який відвик бути підданим і не хотів зважати на інтереси держави, якій піддався”³²⁹. На думку С. Соловйова, Україна (“Малоросія”) після вчиненого у ній Б. Хмельницьким “перевороту” (перетворень), довгий час знаходилася у перехідному стані, що сприяло так званим “смутам”, що почалися зі смертю гетьмана. Історик вважав, що Україна тоді не могла бути самостійною і водночас бажала підтримати свою “напівсамостійність”. Вона представляла собою “хаос, боротьбу елементів” суспільства. Серед цих елементів С. Соловйов згадував гетьмана, який здійснив крок від військового керівника до керівника цілої країни, намагався посилити свою владу; старшину і полковників, які мали не тільки потребу у збільшенні влади, але й економічні інтереси, яким підпорядковували і “вільне козацтво”, перетворюючи його на кріпаків. Козаки, в свою чергу, висловлювали невдоволення, опираючись на підтримку Запорозької Січі. Звертав увагу історик і на конфлікти між містами та козацькою старшиною.

У цілому справедливо окресливши проблеми, наявні в суспільстві Гетьманщини, С. Соловйов водночас намагався виключно позитивно охарактеризувати політику Російської держави в Україні. Для цього він звернувся до питання про звинувачення Москви у втручанні у справи Гетьманщини і стверджував, що “міри” приймалися внаслідок доносів з боку старшини, вказував на те, що старшина гостро реагувала на питання фінансових стосунків, виходячи з власних корисних інтересів, з бажання

³²⁵ Максимович М. Заметка о козацких гетманах. – С. 318.

³²⁶ Соловьёв С. Малороссийское козачество. – С. 180.

³²⁷ Максимович М. Заметка о козацких гетманах. – С. 318.

³²⁸ Костомаров Н. Ответ г. Падалице. – С. 379–380.

³²⁹ Соловьёв С. Гетман Иван Выговский. – С. 46.

привласнювати доходи собі. Він вважав, що старшина не хотіла нічого давати державі, яка мала витратити свої ресурси на користь (захист) України (Малоросії). Тут ми знову, очевидно, зустрічаємося з відлунням поглядів історика на те, що козацтву властиво через свою природу вести боротьбу з державою, в даному випадку з російською. Мета історика також полягала у тому, щоб звернути увагу на те, що причини суспільного невдоволення у Гетьманщині були внутрішніми (“у внутрішньому хаосі, в кулачному праві”), а нерозуміння цього штовхало гетьманів на пошуки покращень зовнішніх умов, на пошук нових союзників. Ці, за виразом С. Соловйова, “хитання” старшини погано впливали на характер народонаселення³³⁰.

Представляє інтерес спроба С. Соловйова пояснити ліквідацію запорозького козацтва, зроблена у контексті його поглядів на історичну роль козацтва як “провідників колонізації” нових територій для держави. Історик, зокрема, вважав, що по закінченню участі козацтва у розширенні державної території (Росії з її історичною місією, яку за нею закріплював історик), мали змінитися стосунки між цими двома частинами “руського народонаселення, тобто, з його точки зору, головна роль у суспільстві мала перейти до земських людей, які працею перетворювали завойовані у “диких народів” нові землі у частину “європейсько-християнської цивілізації” та утворювали “міцну державу”. Козацтво “також мало взяти участь у цьому процесі, з одного боку, а з іншого, скласти вірне державі військо”. Але козацтво не хотіло змінювати свій спосіб вільного життя, звідси – боротьба з державою. Маючи на увазі під терміном козацтво і російське, і українське, С. Соловйов порівнював їх історію та стосунки з державою, а також відповідність цих феноменів обставинам і потребам різних історичних епох. Так, він відзначав, що “в ту ж другу половину XVIII ст., коли був останній козацький бунт, пугачовський, перестала існувати на Дніпрі Запорозька Січ, внаслідок зіткнення козаків з земськими людьми. Земські люди обробляли землі, з різних боків проникали у степ, займаючи її для Європи, для цивілізації; запорожці протестували проти цього, вимагали, щоб степ залишався степом <...> Ця вимога, що нагадувала XII і XIV ст., звучала надто дивно в другій половині XVIII: Січ була знищена на Дніпрі, однак вона відродилася у новому вигляді <...> у Чорномор’ї козак був розведений з земською людиною”³³¹.

Багато уваги в своїх працях С. Соловйов приділив характеристиці діяльності окремих гетьманів, тому що вважав, що в історії козацтва особливої ваги набувала діяльність видатних особистостей, «вождів». Подібне ставлення ми бачимо до постаті Б. Хмельницького. С. Соловйов намагався зрозуміти умови та значення діяльності гетьмана. Так, він вказував на те, що “страшно важким було становище Хмельницького ... між вогней з усіх боків”. Початок повстання історик пов’язував з особистою образою Хмельницького, який водночас у своїх стосунках з козацтвом обрав лозунги захисту прав віри та народу. С. Соловйов підняв важливе питання про значення народної підтримки для успіху діяльності Б. Хмельницького, вказав на його

³³⁰ Соловьев С. Публичные чтения о Петре Великом. Чтение двенадцатое // Соловьев С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 176–177. Його ж. Гетман Иван Выговский. – С.46.

³³¹ Його ж. Об историческом движении... – С.173.

прорахунки у зв'язку, зокрема, з підписанням Зборівської угоди, коли “союз між реєстровим козацтвом та простим народом руйнувався і Хмельницький втрачав значення рятівника народу”. Стосовно з'єднання “Малої Росії з Великою” С. Соловйов писав, що це був єдиний вихід для Б. Хмельницького врятувати свій народ, в умовах постійної зради з боку кримського хана³³².

Частина спеціальних праць С. Соловйова присвячена постатям українських гетьманів після Б. Хмельницького: Івана Виговського та Івана Мазепи. Вочевидь, історика цікавили саме ті лідери, які відійшли від союзу з Московською державою.

Загалом Гетьманщину він розглядає, як можна дійти висновку, більше не як форму державності, але як приклад існування в українському суспільстві козацького стану, хоча і вживає термін “Малоросія”, “Україна” для означення підпорядкованих гетьману земель³³³. Це цілком відповідало і його вищезгаданим думкам про те, що українському козацтву вдалося впровадити козацький верству в якості вищої верстви в Україні, а також і змісту Коломацьким статтям 1687 р., які забороняли висловлюватися про лівобережну гетьманщину як про територію під управлінням (регіментом) гетьмана. Зокрема, розпочинаючи свою працю про добу І. Мазепи, С. Соловйов писав, що водночас з виступом К. Булавина, “у козацтві малоросійському гетьман та старшини, без врахування думки більшості населення, таємно задумали від'єднатися від Московської держави, щоб уникнути неприємних для них перетворень, які замислив Петро”³³⁴.

Звертаючись до постаті І. Виговського, С. Соловйов, очевидно, врахувавши думку М. Максимовича, характеризував його як “шляхтича православного віросповідання”³³⁵, навів різні версії стосовно його біографії “до Хмельницького”. Виходячи з протилежності інтересів козацтва та руського православного шляхетства (вони як “вогонь і вода”), історик так зображував І. Виговського: “Прикинувшись мимоволі козаком, Виговський залишався у душі шляхтичем, тобто ворогом козацтва, і не переставав бути схильним до Польщі...”. Він показав лавірування І. Виговського між королем та царем, дійшов висновку про його неспроможність, через окремішності від середовища, в якому діяв, здолати протиріччя цього середовища, про різні політичні орієнтації “народної більшості” й “меншості, що була нагорі”, тобто української аристократії, що тяжіла до з'єднання зі шляхетською державою. Представником цієї аристократії і був, на думку історика, І. Виговський³³⁶.

Окремо С. Соловйов зупинився на питанні щодо спадкоємців Б. Хмельницького, заперечивши поширену тоді в історіографії версію, що Богдан хотів собі обрати наступника на раді у серпні 1657 р. з полковників, а рада наполягла на кандидатурі Юрія. Історик стверджував, що це Богдан хотів передати владу Юрію, а серед старшини не було одної думки³³⁷.

³³² Соловьев С Уния, казачество, раскол. – С. 269–272.

³³³ Його ж. Мазепа // Соловьев С. М. Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С. 608.

³³⁴ Там само. – С. 604.

³³⁵ Соловьев С. Гетман Иван Выговский. – С. 43.

³³⁶ Там само. – С. 44, 46, 48.

³³⁷ Соловьев С. Гетман Иван Выговский. – С. 46–47.

У цій статті С. Соловйов віддав данину й своєму інтересові до процесу централізації земель навколо Москви. Раніше він спеціальну увагу у зв'язку з цим приділив у контексті історії власне російської централізації. Історик вказав на цілеспрямованість і послідовність централізаторської політики Московської держави й стосовно українських гетьманів, яку усвідомив І. Виговський (с. 49). Але С. Соловйов вважав, що й сподівання І. Виговського на Польщу не мало сенсу, через слабкості цієї держави³³⁸, тому Конотопську перемогу він трактував як “явище випадкове, що не мало ніяких міцних наслідків”. Завершив свою розповідь про добу гетьманства І. Виговського І. Соловйов тим, що навів джерельні свідчення про бажання населення східного й західного боків Дніпра, в умовах суспільного хаосу, сильної влади чи короля, чи царя (на правобережжі цікавилися, чи можна в останньому випадку зберегти умови Гадяцької угоди), і висновком, що “східна сторона перетягнула”, і влада була передана козаками (підкреслено нами – Н. Л.) Ю. Хмельницькому³³⁹.

Особливу увагу С. Соловйов приділяв у своїх працях добі Петра I, у зв'язку з чим звертався у спеціальному дослідженні до характеристики постаті гетьмана І. Мазепи. Розглядаючи політичний інститут держави в якості суспільного медіатора, захисника “маси” народонаселення, історик намагався представити у такому світлі й Російську державу часів Петра I. Він писав (не виказуючи у цьому оригінальності), що після Б. Хмельницького не було гетьмана, який би не зрадив Росії, або не був би звинувачений у зраді з боку своїх же співвітчизників, це породжувало смуту, що призводило до зловживань знатних проти маси. Інтереси маси інші, ніж старшини, стверджував С. Соловйов, маса “не зрадила” Петру I, який вважав обов'язком захистити її від насилля старшини, що звикла до “хитань”³⁴⁰.

Звертаючись до постаті І. Мазепи, С. Соловйов негативно оцінював особисті якості його попередника на посаді гетьмана І. Самойловича, виходячи з даних джерел, в яких він знайшов відповідну характеристику. Представляє інтерес те, що зміна гетьманів представлена ним як результат рішення старшини, а не діяльності лише І. Мазепи, водночас роль Московської держави С. Соловйов визначав таким чином: Москва поступалася бажанням старшини³⁴¹.

У характеристиці І. Мазепи С. Соловйов наголошував на тому, що він діяв в інтересах старшини, яка “не давала йому спокою, змушуючи до дій більш рішучих”, коли сам гетьман очікував, на якому боці буде воєнний успіх. Поряд з цим неодноразово він вкладав в уста І. Мазепи промови, де йшлося про необхідність захисту України. Остаточне рішення гетьманом було прийнято в умовах, коли Карл повернув рух свого війська до України. С. Соловйов зобразив це як вкрай небажане, несвоєчасне явище для І. Мазепи. У його баченні, гетьман боявся того, що за шведськими військами прийдуть в Україну російські, що призведе до загибелі України, але, ще не впевнений в перемозі шведів, “без бажання вирішив ...об'явити

³³⁸ Соловьев С. Гетьман Иван Выговский. – С. 49, 62.

³³⁹ Там само. – С. 62–64.

³⁴⁰ Соловьев С. Публичные чтения о Петре Великом. – С. 176–177.

³⁴¹ Його ж. Рецензия на кн.: Н.Г.Устрялов “История царствования Петра Великого” // Соловьев С. М. Сочинения. – М., 2000. – Кн. 23. – С. 256–257.

себе на користь шведів”. Загалом не співчуваючи І. Мазепі, відстоюючи інтереси Російської держави, вказуючи цитатами на протиріччя в його позиції (з одного боку, прохання російських військ у Петра I на допомогу країні і побоювання входження цих військ до України у зв'язку з рухом війська Карла XII), С. Соловйов все ж таки намагається з'ясувати причини неуспіху гетьмана. Серед них – нерішучість, зволікання І. Мазепи та відсутність підтримки з боку самої “України”, народу, який, на його думку, був більше наляканий не Батурінім, а думкою про союз з поляками і шведами. Останнє, стверджував історик, й відіграло головну роль у тому, що І. Мазепа втратив “малоросійське гетьманство”³⁴².

Ліквідацію посади гетьмана в часи К. Розумовського С. Соловйов пов'язував з його династичними планами. В контексті поглядів історика на питання про роль козацтва та подібних, з точки зору історика, феноменів, у становленні державності, цей крок виглядав спробою перетворення гетьманщини на державу монархічного типу. Тому ці династичні плани були негативно сприйняті Катериною II, яка і скасувала гетьманський уряд.

Отже, погляди С. Соловйова на козацтво відрізнялися своєю залежністю від загального підходу до розуміння історичного процесу в Східній Європі, в якому головну роль історик відводив Російській державі. С. Соловйов звернув увагу на роль географічних, геополітичних, соціально-економічних і психологічних чинників в процесі формування козацтва. Загалом історик чітко не говорить про хронологічний початок українських козаків, але бачить витoki козацтва ще в давній Русі. Згодом козацтво, на його думку, поділяється на східне та західне. Очевидно, що розвиток українського козацтва С. Соловйов пов'язував з умовами життя українського народу в Польщі та Речі Посполитій, тому хронологічно ми бачимо згадки здебільшого про XVI – XVII ст. як час “посилення” козаків. До уваги історика потрапляють різні питання з історії козацтва, зокрема, щодо історії козацьких повстань, діяльності окремих українських гетьманів тощо. Зрештою, погляди С. Соловйова стали приводом для наукових дискусій, вступаючи у які, історики, зокрема, українські, в свою чергу вносили багато нового у розробку козацької історії.

Lyudmyla Novikova

On origin, nature and history of Cossacks by the works of Russian historian S. M. Solov'ev

In the article there is an analyses of Russian historian S. M. Solov'ov's view on Cossacks history especially on history of Ukrainian ones. The particular attention is paid to the historian's interpretation of the process of Cossacks forming, to showing a political history of Cossacks and activities of some Hetmans by this investigator.

Keywords: S. M. Solov'ov's, history of Cossacks.

Людмила Новикова

Сущность и история казачества в трудах российского историка С. М. Соловьева

У статье дан анализ взглядов российского историка С.М.Соловьева на историю казачества, в частности, и украинского. Особенное внимание

³⁴² Соловьев С. Мазепа. – С. 613–616.

уделяється інтерпретації в трудах историка процессу формирования казачества, освещению исследователем политической истории казаков, деятельности отдельных гетьманов.

Ключевые слова: С.М. Соловьев, история казачества.

ТОПОСТУДІЇ

УДК 911.3:796.5

Володимир Полторак

ТОПОСТУДІЇ: ПОДОРОЖІ ДО МИНУЛОГО

У статті йдеться про програму краєзнавчих досліджень з метою вивчення туристичних можливостей історико-культурної спадщини одеського регіону та сусідніх з ним країн. Представлені топоси пов'язані з історією козацтва – Бендер і Варниці (невизнана Придністровська Молдавська Республіка і Республіка Молдова) та Відня (Австрія).

Ключові слова: топос, Бендери, Варниця, Відень.

Місце має значення. Історію не можна досліджувати, сидячи лише в кріслі перед домашнім комп'ютером, чи гортаючи в архівах припорошені пилом часів одиниці зберігання, чи вчитуючись у пожовклі сторінки бібліотечного фоліанта. Історію треба вчити ще й ногами, а не лише очима, пальцями, розумом, комп'ютером та п'ятою точкою.

Місце має значення. Топос не лише тло, але часто й актор подій. Топос може дати свідчення історичу, треба лише звернути на нього увагу, дослідити. Цим займаємось ми – засновники топостудій. ГУРТ два роки тому розпочав їх, маючи програму краєзнавчих досліджень з метою вивчення туристичних можливостей історико-культурної спадщини одеського регіону.

Та не так сталося, як гадалось – топостудії стали незалежною спеціальною історичною дисципліною. Адже місце має значення...

Протягом 2009-2011 рр. ГУРТ здійснив близько трьох десятків виїздів на місця історичних подій. Слідчі дії завжди мали результатом збір фотодокументів, підйомного матеріалу і звичайно ж нотуванням вражень. Надійшла черга викласти свіжі враження від візиту гуртківців до місць, які пов'язані з історією українського козацтва наприкінці XVII – на початку XVIII століття. Це буде два оповідання, героями яких будуть топоси Бендерщини (невизнана Придністровська Молдавська Республіка і Республіка Молдова) та Віденьщини (Австрія).

Див. ілюстрації стр. 100-101.

ТОПОС ПЕРШИЙ: БЕНДЕР КАЄСІ

Місто Бендери невідомої Придністровської Молдавської республіки у жовтні 2011 р. У подорож до бендерських мурів фортечних історичний факультет та ГУРТ організували сімнадцятьох топостудитів. Якщо не рахувати згаяний на прикордонних пунктах час, сама подорож зайняла трохи більше чотирьох годин – адже Бендери лишень у ста кілометрах від Одеси. Тут у 2008 р. рішенням придністровських можновладців почалися

реставраційні роботи в унікальній фортифікаційній пам'ятці доби Османської імперії (тур. Бендер калесі). Зараз для огляду відкрита чотирикутна в плані восьмибаштова цитадель, де свого часу мешкав турецький паша. Він стеріг від нападів поткали-козаків володіння Імперії – і дуже здивувався у 1709 р., коли через Дністер переправився справжній королівський почт у супроводі ясновельможного пана гетьмана Мазепи – це залишки шведської армії на чолі з Карлом XII шукали пристанища своєму монарху. Під Бендерами король зупинився – тут він двічі змінив розташування свого табору, аж доки гостинність турків вичерпалась, і стався відомий калабалик (галас) – неспокійного монарха чемно випроводили за межі Османської держави. Натомість союзники шведів – гетьманські та запорозькі козаки на чолі з новим гетьманом Пилипом Орликом затримались тут надовше, ознаменувавши собою першу хвилю політичної еміграції з України. Саме під стінами Бендерської цитаделі було обрано гетьманом Орлика, саме тут було зачитано Війську Запорозькому його “Пакти та конституцію” 5 квітня 1710 р. Неподалік від монумента на цю честь установлений бюст Івана Котляревського – частину “Енеїди” він створив саме тут, відбуваючи службу в бендерському гарнізоні. А ще трохи далі – монумент на честь барона Мюнхгаузена, який служив у 1739 р. в російській армії і начебто саме через Дністер літав на ядрі з метою розвідати можливості турецького гарнізону до спротиву.

Село Варниця Аненій-Нойського району республіки Молдова в жовтні 2011 р. Від Бендер два кілометри вгору Дністром одразу за молдово-придністровським кордоном розкинулось село Варниця. На вулиці імені Карла XII у невеликому садку височать два монументи. Один – на честь розташування тут табору шведського монарха – установлений румунським урядом ще у 1920-х роках, а другий у 2009. Це плита з текстом, який нагадує, що саме на цьому місці закінчив свій життєвий шлях гетьман обох берегів Дніпра Іван Степанович Мазепа. Проте по смерті шлях його тіла продовжився – спочатку воно було перепоховане на цвинтарі церкви Св. Георгія у Галаці, а згодом за нез'ясованих обставин зникло звідти.

ТОПОС ДРУГИЙ: КОЛЬЧИЦЬКІ ГАССЕ

Відень, Австрія у жовтні 2011 р. Чотирнадцять студентів та аспірантів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова або закордонний легіон ГУРТу потрапив до колишньої столиці колишньої Австрійської імперії у ході реалізації програми студентського обміну між університетами Сегеда та Одеси. Місто на березі блакитного Дунаю було 146 років столицею для Галичини, 143 – для Буковини та 392 роки – для Закарпаття. І цим не обмежується зв'язок Відня з українською історією, і вплив українців на цю європейську столицю. Мова, перш за все, йде про уродженця села Кульчиці (тепер – Самбірського району Львівської області) Юрія-Франца Кульчицького (1640-1694). У вирішальний момент облоги Відня османами у 1683 р. він, перевдягнувшись у турецький одяг, пройшов ворожі кордони та привів війська польського та баварського королів на допомогу оточеному місту. За це у 1684 р. Кульчицький отримав титул почесного громадянина Відня. Отримав у винагороду від імператора

звільнення від сплати податків та 300 трофейних мішків з кавовими зернами – австрійці на той момент не знали на властивостях духмяного напою. Юрій-Франц особисто ходив вулицями Відня і розносив тацю з філіжанками – за цією справою він і зображений на монументі на розі Кольчицкі-гассе та Фаворітен-штрассе. У серпні 1683 р. він відкрив першу у Відні кав'ярню, де пропонував не гіркий турецький напій, а підсолоджений та з додаванням молока. Рекламний хід спрацював – “кава по-віденськи” зараз один із найвідоміших напоїв у світі. У 1862 р. іменем винахідника та рятівника міста названо одну з вулиць Відня, а у 1865 р. встановлено на цій вулиці монумент “Franc Georg Kolchitzky”.

Volodymyr Poltorak

Topostudies: trips to the past

In the article the question on program of regional researches with the purpose of study of tourist possibilities of historical and cultural legacy of the Odessa region and neighbouring countries is discussed. It is represents toposes (places) related to history of the Cossacks – Bendery, Varnitsa (officially unrecognized Pridnestrovian Moldavian Republic and Republic Moldova) and Vienna (Austria).

Keywords: *the topos (place), Bendery, Varnitsa, Vienna.*

Владимир Полторак

Топостудии: путешествия в прошлое

В статье речь идет о программе краеведческих исследований с целью изучения туристических возможностей историко-культурного наследия Одесского региона и соседних с ним стран. Представлены топосы, связанные с историей казачества – Бендер и Варницы (непризнанная Приднестровская Молдавская Республика и Республика Молдова) и Вена (Австрия).

Ключевые слова: *топос, Бендеры, Варница, Вена.*

**СПАДОК РОДИНИ АНТОНА АНДРІЙОВИЧА ГОЛОВАТОГО –
ВІЙСЬКОВОГО СУДДІ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА
(за матеріалами Державного архіву Одеської області)**

У статті на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюється накопичення майна військовим суддею Антоном Андрійовичем Головатим – успішним господарем, який залишив своїм дітям значний спадок.

Ключові слова: Антон Головатий, майно, Чорноморське козацьке військо.

Історія Головатого – це історія останніх днів козацтва та боротьби його за свої вікові привілеї. Чорноморське військо було зобов'язане йому багато чим, але він був справжнім сином Січі, без неї він не мислив свого існування. Ледве чи не з перших днів самостійного життя він стає типовим представником знаменитого запорозького “лицарства” і, навіть, потрапляє на Січ традиційною втечею до неї.

Однією з перших спроб розкрити образ А.А. Головатого і висвітлити його біографію є історична праця В.В. Пассека³⁴³. Г.Ф. Квітка – Основ'яненко³⁴⁴ свою працю про Антона Головатого вважав доповненням і уточненням роботи В. В. Пассека. Увагу особистості А.А. Головатого та його родині приділяли М. Комар, Ф.А. Щербина³⁴⁵, І.Д. Попко, Е.Д. Феліцин. П.П. Короленко³⁴⁶ у своєму дослідженні наводить переказ відомих сторінок біографії військового судді, взяті з творів Квітки - Основ'яненка, Пассека, Мігріна, доповнюючи особистими знахідками родових зв'язків і архівними матеріалами.

Проте за наявності значної кількості історичних робіт синтетичного характеру, історія родини та роль нащадків Антона Головатого залишаються однією з малодосліджених сторінок вітчизняної історії.

Знаменно, що право володіння населеними земельними ділянками – виключно дворянський привілей – надавався запорозькій старшині незалежно від наявності обер-офіцерських чинів, тобто формальної підстави дворянського звання, встановленої Табеля про ранги. Таким чином, як і у випадку з інкорпорацією, до складу російського дворянства шляхти Лівобережної України, уряд пішов на фактичне визнання за колишньою запорозькою старшиною прав та привілеїв російського дворянства, перш за все, права володіння населеними маєтками та права брати участь у дворянському самоуправлінні.

Антон Головатий мав впливових друзів, що дозволило йому залишитися осторонь від покарання після зруйнування Запорозької

³⁴³ Пассек В. В. Очерки России. – М., 1842. – Кн. 5. – 220 с.

³⁴⁴ Квитка-Основ'яненко Г. Ф. Головатий. Матеріал для історії Малоросії // Отечественные записки. – 1839. – № 6. – С. 38 – 59

³⁴⁵ Щербина Ф. А. Истории Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1910. – 700 с.

³⁴⁶ Короленко П. П. Антон Головатый, кошевой атаман Черноморского казачьего войска // Кубанский сборник. – 1905. – С. 58 – 73.

Січі. Григорій Потьомкін “намагався приблизити до себе старшин, які залишилися на місці: не втекли до Туреччини та не були заслані урядом у фортеці та монастирі. Всім їм були запропоновані армійські чини та платня без умови вступу на службу. Особисті володіння також були збережені за ними”³⁴⁷. Починаючи з липня 1775 р. в Новоросійській та Азовській губерніях, між якими були поділені “запорозькі вольності”, розпочинається масштабна роздача земельних ділянок колишнім запорозьким старшинам. На території Азовської губернії на 1776 р. земельні ділянки отримали 15 колишніх запорозьких старшин серед яких був Антон Головатий, який отримав 3 593 десятина на р. Кільчені³⁴⁸.

У 1777 р. Потьомкін клопотав перед Державною військовою колегією про привласнення військових чинів окремим колишнім запорозьким старшинам, “які в злочині кошового і його спільників не брали участь”. Серед них був і Антон Головатий, якому був подарований чин поручика разом з дворянським званням, і якого потім призначили капітаном-справником у м. Новомосковську (начальником земської поліції) до 26 березня 1776 р³⁴⁹. Царською владою йому було пожалувано й поселення Веселе в Новомосковському повіті³⁵⁰. Як би там не було, але Головатий зумів зберегти своє майно і великі володіння на запорозьких землях, а також уникнути болісних судових процедур. За словами Ф. Щербини, “побідувавши декілька років на цивільній службі, Головатий незабаром з’явився у свиті князя Потьомкіна разом з іншими запорожцями”³⁵¹.

Григорій Олександрович Потьомкін дуже щедро обдаровував наближених до себе людей. Крім поселення в Новомосковському повіті, Антон Головатий мав у Чорноморії хутори, млини, сади, корови, овець, одних свиней у нього було 85 голів. 1 січня 1778 р. Антона Головатого призначили наглядцем Катеринославського повіту, де йому теж був виділений земельний наділ. Звичайно, він міг поселитися десь в Старому Кодаці чи на річці Самарі і стати заможним поміщиком, але його вірність козацькому братству змусили вибрати іншу дорогу.

28 липня 1789 р. Де Рибас нагородив Антона Головатого виготовленою за наказом Г. О. Потьомкіна, згідно з описом Антона Андрійовича, позолоченою срібною “палицею судейською війська вірних козаків Чорноморських”. А після взяття Ізмаїла Головатий був нагороджений орденом Святого Володимира, Ізмаїльським хрестом та золотою шаблею, прикрашеною дорогоцінним камінням³⁵².

Зиму з 1791 р. на 1792 р. Головатий провів у Слободзеї, куди перевіз і свою родину. Там він руками простих козаків будував будинки, олійню, вітряк, хутір, розводив сади, завів чотири рибних заводи на р. Турунчуці, займався лихварством³⁵³. У господарських справах він відрізнявся ощадливістю та навіть скупістю. Як відмічав

³⁴⁷ Щербина Ф. А. Кубанское казачье войско. – Екатеринодар, 1910. – С. 471.

³⁴⁸ Багалеї Д. Наследники запорожских земель // Киевская старина, 1885. – № 4. – С. 783 – 790.

³⁴⁹ Туренко А.М. Исторические записки о войске Черноморском // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 499.

³⁵⁰ Шамбаров В. Е. Казачество: путь воинов Христовых. – М., 2009. – С. 467–468.

³⁵¹ ПСЗ РИ. II. – Т. 36. – СПб., 1863. – С. 36711.

³⁵² Баязетское сидение // Разведчик. – 1896. № 281. – С. 203.

³⁵³ Павлов А. В осажденном Баязете // Кубанские новости. 1996. – 17 апреля.

Ф.Щербина, Головатий був “справжнім сином привілейованого класу, що забрав уже у свої руки козацтво і зумів нажити особисте багатство на зігнутих спинах простих козаків”. Та незважаючи на все, його будинок був завжди відкритий для козаків. Під час свят Уляна Григорівна з дочкою Марією та слугами накривали столи, пригощали компотом всіх, хто переступав через поріг. Про ошатність маєтку у Слободзеї говорить те, що переселяючись на нові землі, Головатий отримав пропозицію від князя Григорія Волконського продати маєток за старою їх дружбою за 1500 руб. Але при продажу значну роль відіграла не дружба. Хутір з будинком і млином був проданий 28 квітня 1793 р. купцеві Є. Кленову за 3500 руб. Однак Антон Андрійович продав не все. З собою на Тамань він розібрав і забрав ще один млин.

При заселенні Кубані Головатий збільшив не лише своє власне господарство за рахунок захоплення пустуючих вільних земель, але й турбувався про благоустрій життя козаків, військового міста Катеринодара.

Знаходячись у Слободзеї, А. А. Головатий писав Саві Білому про будівництво для його родини будинку на Тамані. Прохав він поставити “дві хати пов’язані між собою недалеко від води і щоб обов’язково там був садок”, де б він з полковником та кошовим “міг пережилити чарчину – другу гарячого вина”. 2 лютого 1793 р. Сава Леонтійович доповідав йому “про спорудження на подвір’ї кладовки та льодника ... а за льодом відправлені підводи з піхотних полків”³⁵⁴.

У Карасунському Куті А. Головатий, ймовірно, з’явився лише наприкінці липня або навіть на початку серпня 1793 р. Чим він займався в перший свій приїзд у військове містечко сказати важко, мабуть, облаштуванням будинку, найважливішими питаннями, пов’язаними зі службою. Мабуть, у нього виникли якісь ускладнення з відводом землі під маєток, і пробув він тут недовго, бо вже 20 серпня 1793 р. Т. Котляревський знову писав йому в Тамань: “Милостивий батьку Антоне Андрійовичу! Призначене під ваш будинок місце з дубами та могилою збережено повністю”.

У вересні того ж року Захарій Чепіга дозволив Антону Головатому розібрати “кабак на Єйській косі для зведення будівель” при його заводах. Ще декілька разів протягом 1793 р. А. Головатий був у Карасунському Куті, і, мабуть, знову його діяльність була пов’язана більше з будівництвом власного будинку, ніж з облаштуванням війська. А. Головатий, що називається, був у війську державним чоловіком. Мудра, врівноважена людина, збагачений життєвим досвідом козак, він був не лише добрим полководцем та реформатором, але, насамперед, гарним господарем. Лише він один у війську міг підтримувати товариські відносини з петербурзьким начальством і вести з ним приятельську переписку.

Відомо, що будинок Головатого знаходився неподалік від військової канцелярії. Але тому що там не було можливості мати велику ділянку, а Антон Андрійович славився як добрий господар, Головатий володів ще й великим маєтком біля Карасуна³⁵⁵, що займав більше половини

³⁵⁴ ПСЗ РИ. II. – СПб, 1830. – Т. 22. – № 16605, п. 4.

³⁵⁵ Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1910. – С. 512

кварталу. Це підтверджується і його листом до Санкт-Петербурга, до графа П. Зубова, що надіслав йому для експериментального посіву насіння єгипетської пшениці і висіяної “на березі Карасуна”. Він пише: “Єгипетська пшениця висіяна на найкраще зореній землі й оберігається від проникнення на поле тварин: свиней, кіз та інших”.

Велике господарство Головатого знаходилось, у разі відсутності Антона Андрійовича, під наглядом його сестер та полкового старшини Володимира Григор’євського. Про це свідчить той факт, що 23 червня 1794 року Тамань відвідали генерал Михайло Васильович Каховський з генерал-поручиком Шицом. Гості оглянули двір з Григор’євським, зайшли в будинок Головатого та попросили принести вина, щоб випити за здоров’я військового судді. Перед від’їздом М. В. Каховський пожалкував, що не застав А. А. Головатого в Тамані.

Мав Антон Головатий і безпосереднє відношення до сучасної Одещини. Адже, як відомо, на місці сучасного міста Біляївки знаходився хутір Головківка. Існує кілька версій походження найменування першого поселення. Проте усі вони пов’язані з іменем кошового судді, полковника Чорноморського козацького війська Антона Андрійовича Головатого. Кіш і канцелярія Чорноморського козацького війська знаходився у п’ятдесяти кілометрах від Біляївки. Є також інша версія, нібито сам Антон Головатий особисто розбив хутір на місці сучасної Біляївки. Хутір отримав назву Головківка, за ім’ям власника. Може бути, що зараз на цьому місці знаходиться нинішня вулиця Зелений Хутір. Однак офіційних підтверджень цьому немає.

Час від часу Антон Андрійович змушений був займатись продажем своїх наділів та будинків. 16 червня 1794 р. Андрій Чернявський з Новоселиці повідомляв військового суддю, що не може продати за вигідною ціною його будинок і про клопотання купця та відкупщика горілчаних зборів Новомосковського повіту Яншина з зібранням громадян перед губернатором Каховським про переведення Новоселиці в повітове містечко. Пізніше Яншин за участю А. Головатого взяв у відкуп усі корчми Чорноморії.

Військовий суддя за своє життя збудував декілька храмів. Але Антон Андрійович допомагав не лише облаштувати церковне життя. Займався він також будівництвом допоміжних споруд у Катеринодарі. На свої кошти він в поселенні Захар’ївському влаштував дамбу, виписав з Криму “гідравлік”, розчистив джерела. Вже після його смерті пояснював управляючий маєтком капітан Соколов, “при первинному заселенні курінних поселень по Кубані і призначенні через них від Катеринодару до Усть-Лабинської фортеці трактової дороги, Пашковського поселення мешканцям без найменшої з боку Головатого (втрати) розчищені. Малою Карасуна джерела; зроблена як для перевозу, так і для водопою заплава, яку пашковські мешканці з року в рік зміцнюють”. Військовий суддя намагався з’єднати Малий Карасун з Великим і зробити “для військової користі млин” на дамбі, але, як виявилось, “гідравлік” виявився непридатним для цієї справи.

Після смерті А. Головатого залишився великий спадок – близько 200 тисяч крб. (руб.) – не рахуючи нерухомості та маєтків. І це не дивно, адже він отримував набагато більшу платню від інших козаків. Наприклад, А. Головатому, якого З. Чепіга вітав з наближенням Різдва, прислав платню за травневу третину – 1066 крб. (руб.) 66 коп., тоді як кордонні козаки отримували лише 12 крб. (руб.). Деякі історики відмічають корисність та нерозбірливість у способах особистого збагачення. Вони відмічають, що Антон Андрійович для особистого збагачення йшов на все: запуслав руку у військову казну, позичав гроші під відсотки навіть своїм родичам, нещадно експлуатував, а той просто обкрадав простих козаків³⁵⁶. Головатий часто використовував і своє службове становище для закріплення кращих земельних наділів та лісів “у довічне” володіння.

Після смерті Головатого почався розподіл його майна між його синами. Для розбору майнових спорів одної лише Катерини Головатой, невістки Антона Андрійовича, канцелярія витратила дуже багато паперу та чорнил. А все через те, що невістка “твердо” вирішила перебрати до своїх рук більшу частину головатівського майна.

Залишила свій слід в історії родини Головатих і справа про переділ майна Антона Андрійовича між вдовою сина Олександра та його меншими синами Костянтиним і Матвієм. Батьківський спадок спочатку не був поділений між братами і тому невістка вимагала відокремити й ту частину, яка по праву мала б належати її чоловікові³⁵⁷. Судова справа з перемінним успіхом тривала майже 5 років (1813 – 1817 рр.). Але пані генерал-майорша Мухіна – невістка Антона Головатого – так нічого й не отримала. Через те, що ні вона, ні довірена особа не з’явилися в означений термін до Новомосковської дворянської опіки, поселення Веселе та 12630 крб. (руб.) перейшли у відання приказу³⁵⁸.

У 1849 р. в родині Головатих розпочалася судова справа, через пожалувану 14 квітня 1790 р. Антону Головатому золоту шаблю³⁵⁹. Існує версія, що ця шабля була виклопотана в Катерини II безпосередньо Г.Потьомкіним³⁶⁰. Коли помер Антон Головатий, його майно було поділено між синами, пожалувана шабля залишилася Матвію Антоновичу. Але Матвій швидко втратив багатий батьківський спадок і розорившись, заклав своє майно. За невиплату боргів воно було продано з торгів. Золота шабля перейшла до поміщика Диздерева, потім до корнета Григорія Устимовича та його нащадків. Першою спробувала повернути шаблю вдова Антона Головатого “*прапорщиця*” Софія. Але спроба була невдалою. Лише син Софії і Матвія Антоновича – Клеон Головатий, сотник 10-ї кінно-артилерійської батареї, перебираючи документи матері, знайшов вирок Верхньодніпровського суду, в якому від Софії вимагали докази про те, що

³⁵⁶ Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. – С. 527, 528; Соловьев В.А. Антон Головатый – войсковой судья верного войска Черноморского //Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. – Краснодар, 1993. – С. 58.

³⁵⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 2. – Арк. 1 – 3.

³⁵⁸ Там само. – Арк. 42 – 43.

³⁵⁹ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, 2002. – С. 100.

³⁶⁰ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб, 1896. – Т.II. – С. 32.

золота шабля належить їй. Сотник подав рапорт командирі Чорноморської кінно-артилерійської бригади підполковнику Войничу, де прохав заступництва у суді. До рапорту він прикріпив доказ – патент “на пожалувану в боях спочиваючою Імператрицею Катериною діду моему бригадиру Антону Головатому золоту шаблю”. Почалося судове слідство. В кінці кінців Клеон Головатий зміг викупити шаблю діда. Помираючи він залишив її сину Сергію, в якого вона зберігалась, як фамільна цінність³⁶¹. Відомо, що золота шабля Антона Головатого була вивезена за кордон. На початку 30-х рр. ХХ ст. є відомості про те, що вона зберігалася в Болградській фортеці³⁶².

Складним та сповненим суперечностей залишається в нашій пам'яті образ Антона Андрійовича Головатого; в ньому поєднуються одноразово і найяскравіші доблесті, і найвідвертіші пороки. Антон Головатий був справжнім сином свого століття. Як більшість його сучасників, він поєднував у собі хоробрість і прислужництво, безкорисливість та намагання розбагатіти, демократизм та чванливість.

Гроші, нажиті несправедливим шляхом, не принесли щастя родині Головатих: народжуючи сина померла Уляна Григорівна, була отруєна дочка. Внук Клеофас Матвійович дослужився до чина полковника і володів островом на Старій Кубані, так званий “кут Головатого”. Останній – Головатий Сергій Клеофасович – був офіцером Другого Чорноморського полку, а потім покинув військову службу і став машиністом. Саме в нього зберігалась сімейна реліквія – золота шабля Антона Головатого.

Отже, хоча А. Головатий й залишив дітям величезний спадок, та з його смертю якось розповзлось, зруйнувалось, стерлось те, що більше всього було близьке його серцю – члени родини роз'єднались і вимерли, величезний спадок зник, погасла навіть пам'ять про нього в тих храмах, які він будував, як релігійна людина. Але не згасли і не згаснуть ніколи лише історичні заслуги цього діяча.

Після смерті А. Головатого, за розпорядженням Таврійського генерал-губернатора, якому підкорялась на той час Чорноморія, його маєтки і капітал перейшли у відання Таврійської дворянської опіки, представники якої приїжджали в Катеринодар для прийому маєтку.

***

Подані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

³⁶¹ Короленко П.П. Головатый – кошевой атаман Черноморского казачьего войска // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1904. – С. 180

³⁶² Тернавский Н. Войсковой судья Антон Головатый. – Краснодар, 2005. – С. 25.

Документ № 1. Выписка зі справи про претензії на частину спадку сина бригадира Головатого Олександра його дружини майорші Мухи

В 1799^м году по предписанию бывшего военного Губернатора Господина Генерала от инфантерии и Кавалера графа Каховского оставшиеся после умершего бригадира Головатого имение движимое на землях войска Черноморского, а не движимое в сем уезде. Состоящие земли 3924 десятин 282 квадратных сажень с крестьянами мужеска 26 и женска 23 души. Поступило в ведомство ростовской, а потом в 1802^м году сей Новомосковской дворянской опеке; показанное имение Черноморским войсковым правительством было оценено примерно в 215000 рублей. Ко одному имению остались наследники сыновья Александр (госпожи Мухиной умерший муж), Афанасий, Матвей, Андрей и Константин Головатые и первый из них Александр, будучи неотделим, умер, а оставшаяся после смерти жена, нынешняя Госпожа Генерал майорша Мухина просила о выделе ей из имения мужу ее доводящегося указной части, на в разсуждении что на оного умершего Мухиной мужа и ее Мухину от опекунов и со стороны наследников от родной тетки показано в заборе ими бриллиантовых и других вещей и денег немалую суму. Следующих в раздел между наследниками и о которых Госпожа Мухина объяснила яко некоторые вещи подаренные умершим мужем при женитьбе, о других отозвалась не получением, а деньги издержанные при погребении бригадира Головатого и недоставлении из Персии в Черноморию обоза Его и напрочие надобности, и потому возвратить не согласилась. Посему ростовская опека имела в виду показывает от опекунов забор Госпожею Мухиной вещей оных производилоя из следования и что имение движимые.

Предположенные по указу правительствующего сената к продаже не было продано и сумма не была известна не могла учинить Госпожи Мухиной совершенного выдела из имения и капитала на часть мужу ее доводящегося, но по прошению ее Мухиной об отпуске ей 15000 тысяч рублей и предписанием начальства о выделе ей имения приняв во основание, что имение после бригадира Головатого осталось на 215000 рублей, а с наличными деньгами и накопившимись на оные процентами всего на 260326 рублей, по определению своему заключила, что на пятую часть бывшему мужу Госпожи Мухиной Головатому следует 52164 рубль 40^к—да вещей собственных его Головатого необходимых в разделе между братьями на 1000 всего на 53164 рубли 40^к, но из того числа вычитая показанные по делу черноморскими опекунами в заборе 15000 рублей, за оставлением на часть Его Головатого 3000 рублей, а последние 12000 рублей перечислила другим наследникам.

А остается на часть Головатого в коей участвует Госпожа Мухина 41164 рубли 40^к. А из сей части следует ей Мухиной четвертая часть то есть 10291 рубль 10^к и оные выдала нынешнему мужу ее полковнику Мухину с подпискою, что в случае по окончательном разделе оказалась передача, то он Мухин с женой имеет возвратить.

За поступлениемъ из ростовской в сим опеку дела из показанных пяти наследников померлого и еще два наследника Афанасий и Андрей, а остались только Матвей и Константинъ Головатые и в последствии времени означенные движимые имения продано, и капитал поступил для приращения от процентов в Екатеринославский приказ общественного призрения, в 1812 году Госпожа Мухина прислала в сию опеку при прошении условие составленное между ею из оставшихся наследников с Константином Головатым и обязательства данные от Мухиной поверенному ею коллежскому секретарю Полунееву на 2500 рублей и от Константина Головатого на 2500 рублей, с таким в том условии предположением, что в прекращение затруднения и препятствие в разделе между наследниками и в доискивающей Госпожей Мухиной части из имения Головатого определены ей из своей части наличными деньгами из суммы в приказе общественного призрения находящейся 36000 рублей, с тем, что бы она не входила уже в ни в какие иски и претензии на имение за тем оставшееся, но в следе. Затем сам Головатый все свои обязательства уничтожил и сия опека по силе законов оные условия с Мухиной заключенные и обязательство по несовершеннолетним годам Константина, признала не действительным, и о сем уничтожении составилось решение в 1813 году и для подпису довольства или недовольства вызывается Госпожа Мухина или ее поверенный чрез газеты; но еще никто не появился. В 1814 году Приказ Екатеринославского губернского правления и согласно заключения палаты Гражданского суда, дело Госпожи Генерал майорши Мухиной доискивающейся из имения оных Головатых части якобы ей завещанной ростовской дворянской опекою следующей отдельно от такового же о имени и капитале наследникам бригадира Головатого корнетам Матвею и Константину Головатым принадлежащим на следующем положении состоящем в приказе общественного призрения в наличности и в долгах. Капитал 10го числа декабря 1813 года 206824 рубли 53^{ко}, причислены к тому числу и отпущены уже до того времени из приказа Матвею 43200 рублей и Константину Головатым 11650 рублей 32^{ко}, а всего двести шестьдесят одну тысячу шестьсот восемьдесят два рубли восемьдесят пять копеек разделенные оным наследникам на две равные части. Каждому по 130641 рублю 42^{ко}, а в разсуждении, что Мухина (Л. 5.) просит выплатить ей в числе прочего имения следуемые на ее часть вещи в натуре, то по сему на случай тот, что ежели из оных следовало бы ей дать какую либо часть по решению дела оставленного в приказе общественного призрения с каждого по две тысячи пятьсот рублей, до там же оставлено написание по условию заключенному с них Константином с Госпожей Мухиной 36000 рублей, до совершенного исполнения выше писаного решения в сем опыте об ни состоявшегося, сверх того по искуемых Мухиной 650 рублей употребленные якобы ею при испрошивании на имение свекра ее бригадира Головатого от запрещения разрешения, и 3030 рублей издержанные будет об при испрашивании сее из сего Его Головатого имения в дела до решения дела, удержания в приказе с обоих Головатых с каждого по 1840 рублей 25^{ко}, да кроме сего оставленного в приказе во обеспечение того, ежели бы по решению дела о просимом Мухиной выделе причиталось какая часть из денег кроме полученных уже ею, со оных

Головатых, примерно с каждого по 2000 рублей. Из земли под деревнею Веселою состоящей 3924^х десятин 282 квадратных саженой оставлено в часть Госпожи Мухиной из части прежнего ее мужа седьмую долю, то есть 112 десятин 625 с седьмою частью квадратных саженой, из крестьян деревни состоящих из мужеской 26 и женска 23 определено по решению сей опеки выделить сложенные в седьмую часть пологое из уводящейся мужу ей пятой части причтете особо из мужского и особо из женского, и сие решения поверенному Мухиной коллежскому секретарю Полунееву объявлено, а дело о притензии оной Мухиной еще не решено из которого счинится выписка, почему и в доискивающей части из имени Головатых следует, что либо ей в дополнение полученной уже ею по определению ростовской дворянской опеки, или последует известна будет по совершенном деле сего решения.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 2. – Арк. 2 – 3.

Документ № 2. Рапорт генералу від інфантерії херсонському військовому губернатору управляючому в Новоросійському краї з цивільної частини графу Олександрю Ланжерону

Екатеринославского губернского прокурора и кавалера
Рапорт

Имея в виду повеления Вашего Сиятельства от 9го минувшего июня №1757, я предлагал губернскому правлению, предписывал Новомосковскому уездному Стряпчему, и относился к тамошнему Г^ну предводителю дворянства о поспешнейшем решении дела Г^{жи} Генералмайорши Мухиной с наследниками бригадира Головатого, в Новомосковской дворянской опеке производящееся; но из отем дело сие состоит в опеке в таком точно виде, в каких значится по записи представленной мною Вашему Сиятельству от 7го числа того же месяца июня под № 487^м.

По сему случаю я запрашивал уездного Стряпчего о причине происходящей в сем деле медленности правящий Его должность Новомосковского уездного суда Забобровский рапортом мне донес от 16 сего июля: что в сочинении с показанного дела к решению выписки происходит медленность от неzdачи дел бывшего в опеке протоколистом Николаенком.

А по справке моей в Губернскомъ правлении оказалось: что означенный протоколист Николаенко от сий должности выбыл в 1819 году, дело же Госпожи Генерал майорши Мухиной состоит в производстве с 1799го года. И не видя, чтобы дворянская опека предприняла меры о сдаче помянутым протоколистом дел. Я ныне же предложил губернскому правлению и предписал уездному Стряпчему, чтобы посредством гродской и земской полиции отыскав понусить протоколита Николаенка к сдаче дел, а потом усугубить бы от стряпчий самим действием попечения он решении о него Г^{жи} Мухиной дела без отлачительства; и о успехе какой происходит будет, требую я от него через каждую неделю о всех действиях донесения. (Л. 20.) А так как из дела видно, что Г^{жа} Генеральша Мухина или ее подержный вызывается через газеты к слушанию решения опеки по предмету бывших условий ее

Гжи Мухиной с Константином Головатым, но еще никто не явился: то предписывая ему, Стряпчему, по выправке объяснить мне когда строки початые помянутой публикой будут окончены.

Очень Вашему Сиятельству долгом считаю донести.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 2. – Арк. 19.

Документ № 3. Список з рапорту Катеринославського губерньського прокурора та кавалера пана Міністра юстиції 12 листопада 1817 р. №1275

Во исполнение повеления Вашего Сиятельства №9922 по просьбе Генерал майора Мухина последовавшего делал я выправку о делах его Г. Мухина жены с наследниками умершего бригадира Головатого и собранным сведениям открылось 1^е что в Новомосковской дворянской опеке производилось дело в условия выданным корнетом Константином Головатым на платеже Госпожи Мухиной 36 рублей за то, чтобы она в разделе между им и братом его корнетом Матвеем Головатым не вмешивалась. Но как то условие составлялось тогда, когда означенному Константину Головатому от рождения не было 19^{ти} лет, то потому на основании указа 1714 года марта 23 дня пункта 5го условия то учиненным в дворянской опеке 9го сентября 1813 года решением признано недействительным и неподлежащим к удовлетворению Гжу Мухину из уясненными 36^ю тысячами рублями. К слушанию решения сего, дворянская опека повесткою чрез Новомосковского городничего вызывала Гжу Мухину или поверенного Ее и хотя в следствии того поверенный Ее Гжи Мухиной – Коллежский секретарь Полунеев явился в опеку 22 сентября того же 1813 года, и выслушал помянутые решения, но удовольствия или не удовольствия не подписал, по публикации же чрез газеты, не только в четыре месячной, но и в годовой строк, для слушания того решения никто со стороны Мухиной в опеку не явился; а потому означенные решения и приведено в исполнения.

2^е По совершеннолетию обоих братьев Матвея и Константина Головатых, дворянская опека учиненным в 25 день сентября 1814 года журналом, предоставило им право разделится оставшимы после смерти отца их бригадира Головатого в молодом качестве разными вещами, землею и крестьянами с оставленным притом Гжи Мухиной на часть ее доводящихся при деревне Веселой в Новомосковском уезде состоящей 112^{ти} десятин земля, крестьян сколько причтется из мужеска пола 26^{ти} и женска пола 23^{ти} душ, из движимого же капитала отделив опека на часть Мухиной доводящихся 12690 рублей, причислила сии деньги к капиталом Приказа (Л. 43) общественного призрения до разрешения расчетов Гжи Мухиной в прежних заборах. Ее из имущества и денежного капитала наследников Головатых и потом, учинив из дела о сем обстоятельстве выписку, к слушанию оной вызывала наследников Головатых и Госпожу Мухину чрез Газеты, но в последний строк окончившийся 3го числа марта сего года, ни кто из них для того в опеку не явился, хотя же минувшего октября 24 числа по доверенности Гжи Мухиной входил в опеку в просьбой капитан Кельчевский и просил о допущении Его к слушанию означенной

выписки, но так как пропущен узаконенный строк, то по учиненному в опеке 27 октября сего же года журналу заключено: упомянутую выписку скрепить в место секретаря протоколисту опеки, и подводя приличные к существу дела законы, доложить к слушанию. Посему и самые решения сего дела в скорости последует: которые узаконенным порядком будет объявлено участвующим в деле сем.

Очень Вашему Сиятельству честь имею почтеннейше донести. Докладывая, что наследниками Головатого сыновья Матвей и Константин Головатые получили денежный капитал. Единственно им принадлежащей по решению дворянской опеки, а доводящейся на часть Г^{жи} Мухиной из того капитала помянутая 12630 рублей причислены к капиталу приказа общественного призрения, приращение процентов до решительного об нем положение дворянской опеки, которые дабы последовало в неукоснительном времени, я предписал Новомосковскому уездному стряпчему иметь в опеке не ослабленные наблюдения.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 2. – Арк. 42 – 43.

Alisa Logeshnyk

***The inheritance of the family of Anton Andreevich Golovatyj –
the army judge of the Black sea Cossacks (on materials of Odesa region State Archives)***

In the article on the basis of archive documents and published materials it is revealed the process of accumulation of the property made by Anton Andreevich Golovatyj – the good owner who has left to children the big inheritance.

Keywords: Anton Andreevich Golovatyj, the Black sea Cossacks, Odesa region State Archives.

Аліса Ложешник

***Наследство семьи Антона Андреевича Головатого –
войскового судьи Черноморского казачьего войска (на материалах
Государственного архива Одесской области)***

В статье на основе архивных документов и опубликованных материалов рассматривается накопление имущества войсковым судьей Антоном Андреевичем Головатым – успешным хозяином, который оставил своим детям значительное наследство.

Ключевые слова: Антон Головатый, наследство.

УДК 94(477.74)"18"

Валерія Цубенко

***ВТЕЧІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЦІВ У КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА
у першій половині ХІХ ст. (за матеріалами Центрального
державного історичного архіву України, м. Київ)***

Вперше публікуються документи з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, що висвітлюють важливі аспекти, специфіку, характер і форми соціальних протестів на території військових поселень кавалерії на півдні України у першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: військові поселення кавалерії на півдні України, соціальні процеси, Чорноморське та Донське козацькі війська.

Минуло майже два століття з часу запровадження військових поселень кавалерії в Україні у першій половині ХІХ ст. За роки

незалежності Української держави у вітчизняній історіографії вивчення військових поселень набуло великого етапного імпульсу порівняно з радянським періодом. Досліджувалися питання економічного становища військово-поселенських господарств, соціальної структури та освіти військових поселенців, адміністративного та військового устрою військових поселень кавалерії. Сутністю проблеми, що поставлена, є дослідження соціальних протестів військових поселенців в Україні у першій половині XIX ст.

Аналіз архівних матеріалів, передусім, справочинних документів, зокрема, журналів вхідних і вихідних паперів кавалерійських округів; особових і слідчих справ дає змогу об'єктивно оцінювати важливі аспекти, виявити специфіку, характер і форми соціальних протестів на території військових поселень кавалерії в Україні.

Основним джерелом до вивчення теми стали документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зокрема опрацьовано документи з фондів: “Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр.” (ф.1314), “Штаб 1-го військово-робочого батальйону Українського військового поселення. 1820–1858 рр.” (ф.1324) і “Штаб 4-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1822–1857 рр.” (ф. 1355).

На початку XIX ст. система військових поселень кавалерії в Україні зустріла з найперших моментів заснування протест селян і козаків, які ставали військовими поселенцями. Соціально-економічні умови життя козаків стали головними причинами повстань проти створення військових поселень кавалерії. Козацтво являло самостійну і заможну категорію селянства. Господарство козаків мало риси вільного підприємництва. Запровадження військових поселень з військово-кріпосницькою регламентацією порушили звичний спосіб життя козаків, їх обтяжили важкі обов'язки з утримання постю, позбавили господарської самостійності, що неминуче призводило військових поселенців не лише до пасивних, але й до активних форм боротьби проти військових поселень, зокрема, у формі протестів і збройних повстань – Бузького козацького (1817), Чугуївського і Таганрозького (1819), Серпухівського (1829) уланських полків.

Соціально активною формою протесту були втечі (одинокі й колективні) військових поселенців, динаміка яких постійно зростала. Вони ретельно готувалися військовими поселенцями, вони намагалися забрати сім'ю, дещо з майна, робочу худобу.

У 1817 р. вийшов наказ “Про заходи щодо запобігання втечам”. За першу втечу передбачалося покарання різками – 200 ударів, за другу – шпідрутенами – 500 ударів. Так, у 1823 р. було знайдено утікача рядового Григорія Філіпова. У нього вилучили такі речі: чекмінь, шапку, сорочку, онучі до чобіт. Під час проведення допиту Г. Філіпов зізнався, що скоїв п'яту втечу зі служби у військовому поселенні. За це йому призначили покарання – довічне заслання на каторжні роботи на галери³⁶³.

³⁶³ Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1324. – Оп 1. – Спр. 5. – Арк. 1,10, 31.

За даними журналу обліку рішень про застосування штрафних санкцій за результатами документальних перевірок поселених і резервних ескадронів Борисоглебського уланського полку відомо і про інші втечі. Так, рядовий 2-го поселеного діючого ескадрону Гнат Петрович Толстокорий за першу втечу з військового поселення 10 грудня 1826 р. отримав покарання биттям шпіцрутенами 300 ударів прилюдно перед командою. 18 грудня 1826 р. рядовий 1-го поселеного діючого ескадрону Петро Павлович Плюшко за першу втечу був катований перед командою биттям різками 200 ударів. 26 жовтня 1828 р. полковий командир Є. Ф. Брадке наказав покарати рядового 2-го резервного ескадрону Олександра Гармаша за першу втечу шпіцрутенами через 500 чоловік один раз³⁶⁴.

Військові поселенці втікали у держані села Південної України та Бессарабії, на територію Донського та Чорноморського козацьких військ. Ймовірно козацтво залишалось для утікачів ототожненням вільного життя та свободи від військової регули. Особливо це стосується військових поселенців, які до того як були перетворені у поселенців, перебували у бузьких і чугуївських козаках. Керівництво Війська Донського та Чорноморського, як свідчать документи приписувало таких утікачів до складу козаків своїх станиць, чим створювало підстави до подальших подібних вчинків поселян. За датуванням документів, можна визначити, що втечі на території означених козацьких військ тривали близько 20 років. Військово-поселенське керівництво вимагало від Донської військової управи повернення нелегальних утікачів, а вона поспішала це виконувати.

Отже, протестуючи проти військово-поселенської системи, військові поселенці втікали і оселялись за межі округів поселення, в тому числі на території Донського та Чорноморського козацьких військ. Ескадронні й полкові командири військових поселень боролися проти цих переселень і втеч, але припинити їх не могли.

* * *

Представлені документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак в кінці слів опущений.

Документи:

Документ № 1. Про розшук на землях Війська Донського військових поселенців-утікачів. 1827 р.

Пойманные из бегов резервных эскадронов Астраханского кирасирского полка рядовые: Лаврентий Даниленко, Григорий Белоус и Владимир Грибельный в допросах своих показали, что бывшие из того же полка военные поселяне: Федор Елпута, Козьма Карпенко, Григорий Литвиненко и Кирилл Обозный объявили им, что имеют всегдашнее свое пребывание в местах войска Донского Черкасского уезда помещика

³⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 1, 7.

Иловайского в сл. Позднеевой и еще проживают вблизи той слободы на хуторе того же полка военные поселяне: Антон Титаренко, Степан Долженко, Петр Задорожный, Гаврил Панченко. О таком показании упомянутых трех рядовых я сообщил в войска Донского войсковой канцелярии к изловлению прописанных поселенцев и о высылке их в округа военного поселения.

... большая часть беглых военных поселян надходит к местам войск Донского себе пристанище, то прошу не оставить вашим ходатайством о подтверждении правительству войска Донского должно принять строгие меры к прекращению в подведомственных ему местах притона содержания беглых людей.

ЦДІАК України. – Ф. 1355. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 1, 3.

Документ № 2. Про затриманих утікачів військових поселенців, які перебували на землях Донського та Чорноморського козацьких військ. 1843 р.

4 округа 1 волости Украинского военного поселения, военные поселяне хозяева пойманные из бегов: Игнат Неезжалый, Иван Баштовой, Петр Дмитренко, Артем Недовесов, Федот Баштовой по собственному их сознанию при допросе произведенном на основании ст. 567 ч. 5. кн. 2 военноуголовного устава, кроме побега оказываются виновными в приобретении фальшивых билетов, в бродяжничестве по тем билетам около года в разных местах войска Донского и Черноморского, с намерением прописаться там в казачье сословие, и в по получении вновь приобрести фальшивые билеты с тем, чтобы забрать семейства свои и отправится с ними опять бродяжничать по тем же местам.

За таковые преступления на основании ст. 567 ч. 5. кн. 2 военноуголовного устава, все вышепомянутые военные поселяне хозяева предаются военному суду с содержанием на гауптвахте под арестом. Для суждения виновных наряжается комиссия военного суда, при штабе округа, в которую назначаю: презусом ротмистра Баранова, ассесорами – штабс-ротмистров Евшевского, Крашарева, Дабинича, поручиков Воробьева, Грибоедова и Федорова, к производству военно-судного дела аудитора Еременка.

...Чтобы более показать военным поселянам пример наказания за побег предлагаю над осужденными к наказанию шпицрутенами за побег, следующие меры:

... осужденных привели в сл. Донцовку в кандалах, побрить их, водворение их на жительство поручить строгому надзору членов волостного комитета взводного вахмистра, ефрейтора, старших членов, и соседей.

Собрать сколько возможно больше поселян к месту экзекуции как сл. Донцовки, так и села Капьянки, преимущественно тех, кои на дурном счету и всех, кои члены находятся в бегах, чтобы они видели пример наказания.

... Военные поселяне Ф. Баштовой и А. Недовесов будут наказаны на месте преступления в сл. Новом Пскове и потому распорядились к четырем утра в понедельник собрать поселян.

Все наказания шпицрутенами производятся рано поутру на рассвете.

Для приведение в исполнение приказа приготовить достаточное количество прутьев.

ЦДІАК України. – Ф. 1355. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 92, 118, 119.

Valeriya Tsubenko

**Social protests of military settlement on territory of Ukraine
in the first half XIX c.**

(on the materials of the Central state historical archive of Ukraine in Kyiv)

In the article there are published the documents from the Central state historical archive of Ukraine documents in Kyiv that show prominent aspects, specificity, character and forms of social protests, in territory of military settlements of a cavalry in the south of Ukraine in first half XIX c.

Keywords: *the military settlement on territory in the South of Ukraine, social protests, Black Sea and Don Cossacks.*

Валерія Цубенко

**Бегство военных поселенцев в казачьи войска в первой половине XIX в.
(по материалам Центрального государственного исторического
архива Украины, г. Киев)**

Впервые публикуются документы из Центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве, которые освещают важные аспекты, специфику, характер и формы социальных протестов на территории военных поселений кавалерии на юге Украины в первой половине XIX в.

Ключевые слова: *социальные протесты, военные поселения кавалерии на юге Украины, Черноморское и Донское казачьи войска.*

УДК 94 (477.74) "1857"

Володимир Полторац

“СПИСОК ІМЕННИЙ КОРПУСУ КОЗАКІВ ОТТОМАНСЬКИХ”. 1857 р.

У публікації здійснено перший переклад українською мовою переліку офіцерського складу корпусу козаків оттоманських 1857 р. Запропоновано два варіанти прочитання прізвищ та імен (транскрибований та дослівний). У передмові та коментарях здійснено аналіз інформативності документа, визначено основні напрями подальших досліджень даного документа.

Ключові слова: *козаки оттоманські, Михайло Чайковський, інформативність, Східна війна 1853-1856 рр.*

Козацькі підрозділи у складі Османської армії перебували протягом багатьох століть. Вже у XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь у взятті Кам'янець-Подільського (1672); у XVIII ст. – у Прутській війні (1711-1714); у XIX ст. – під час російсько-турецьких війн 1806-1812 рр. і 1828-

1829 рр. Напередодні останньої зі згаданих війн козаки вперше в історії османської армії отримали статус регулярного підрозділу – був сформований так званий Силістрійський реджимент (полк). Протягом Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. традиції функціонування козацьких підрозділів продовжив створений 20 жовтня 1853 р. за ініціативи Мехмеда Садик-паші (Михайла Чайковського) “Полк козаків оттоманських”, згодом переформований в дивізію, а ще згодом – у корпус. Польська історіографія відзначає польську приналежність більшості складу цих підрозділів³⁶⁵, проте з огляду на відкриття нових джерел (або й просто послідовного прочитання старих) стає очевидним багатонаціональність створених на Балканах козацьких полків.

Діяльність Садик-паші як керівника козацьких загонів у складі османської армії привертала увагу багатьох істориків – турецьких³⁶⁶, польських³⁶⁷, російських³⁶⁸, українських³⁶⁹ та болгарських³⁷⁰. Серед інших Олександр Прігарін піддав джерелознавчому аналізу роботу, написання якої приписують Мехмеду Садик-паші – “Козаччина в Туреччині”, однак аналіз інформативності щодо питання діяльності “Корпусу козаків оттоманських” і “Списку іменного корпусу козаків оттоманських”, опублікованих в роботі не зробив³⁷¹.

До цього часу авторові відомі лише три спроби оприлюднення “Списку іменного корпусу козаків оттоманських” (далі – “Список іменний”) польською мовою: саме видання 1857 р.³⁷², часткова републікація 2005 р.³⁷³ та розміщення “Списку іменного” на особистому сайті одного з польських дослідників у 2008 р.³⁷⁴. Рідкість першого видання, неприступність та одночасно неповність другого й обмежена інформативність третього варіанта, як і повна відсутність україномовного перекладу, роблять цю публікацію актуальною як ніколи. Вперше в українській історіографії саме даною публікацією піддано всебічному аналізу цей документ та перекладено його українською мовою.

“Корпус козаків оттоманських” (називався також “дивізією козацькою”, “дивізією польською”, “корпусом козаків султанських” тощо) існував у різних варіантах від 1853 р. до 1870-х рр. (за інформацією польського історика Єжи Латки залишки полку козаків були розгромлені російською артилерією під час облоги Плевни 1877 р.). Найактивніше в бойових діях підрозділ взяв участь у 1854 р. при знятті облоги Сілістри та

³⁶⁵ Łątka Jerzy S. Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji. – Kraków, 2005. – S. 19 – 20.

³⁶⁶ Gumus Musa. Mehmed Sadik Pasa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı devlet'nde kazak suvari alayı // Turkish studies. – V. 5/3. – 2010. – P.1362 – 1375.

³⁶⁷ Rawita-Gawronski Fr. Michał Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego życie, działalność wojskowa i literacka. Zarys biograficzny. – Petersburg, 1901; Wierzbicki P. Dziennik generała Feliksa Breanskiego, dowódcy brygady w Dywizji Kozaków Sultanskich // Akta THL v Paryżu. – 2000. – T. 5.

³⁶⁸ Борисенко Ю. Атаман Садык-паша // Родина. – 1998. – №5 – 6.

³⁶⁹ Полторака В. Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області // Чорноморська минувшина. – Вип. 5. – Одеса, 2010.

³⁷⁰ Стойчев И.К. Казак-алая на Чайковски. – София, 1944.

³⁷¹ Прігарін О. “Козацтво в Туреччині” М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2001. – Вип. XIII. – С. 26.

³⁷² [Czajkowski Michał] Kozaczyzna w Turcyi. – Paryż, 1857.

³⁷³ Łątka Jerzy S. Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji. – Kraków, 2005. – S. 401 – 402.

³⁷⁴ Ресурс доступу: <http://www.lenczewski.com.pl/korpus.html>

зайнятті Бухареста, згодом дислокувався в Добруджі. Після завершення Східної війни цей “іноземний легіон” сягав кількості 2000 шабель і багнетів – саме в цей час і було складено “Список іменний”. Отже, документ ніби підвів підсумок участі османських козаків у війні.

Слід зазначити, що зібрана в документі інформація про офіцерський склад козацького корпусу може вважатись достовірною (публікувалась одразу ж у Парижі з пропагандистською метою, проте під прискіпливим наглядом польської демократичної опозиції, тому наведена інформація щодо персон та їх здобутків навряд чи системно фальсифікувалась). “Список іменний” містить прізвища та імена 182 осіб, розписаних за Головним штабом, двома полковими штабами та полками козаків і драгунів оттоманських. Подано інформацію про чини, посади та нагороди офіцерів. Важливими є розділи, що стосуються померлих, взятих в полон, переведених в інші підрозділи. Коротко зупинимося на інформативності кожного з аспектів.

Чітким виглядає структура керівництва полком – три штаби (головний та два полкових) склались персонально з генерала та 12 офіцерів, ще двоє офіцерів вибули до інших підрозділів. Отже, в штабах козацьких на 1857 р. перебували: 1 паша (генеральське звання), 1 полковник, 1 підполковник (1 вибув), 1 шеф головного штабу, 4 ад'ютанти (1 вибув), 1 директор канцелярії, 1 секретар турецької канцелярії, 2 старших писаря, 1 молодший писар.

Медичне обслуговування особового складу та коней здійснювали вісім осіб: 1 головний лікар, 2 хірурги, 2 аптекарі, 2 ветеринари, 1 штабс-лікар.

У 1-му полку козаків існував підрозділ сурмачів – п'ятеро музикантів на чолі зі штабс-сурмачем. Також окремо відзначені у списку офіцерів 1-го полку некрасовські козаки – 1 сердар (отаман) та 4 сотники. Протягом Східної війни троє сотників-некрасовців загинули (можливо померли).

Список померлих та загиблих, оскільки містить інформацію про час, обставини та місце смерті офіцера, дає нам можливість простежити в головних рисах бойовий шлях корпусу. У 1853 р. не загинуло жодного офіцера; у 1854 р. місцями смерті зазначені Гропа-Чорба, Гірліц, Максименіє; у 1855 р. – Журиловець, Топали, Айдимірзе, Тульча; у 1856 р. – Салманія, Варна; у 1857 р. – Стамбул, Теркас. Статистика загиблих – 3 сотники некрасовці, 1 українець (з бузьких уланів), 2 волинянина, 2 павлоградських гусари, 1 поляк (артилерист). Як бачимо з цього переліку, етнічний склад корпусу був строкатим, і до того систематизації приналежності офіцерів до тієї чи іншої етнічної групи не існувало. Тому дані по походженню офіцерів до тієї чи іншої групи (окрім вже зазначених загиблих офіцерів, навпроти яких етнічне походження зазначалось) вираховані нами за особливостями написання прізвищ. Цей спосіб не дає абсолютної точності, тим більше єдино вірним, проте змальовує ситуацію у корпусі хоча б у загальних рисах. Отже, етнічний склад офіцерського корпусу був наступним (оцінка за прізвищем, іменем чи іншими ознаками): 123 поляка, 59 інших, із яких 1 українець, 13 сербів і болгар (православних), 4 італійці, 2 французи, 11 німців чи євреїв, 5 угорців, 1 волох чи молдован (румун), а також 10 некрасовців та 12 мусульман (4 у штабі Головному, 5 у штабі 1-го полку, один у строю 1-го

Медаль англійська	6	3	-	3	-	-	-	-	-
Медаль сардинська	2	1	-	-	-	-	1	-	-
Хрест угорський	2	-	-	-	-	1	1	-	-
Хрест голштинський (Орден Св. Анни)	1	-	-	-	-	-	1	-	-
ІНОЗЕМНІ НАГОРОДИ	27	6	2	8	3	2	6	-	1
УСІ НАГОРОДИ	154	19	12	83	10	7	11	-	3

Як бачимо з таблиці, загиблі та переведені одразу після завершення війни офіцери майже не отримали нагород. Це означає, скоріш за все, що основний масив нагород (особливо турецькі, сардинські, англійські) були отримані офіцерами корпусу саме за результатами Східної війни. Показовим також є наявність французьких, угорських, російських, британських, сардинських, польських тощо нагород, що може стати предметом для подальших досліджень.

Отже, інформативність документа не підлягає сумніву. Доповнений іншими джерелами, “Список іменний” може стати основою для всебічного дослідження історії османських козаків протягом Східної війни 1853-1856 рр.

***

Примітки до публікації документа: Список друкується у вигляді таблиці з метою надати можливість досліднику врахувати відомості про офіцера корпусу козаків, а також ознайомитись з двома пропонованими варіантами перекладу прізвища та імені – в транскрибованому з польської та в перекладі на українську варіантах. Не секрет, що в момент складання “Списку іменного” правописні норми української мови не були усталеними, натомість тогочасна польська мова адаптувала іноземні прізвища та імена до польських варіантів. Тому й виникла ідея зробити зворотню адаптацію – відштовхуючись від польсько-мовного оригіналу “прочитати” зазначені прізвища та імена в їх можливому українському варіанті. Це, зокрема, буде корисним для пошуків зазначених офіцерів в україномовних та російськомовних джерелах (для прикладу, розбіжності між польським *Szaykowski*, українським Чайковським та російським Чайковским невеликі, а проте й вони можуть відправити нас на іншу сторінку біографічного словника).

Структурування “Списку іменного” повністю збережене. В квадратних дужках позначені сторінки, на яких опублікований той чи інший розділ документа в “*Kozaczyzna w Turcy...*”.

Колонка з нумерацією додана упорядником з метою впорядкувати та унаочнити кількість офіцерів у підрозділах Корпусу.

Перша колонка таблиці (I) містить опубліковані латиницею прізвища та імена офіцерів Корпусу; друга (II) – переклад з польської згідно з сучасними нормами транскрибування (здійснено к.і.н. В.Гродецькою); третя (III) – дослівний переклад з польської (здійснений В.Полтораком); четверта колонка (IV) та п'ята (V) визначає чини та звання офіцерів, а шоста (VI) – нагороди, які вони отримали на момент складання “Списку іменного”.

Список іменний корпусу козаків оттоманських [с.355]*(переклад з польської мови В. Полторака, В.Гродецької)*

№	Прізвище та ім'я в польському оригіналі	Прізвище та ім'я, транскрибовані українською мовою	Прізвище та ім'я в перекладі з польської на українську	Чин, посада	Звання	Нагороди
	I	II	III	IV	V	VI
1.	MEHMED SADYK PASZA (Michał Czayka Czaykowski)	Мехмед Садик паша (Міхал Чайка Чайковскі)	Мехмед Садик паша (Михайло Чайка Чайковський)	командир полків козацьких Румелії та Анатолії, Бейлербей Румелії, штаб головний		Меджидіє, хрест польський та медаль
2.	Rudolf Gutowski	Рудольф Гутовскі	Рудольф Гутовський	Лікар головний Корпусу козаків, штаб головний	підполковник	Меджидіє і медаль
3.	Ludwik Borowicz	Людвик Боровіч	Людвик Боровіч	Шеф штабу головного	ад'ютант майор	медаль
4.	Mehmed Hilmi-Bej (Luboradzki)	Мехмед Хілмі-Бей (Люборадзкі)	Мехмед Хілмі-бей (Люборадзь- кий)	Старший ад'ютант, штаб головний	ад'ютант майор штабу генерального	Медалі: Сардинські з 1848 р., Англійські за Дунай-ську кампанію і за Севастополь
5.	Jaroslav Romer	Ярослав Ромер	Ярослав Ромер	Директор канцелярії, штаб головний	капітан полку козаків	медаль англійська
6.	Weisi Efendi	Веісі Ефенді	Веісі Ефенді	Секретар турецьких кореспонден- цій, штаб головний		
Полк перший козаків оттоманських [с.356-359]						
7.	Franciszek Kirkor	Францішек Кірко	Франциск Кірко	Командир полку, штаб	полковник	хрест польський і медаль
8.	Arnaut Ahmet Efendi	Арнаут Ахмет Ефенді	Арнаут Ахмет Ефенді	Старший писар полковий, штаб		медаль
9.	Czerkies Mehmed Efendi	Черкес Мехмед Ефенді	Черкес Мехмед Ефенді	Молодший писар, штаб		медаль

№	I	II	III	IV	V	VI
10.	Mustafa Agha	Мустафа Ага	Мустафа Ага	Ubiorczy, штаб	поручник	медаль
11.	Angieli Badesko	Анджелі Бадеско	Ангел Бадеско	Хірург, штаб		медаль
12.	Herman Szapir	Герман Шапір	Герман Шапір	Аптекарь, штаб		медаль
13.	Sali Agha	Салі Ага	Салі Ага	Ветеринар, штаб	поручник	медаль
14.	Mahmud Mucha	Махмуд Муха	Махмуд Муха	Ветеринар, штаб	Майор	медаль
15.	Piotrowski Jan	Пйотровські Ян	Петровський Іван	Штаб	Майор	медаль
16.	Rawski Sidor	Равські Сідор	Равський Сидір	Штаб	Ад'ютант Майор	медаль
17.	Koszucki Józef	Кошуцкі Юзеф	Кошуцький Йосип	Штаб	Ад'ютант Майор	хрест польський
18.	Baranowski Adam	Барановські Адам	Барановський Адам	(штабдартів)	Капітан	хрест і медаль
19.	Dwernicki Klet	Дверницькі Клет	Дверницький Клет		Капітан	хрест і медаль
20.	Markowski Jan	Марковські Ян	Марковський Іван		Капітан	хрест і медаль
21.	Markwart Karol	Маркварт Кароль	Маркварт Карл		Капітан	хрест і медаль
22.	Jablonowski Stanislaw	Яблоновські Станіслав	Яблоновський Станіслав		Капітан	хрест і медаль
23.	Chodasiewicz Robert	Ходасєвіч Роберт	Ходасевич Роберт		Капітан	медаль англійська
24.	Pradkiewicz Józef	Прадкевіч Юзеф	Прадкевич Йосип		Капітан	медаль англійська
25.	Musialowicz Konstanty	Мусяловіч Константи	Мусялович Костянтин		Капітан	медаль англійська
26.	Romer Jaroslaw	Ромер Ярослав	Ромер Ярослав	відраджений до штабу	Капітан	
27.	Kaneli Wladislaw	Канелі Владіслав	Канелі Владислав		Капітан	медаль
28.	Chrzanowski Stanislaw	Хшановські Станіслав	Грановський Станіслав		Капітан	медаль
29.	Powiadowski Aleksander	Повядовські Александер	Повядовський Олександр		Капітан	медаль
30.	Dembowski Stanislaw	Дембовські Станіслав	Дембовський Станіслав		Капітан	медаль
31.	Suchodolski Piotr	Суходольські Пйотр	Суходольський Петро		Капітан	медаль
32.	Świętochowski Hijeronim	Сьвентоховські Ієронім	Свентоховський Єронім	ад'ютант полковий	Поручник	медаль
33.	Zaborski Jan	Заборські Ян	Заборський Іван		Поручник	медаль
34.	Mazanowski Karol	Мазановські Кароль	Мазановський Карл		Поручник	медаль
35.	Kleszczewski Arseni	Клещевські Арсені	Клещевський Арсен		Поручник	медаль
36.	Dębowski Jan	Денбовські Ян	Денбовський Іван		Поручник	медаль

	I	II	III	IV	V	VI
37.	Kucz Ignacy	Куч Ігнаци	Куч Гнат		Поручник	медаль
38.	Grygluszewski Jan	Григлушевські Ян	Григлушевський Іван		Поручник	медаль
39.	Towarnicki Wladyslaw	Товарніцкі Владислав	Товарницький Владислав		Поручник	медаль
40.	Stepowski Josef	Степовські Юзеф	Степовський Йосип		Поручник	медаль
41.	Styfi Jozef	Стифі Йозеф	Стифі Йосип		Поручник	медаль
42.	Mustafa Aga	Мустафа Ага	Мустафа Ага	Ubiorczy	Поручник	медаль
43.	Kopiecki Hawery	Копецькі Ксавери	Копецький Ксаверій		Підпоручник	медаль
44.	Bordjano Konstanty	Борджано Константи	Борджано Костянтин		Підпоручник	медаль
45.	Broniewski Wladislaw	Броневські Владислав	Броневський Владислав		Підпоручник	медаль
46.	Drzewiecki Jan	Джевецкі Ян	Джевецький Іван		Підпоручник	медаль
47.	Bojarski Stanislaw	Боярські Станіслав	Боярський Станіслав		Підпоручник	медаль
48.	Wodziński Pankracy	Водзінські Панкраці	Водинський Панкрат		Підпоручник	медаль
49.	Pilatowicz Aleksander	Пілатовіч Александер	Пілатович Олександр		Підпоручник	медаль
50.	Kedrzyński Wladislaw	Кеджинські Владислав	Кедринський Владислав		Підпоручник	медаль
51.	Mano Dymitry	Мано Димітри	Мано Дмитро		Підпоручник	медаль
52.	Zakrzewski Wincenty	Закшевські Вінценти	Закревський Вінцентій		Підпоручник	медаль
53.	Wejchert Edward	Вейхерт Едвард	Вейхерт Едуард		Підпоручник	медаль
54.	Gurkiewicz Marceli	Гуркевіч Марцелі	Гуркевич Марцелій		Підпоручник	медаль
55.	Georgij Kristo	Георгій Крісто	Георгій Християн		Аллай-чауш або Ад'ютант-підфіцер	медаль і меджидіє
56.	Skowroński Tomasz	Сковронські Томаш	Скавронський Тиміш		Аллай-чауш або Ад'ютант-підфіцер	медаль і меджидіє
57.	Majewski Wojciech	Маєвські Войцех	Маєвський Войцех		Аллай-чауш або Ад'ютант-підфіцер	медаль
58.	Smoliński Józef	Смолінські Юзеф	Смоленський Йосип		Вахмістр ескадрону	медаль
59.	Jasiński Stefan	Ясінські Стефан	Ясинський Степан		Вахмістр ескадрону	медаль
60.	Lubiejewski Mikolaj	Любеєвські Миколай	Любеєвський Микола		Вахмістр ескадрону	медаль
61.	Chojnacki Józef	Хойнацкі Юзеф	Хойнацький Йосип		Вахмістр ескадрону	медаль
62.	Skoczek Antoni	Скочек Антоні	Скочек Антон		Вахмістр ескадрону	медаль

№	I	II	III	IV	V	VI
63.	Sikorski Antoni	Сікорські Антоні	Сикорський Антон		Вахмістр ескадрону	медаль
64.	Topolski Ludwik	Топольські Людвік	Топольський Людовик		Вахмістр (взводу)	медаль
65.	Zigielbaum Jakób	Зігельбаум Якуб	Зігельбаум Яків		Вахмістр (взводу)	медаль
66.	Iwaszkiewicz Felix	Івашкевіч Фелікс	Івашкевич Фелікс		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
67.	Norynowski Marceli	Нориновські Марцелі	Нориновський Марцелій		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
68.	Wyhowski Henryk	Виговські Генрик	Виговський Генрих		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
69.	Hrabczak Wasył	Грабчак Василь	Грабчак Василь		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
70.	Czehodaew Leonti	Чегодаєв Леонті	Чегодаєв Леонтій		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
71.	Saski Kajetan	Саскі Каєтан	Саський Каєтан		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
72.	Wladesko Aleksander	Владеско Александр	Владеско Олександр		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
73.	Chersanow Dymitry	Херсанов Димітрій	Херсанов Дмитро		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
74.	Leszczyński Hipolit	Лещинські Іполіт	Лещинський Іполіт		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
75.	Terlecki Grzegorz	Терлецькі Гжеґож	Терлецький Григорій		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
76.	Dudziński Aleksander	Дудзінські Александр	Дудинський Олександр		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
77.	Gasowski Piotr	Гасовські Пйотр	Гасовський Петро		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
78.	Koniec Lukasz	Конєц Лукаш	Конєць Лукаш		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
79.	Kedzierski Antoni	Кедзерські Антоні	Кедерський Антон		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
80.	Markański Jan	Марканські Ян	Марканський Іван		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
81.	Markanski Aleksander	Марканські Александр	Марканський Олександр		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
82.	Teodorowicz Antoni	Теодоровіч Антоні	Федорович Антон		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
83.	Brzezinski Jakob	Бжезинський Якуб	Березинський Яків		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
84.	Mikolajewski Jan	Міколаєвські Ян	Миколаєвський Іван		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
85.	Gumienny Franciszek	Гуменні Францішек	Гуменний Франциск		Вахмістр плутоґу (взводу)	медаль
86.	Kuczynski Aleksander	Кучинські Александр	Кучинський Олександр	Штабс сурмач		медаль
87.	Sachocki Jozef	Сахоцькі Юзеф	Сахоцький Йосип	Сурмачі		медаль
88.	Piotrowski Jan	Пйотровські Ян	Петровський Іван	Сурмачі		медаль
89.	Topaor Józef	Топаор Юзеф	Топаор Йосип	Сурмачі		медаль
90.	Tokacz Jan	Токач Ян	Токач Іван	Сурмачі		медаль

№	I	II	III	IV	V	VI
91.	Tymoszko Jan	Тимошко Ян	Тимошко Іван	Сурмачі		медаль
Сотні козацькі (REDYFY)						
92.	Osip Semenow Ganczarow	Йосип Семенов Ганчаров	Гончаров Йосип Семенович	Сердар сотень козацьких		Меджидіє і медаль
93.	Michajlo Andrejew Nos	Михайло Андреев Нос	Ніс Михайло Андрійович	Сотник 1		Меджидіє і медаль
94.	Iwan Wasiliskow	Іван Васілісков	Васілісков Іван	Сотник 2		Меджидіє і медаль
95.	Atanasij Wasiljew	Атанасій Васільєв	Васильєв Афанасій	Сотник 3		Меджидіє і медаль
96.	Wasył Spirydonow	Василь Спірідонов	Спірідонов Василь	Сотник 4		Меджидіє і медаль
Полк другий драгунів козацько-оттоманських [с. 360-362]						
97.	Lange Edward	Ланге Едвард	Ланге Едуард	Командир полку	підполковник	хрест польський і медаль
98.	Azis Efendi	Азіс Ефенді	Азіс Ефенді	Писар полковий		
99.	Markiewicz Antoni	Маркевич Антоні	Маркевич Антон	Штабс- лікар		
100.	Jaczyński Józef	Ячиньскі Юзеф	Ячинський Йосип	Хірург		
101.	Krajewski Marceli	Краєвскі Марцелі	Краєвський Марцелій	Аптекарь		
102.	Ferrary Andrzej	Феррарі Анджей	Ферарі Андрій	Ветеринарь		
103.	Grabski Tadeusz	Грабскі Тадеуш	Грабський Тадей		Капітан Хорунжий	хрест польський
104.	Wierzbicki Wincenty	Вежбіцький Вінценти	Вербицький Вінцентій		Майор	Меджидіє, 4 медалі і хрест угорський медалі золота і срібна
105.	Mustafa Tefik Effendy	Мустафа Тефік Ефенді	Мустафа Тефік Ефенді		Майор	хрест польський і медаль
106.	Kotowicz Michał	Котовіч Міхал	Котович Михайло		Ад'ютант Майор	
107.	Wojnicki Franciszek	Войніцкі Францішек	Войницький Франциск		Капітан	
108.	Wodnicki Julijan	Водніцкі Юліан	Водницький Юліан		Капітан	хрест польський
109.	Monasterski Ludwik	Монастерскі Людвік	Монастирсь- кий Людовик		Капітан	хрест legii honor і медаль
110.	Zczyński Stefan	Щіньскі Стефан	Щинський Степан		Капітан	медаль
111.	Grotowski Jan-Kanty	Гротовскі Ян-Канти	Гротовський Ян-Канти		Капітан	хрест польський
112.	Figietty Narcyz	Фігетть Нарциз	Фігетть Нарциз		Поручник	

№	I	II	III	IV	V	VI
113.	Laskowski Józef	Лясковські Юзеф	Лясковський Йосип		Поручник	медаль
114.	Benik Józef	Бенік Юзеф	Бенік Йосип		Поручник	
115.	Głowiński Edmund	Гловінські Едмунд	Головинський Едмунд		Поручник	
116.	Brodowski Stanisław	Бродовські Станіслав	Бродовський Станіслав		Поручник	
117.	Zabawa Józef	Забава Юзеф	Забава Йосип		Поручник	
118.	Koniarski Stanisław	Конярські Станіслав	Конярський Станіслав		Підпоручник	
119.	Berwiński Ryszard	Бервінські Ришард	Бервінський Річард		Підпоручник	
120.	Wyszkowski Konrad	Вишковські Конрад	Вишковський Конрад		Підпоручник	
121.	Gierlicz Jan	Герліч Ян	Гірліч Іван		Підпоручник	
122.	Milosiewicz Józef	Мілошевіч Юзеф	Милошевич Йосип		Підпоручник	
123.	Wolski Hijeronim	Вольські Ієронім	Вольський Єронім		Підпоручник	
124.	Hornstejn Michał	Горнштейн Міхал	Горнштейн Михайло		Підпоручник	медаль
125.	Kosta Nikola	Коста Нікола	Коста Микола		Підпоручник	медаль
126.	Kicinski Atanazy	Кіцінські Атанасій	Кицинський Афанасій	ад'ютант полку	Підпоручник	хрест голштинський
127.	Miskiewicz Władysław	Міскевіч Владислав	Міскевич Владислав		Підпоручник	
128.	Kosciański Walenty	Косціянські Валенти	Костянський Валентин		Кадет	
129.	Zielinski Machymiljan	Зелінські Максиміліан	Зелінський Максим		Кадет	
130.	Majer Franciszek	Маєр Францішек	Маєр Франциск		Кадет	хрест угорський
131.	Bohasiewicz Aleksander	Богасєвіч Александр	Богасевич Олександр		Кадет	
132.	Zalewski Leon	Залєвські Леон	Залєвський Лев		Кадет	
133.	Nosalewicz Jan	Носалєвіч Ян	Носалєвич Іван		Кадет	
134.	Markowski Józef	Марковські Юзеф	Марковський Йосип		Кадет	
135.	Kochlewski Rudolf	Кохлевські Рудольф	Кохлевський Рудольф		Кадет	
136.	Rubinowski Karol	Рубіновські Кароль	Рубиновський Карл		Кадет	
137.	Sokolowski Xawery	Соколовські Ксаверій	Соколовський Ксаверій		Кадет	
138.	Dolański Bolesław	Долянські Болеслав	Долянський Болеслав		Кадет	
139.	Rotter Gustaw	Роттер Густав	Роттер Густав		Кадет	
140.	Barbet Leon	Барбет Леон	Барбет Лев		Кадет	хрест legii honorowej

№	I	II	III	IV	V	VI
141.	Dzagutyn Franciszek	Дзагутин Францішек	Дзагутін Франциск		Кадет	
142.	Stojanowicz Jan	Стоянович Ян	Стоянович Іван		Кадет	
143.	Markowicz Michal	Маркович Міхал	Маркович Михайло		Кадет	
144.	Karadzicz Atanazy	Карадзіч Афанасій	Караджич Афанасій		Кадет	
145.	Mladenowicz Stefan-Józef	Младеновіч Стефан-Юзеф	Младенович Степан-Йосип		Кадет	
146.	Paleolog Terzy	Палеолог Терзі	Палеолог Терзі		Кадет	
147.	Zintchi Henryk	Зінтчі Генрик	Зінтчі Генрих		Кадет	
148.	Golczewski Aleksander	Гольчевські Александр	Гольчевський Олександр		Кадет	
149.	Terlecki Jan	Терлецкі Ян	Терлецький Іван		Кадет	
150.	Ruchonnet Etien	Ручоннет Етьєн	Ручоннет Етьєн		Кадет	медаль сардинська
у відставці [с.362]						
151.	Izdebski Antoni	Іздебські Антоні	Іздебський Антон	Пішов у відставку 1856 р.	Капітан	хрест польський, медаль
152.	Podhorodecki Albert	Подгородець- кий Альберт	Підгородець- кий Альберт	Пішов у відставку 1856 р.	Капітан	медаль
153.	Suchodolski Marcin	Суходольські Марцін	Суходольський Мартин	Пішов у відставку за сімейними справами, 1856 р.	Поручник	медаль
154.	Lusakowski Józef	Люсаковські Юзеф	Люсаковський Йосип	Пішов у відставку 1857 р.	Поручник	
№	I	II	III	IV	V	VI
155.	Treter Henryk	Третер Генрик	Третер Генрих	Пішов у відставку через слабкість здоров'я, 1857	Підпоручник	медаль
156.	Andrejesko Grzegorz	Андреєско Гжегож	Андрієнко Григорій	Пішов у відставку за сімейними справами, 1857 р.	Підпоручник	медаль
Перейшли на службу англійську, французьку і під командою англійською [с.362-363]						
157.	Przewlocki Klemens	Пшевлоцкі Клеменс	Переволоць- кий Клим	1854	Полковник	
158.	Woronicz Janusz	Вороніч Януш	Вороніч Іван	1856	Майор	
159.	Ostoja Kajetan	Остоя Каєтан	Остоя Каєтан	1855	Ад'ютант майор	

№	I	II	III	IV	V	VI
160.	Bredelach Adolf	Бределях Адольф	Бределях Адольф	1854	Капітан	
161.	Kostecki Swiętoslaw	Костецкі Свентослав	Костецький Святослав	1854	Капітан	
162.	Przewlocki Walery	Пшевлоцкі Валери	Переволоцький Валерій	1854	Поручник	
163.	Dobrowolski Antoni	Добровольські Антоні	Добровольський Антон	1854	Поручник	
164.	Ostoja Maurycy	Остоя Маурици	Остоя Маврицій	1855	Поручник	
165.	Kozlowski Felix	Козловські Фелікс	Козловський Фелікс	1854	Поручник	
166.	Borzecki Chystow Kolumb	Божецкі Хистов Колумб	Борецький Хистов Голуб	1855	Підпоручник	
167.	Popniewicz Jan	Попневіч Ян	Попневич Іван	1855	Підпоручник	
168.	Cylinger Wladyslaw	Цилінгер Владислав	Цилінгер Владислав	1854	Підпоручник	
169.	Bormej Wladyslaw	Бормей Владислав	Бормей Владислав	1854	Підпоручник	
170.	Unrug Wladyslaw	Унруг Владислав	Унруг Владислав	1855	Підпоручник	

ПОМЕРЛИ АБО ПОТРАПИЛИ В ПОЛОН [с. 363-364]

171.	Usakowski Kostanty	Усаковські Константи	Усаковський Костянтин	Зухвалий та енергійний командир сотні ~~Добруджанської~~ , у Стамбулі, помер 1857 р.	Сотник	медаль
172.	Jewsejew Teodor	Євсєєв Теодор	Євсєєв Федір	Командир сотні Кубанської, в Теркас, помер 1857 р.	Сотник	Меджидіє і медаль
173.	Powelski Wiktor	Повельські Віктор	Повельський Віктор	Офіцер артилерії ~~російської~~ , гарячий поляк, знаменитий талантом, в Салманії, помер 1856 р.	Поручник	хрест Св.Єжего та медаль
174.	Jewtiejew Wasyl	Євтеєв Василь	Євтієв Василь	Офіцер донських козаків, у Журиловці, помер 1855 р.	Поручник	
175.	Wyszkowski Piotr	Вишковські Пйотр	Вишковський Петро	З давніх козаків Волинського воєводства, в Гропа Чорбан, помер 1854 р.	Підпоручник	

№	I	II	III	IV	V	VI
176.	Jakobson Alfons	Якобсон Альфонс	Якобсон Альфонс	З давніх козаків Волинського воєводства, в Гірліці, помер 1854 р.	Підпоручник	
177.	Czyzik Igor	Чизік Ігор	Чижик Ігор	З сотні кубанської, у Варні, помер 1856 р.	Підпоручник	
178.	Szczecinski Michal	Щецінські Міхал	Щетинський Михайло	З гусарів Павлоградських, в Топалах, помер 1855 р.	Вахмістр	
179.	Jaźwiński Sufran	Язьвінські Суфран	Язвинський Суфран	З того ж полку, в Айдимірзе, помер 1855 р.	Вахмістр	
180.	Winników Paweł	Вінніков Павел	Винників Павло	З уланів бузьких найперший дезертир-українець, в Максименіє, помер 1854 р.	Вахмістр	
181.	Garczyński Antoni	Гарчинські Антоні	Гарчинський Антон	Сотник, сильно поранений під Тульчею, взятий в неволю росіянами 1855 р.		
Перейшли до штабу головного [с.364]						
182.	Jusuf Bej (Jerzmanowski).	Юсуф Бей (Єрмановські)	Юсуф Бей (Єрмановський)		Підполковник	хрест польський і 3 медалі
183.	Kreczulesko Dymity	Кречулеско Димітри	Кречулеско Дмитро		Майор	Меджидіє, 4 медалі

Подано за: [М. Чайковський] Х., козак оттоманський// *Kozaczyzna w Turcyi* (Козаччина в Туреччині: книга в трьох частинах). – Париж: В друкарні Л.Мартінет, 1857. – С. 355-364.

Примітки до таблиці:

“Ubiorczy” - відповідальний за постачання військового вбрання, боєприпасів тощо; каптенармус.

Ага – пан (звернення до великого земельного власника).

Бей – пан (звернення до офіцерів та інженерів османської армії, державних службовців).

Бейлербей – найвищий ранг в адміністративних посадах Османської імперії (керівник бейлербейлика).

Вахмістр – військове звання унтер-офіцерського складу в козацьких частинах.

Ефенді – пан (звернення до науковців, знавців корану, культурних діячів).

Паша – звання в османській армії, що відповідало генеральському чину в європейських збройних силах. На адміністративному рівні ранг

паші відповідав посаді губернатора османського вілайєту.

Плутог – з франц. “взвод”.

Редифи – в османській армії – вояки, що перебувають після строкової служби у запасі.

Сергердар (сердар) – керівник, отаман.

Чавуш (чауш) – нижчий ранг дипломатичного корпусу, посланець, аналог європейського ад’ютанта.

Volodymyr Poltorak

“List of names of Ottoman Cossaks Corps” 1857

In this publication the first translation into Ukrainian of the list of officers of the Ottoman Cossacks corps 1857 is made. In the preface and comments the analysis of informative document is given and the main directions of its research are defined.

Keywords: the Ottoman Cossacks, informative document, Mihail Chaycovs’kyi, East War 1853-1856.

Владимир Полторак

“Список именной корпуса казаков оттоманских”. 1857 г.

В публикации осуществлен первый перевод на украинский язык списка офицерского состава корпуса казаков оттоманских в 1857 г. Предложено два варианта прочтения фамилий и имен (транскрибированный и дословный). В предисловии и комментариях осуществлен анализ информативности документа, определены основные направления его последующих исследований.

Ключевые слова: казаки оттоманские, Михаил Чайковский, информативность, Восточная война 1853-1856 гг.

УДК 947:656.628

Тарас Гончарук

ДО ІСТОРІЇ ПАРОПЛАВСТВА НА ДУНАЇ: “ШХАНЕЧНІ ЖУРНАЛИ” ПАРОПЛАВА “СУЛИН” 1852 – 1855 рр., ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (за матеріалами Державного архіву Одеської області)

Вперше публікуються документи з Державного архіву Одеської області про діяльність пароплава-буксира “Сулин” на нижньому Дунаї протягом 1852-1855 рр. Документи показують роль та значення цього пароплава в мирний час та під час Східної війни 1853-1856 рр., розкривають невідомі сторінки історії пароплавства на Дунаї.

Ключові слова: пароплав “Сулин”, Нижній Дунай.

У вітчизняній історіографії наявна значна кількість праць присвячених історії українських придунайських земель ХІХ ст. й, зокрема, історії зародження та розвитку пароплавства на нижньому Дунаї. Останніх питань торкалися й дослідники розвитку пароплавства у чорноморсько-азовському: М. Залеський, М. Столбуненко, Ю. Коновалов, А. Демідов та ін. Проте у цій тематиці залишається чимало невивчених аспектів. Серед них – володіння (згідно з ІІІ статтею Адріанопольського миру від 2 вересня 1829 р., без права “влаштувати

будь-які заклади або укріплення, окрім карантинних”³⁷⁵) та використання Російською імперією островів гирла Дунаю протягом 1829 – 1856 рр., зокрема, Сулинським гирлом та портом Сулина (або Сулин), що тепер перебуває у складі Румунії. Російський уряд, попри настійні прохання негоціантів, місцевих адміністраторів та європейських урядів, зволикав із виділенням необхідних коштів для робіт з розчистки Сулинського гирла. Як писав 1833 р. міністр фінансів Є. Канкрін: “яка б не була користь від розчистки Дунайських гирл, але ...існують заходи більш потрібні, як наприклад: поглиблення Неви, розчистка гирл Уралу, облаштування таганрозького рейду тощо”³⁷⁶.

Врешті 1844 р. було вирішено зазначені роботи проводити за рахунок місцевого “Бессарабського 10 % капіталу”³⁷⁷. Так, у 1849 р. були виділені кошти “на купівлю в Англії землечерпальної машини для прочищення Сулинського гирла річки Дунаю”³⁷⁸, а пізніше на її “приведення в дію”³⁷⁹ та ін. Для обслуговування зазначеної машини було замовлено в Англії “три понтони та буксир-пароплав”³⁸⁰, що отримав назву “Сулин”.

Згідно з повідомленням історика М. Залеського, пароплав “Сулин” було побудованого у Лондоні 1848 – 1849 рр. фірмою “С. J. Mare end Co” й він прибув до Одеси 1 липня 1849 р.³⁸¹. На пароплаві працювали англійські фахівці, зокрема, ще 1848 р. найняли машиніста Гунта (згаданого у наведеному нижче журналі за 1854 р.), який збирав землечерпальну машину в Миколаєві, а потім – працював машиністом на пароплаві³⁸². На кінець 1852 р. до екіпажу пароплаву “Сулин” входили вільнонаймані матроси: Іван Гайворонський, Микола Бондар, Іван Жеглов, Іван Белявський, Мирон Глодченко, Омелян Глодченко, Єгор Ларіонов, Василь Казаков, Олександр Строновський й Іван Іванов³⁸³. Склад екіпажу залишався незмінним, принаймні до кінця 1855 р.³⁸⁴ На час роботи землечерпальної машини додатково наймали ще “11 кочегарів та 7 робітників”³⁸⁵. Командиром пароплава був “корпуса штурманів штабс-капітан Григоренко”. “Старший машиніст мастеровий унтер-офіцер 2 класу Ілляшенко” вів судовий журнал³⁸⁶. Переважання українців серед членів екіпажу було практично типовим явищем для чорноморського судноплавства.

Фонд Новоросійського та бессарабського генерал-губернатора (Ф. 1) Державного архіву Одеської області містить кілька десятків справ, присвячених розчистці Сулинського гирла Дунаю й, зокрема, діям

³⁷⁵ ПСЗ РИ. II. – Т. 4. – № 3128. – С. 625.

³⁷⁶ Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 29.

³⁷⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 1 за 1848 р. – Арк. 1, 12

³⁷⁸ Там само. – Арк. 13 – 15.

³⁷⁹ Там само. – Арк. 16.

³⁸⁰ Там само. – Арк. 2, 11

³⁸¹ Залесский Н.А. “Одесса” выходит в море: Возникновение парового мореплавания на Черном море. 1827 – 1855 гг. – Ленинград, 1987. – С. 90, 114, 115.

³⁸² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр. 1 за 1848 р. – Арк. 36, 51 – 54.

³⁸³ Там само. – Арк. 34.

³⁸⁴ Там само. – Спр. 10а за 1855 р. – Арк. 105.

³⁸⁵ Там само. – Спр. 2 за 1850 р. – Арк. 4.

³⁸⁶ Там само. – Арк. 2 – 3.

землечерпальної машини та пароплава “Сулин” у 1849 – 1855 рр. Серед них, зокрема, “Судові журнали”, які надають щоденну інформацію про час початку та завершення дії парової машини, й, так звані, “Шханечні журнали” – головний офіційний документ судна, куди щоденно записувалися усі його дії від початку “кампанії”.

Нижче запропоновані уривки зі “Шханечних журналів” пароплава “Сулин” за 1852–1855 рр. За браком місця, в уривках не вміщено щоденну інформацію про стан погоди, роботу машини та деякі дії пароплаву. З уривків помітно, що пароплав лише незначну частину часу займався буксуванням землечерпальної машини (згідно з “діючими журналами” землечерпальної машини у 1852 р. вона працювала 18 днів³⁸⁷, а у 1853 р. – лише 9 днів³⁸⁸). Через об’єктивні та суб’єктивні причини буксир-пароплав використовувався на інших роботах, зокрема, на буксуванні купецьких суден через мілину в гирло Дунаю та у зворотному напрямку. Також пароплав виконував інші завдання керівництва, наприклад, у 1852–1853 рр. відвідував о. Зміїний (Федонісі), де проводилися тоді археологічні розкопки. Від 1853 р. пароплав активно застосовувався у роботах, пов’язаних з підготовкою та початком воєнних дій Східної війни. Особливо 1854 р. коли він транспортував понтони, війська та припаси до різних пунктів по Дунаю, включаючи взяття в облогу російською армією фортецю Сілістрія, мав “зустріч” у Сулині з англо-французьким флотом, а під час відступу російської армії від Сілістрії та на лівий берег Дунаю – евакуював війська та цивільне християнське населення, пересував мости та ін. Показово, що такі відомі російські історики Східної війни, як А. Петров і М. Богданович не зазначали на участь пароплава “Сулин” у діях російської Дунайської флотилії³⁸⁹. Це можна сказати і про мемуарну літературу, зокрема, спогади М. Ушакова, що слугували джерелом для вищезгаданих істориків³⁹⁰. А. Зайончковський вказав на перебування цього пароплава у складі флотилії, але про його дії згадав лише фрагментарно³⁹¹.

Не дивно, що у 1854 р. пароплав хоч і не здійснював подорожей до Миколаєва та Одеси, його дії були найінтенсивнішими: згідно з “судовими журналами” пароплава, якщо за 1852 р. “дії машини” склали “сім діб, сімнадцять з половиною годин”³⁹²; за 1853 р. – «двадцять чотири доби, чотирнадцять з половиною годин»³⁹³; то за 1854 р. – “сорок чотири доби, п’ятнадцять з половиною годин”³⁹⁴. У 1855 р., по евакуації

³⁸⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.9 за 1852 р. – Арк. 1 – 14.

³⁸⁸ Там само. – Спр.9 за 1853 р. – Арк. 1 – 9.

³⁸⁹ Петров А.Н. Война России с Турцией. Дунайская кампания 1853 – 1854гг. – СПб., 1890. – Т.1. – С. 78, т.2. – С. 87, 105 – 106; Богданович М.А. Восточная война 1853 – 1856 годов. – СПб., 1876. – Т.1. – С. 201 – 207, т.2 – С. 16, 22, 24.

³⁹⁰ Ушаков Н.И. Записки очевидца о войне России против Турции и западных держав // Десятилетие исторический сборник издаваемый П. Бертеневым. – М., 1872. – Кн 2. – С. 1088, 1071.

³⁹¹ Зайончковский А.М. Восточная война. 1853-1856 гг. – СПб., 2004. – Т. 1. – С. 876; Т. 2, ч.1. – С. 146; Т.2, ч.2. – С.31.

³⁹² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.9 за 1852 р. – Арк. 14.

³⁹³ Там само. – Спр. 10 за 1853 р. – Арк. 46.

³⁹⁴ Там само. – Спр. 6 за 1854 р. – Арк. 20.

російської армії на лівий берег Дунаю, дії пароплава стали менш інтенсивними: “дії машини” – “дев’ять діб, вісім з половиною годин”³⁹⁵, хоч він і здійснював необхідні для військ постачання, буксував судна, перевозив військове начальство й, навіть, перебував на чолі військового аванпосту. За повідомленням М. Залеського, після війни у 1857 р. пароплав “Сулин”, як і деякі інші, придбало військове міністерство, але він “був виключений зі списків флоту лише після 1906 р.”, тобто проплавав понад 50 років³⁹⁶.

***

У публікації документів збережено особливості мови, стилю та пунктуації оригіналу. Орфографію скориговано згідно з нормами сучасної російської мови, зокрема, літеру “і” замінено на “и”. Твердий знак у кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках. Необхідні роз’яснення від автора статті позначені курсивом (в оригінальному тексті курсив відсутній).

Документи

Документ № 1. Фрагмент зі шханечного журналу буксир-пароплава “Сулин” за 1852 р.

....1852 год мая 9 дня железный буксир пароход Сулин в 60 сил, коего длинна 80 фут., ширина без обшивки 19 фут, глубина интрюма 9 фут, водоизмещение в тоннах 131 68/94, находящийся в распоряжении военного генерал губернатора Новороссийского и Бессарабского края, для прочистки устья Дуная; командир оного капитан Григоренко 2^й под командою его Черноморского ведомства мастеровых экипажей писарь унтер офицерского чина 1. Рабочих экипажей унтер офицер содержатель по механизмам 1. Вольнонаемной команды 10 человек; понтоном элинге и некоторых исправлений по механизма и корпуса судна, также отливки чугунного колеса с шестернею для землечерпательницы находящейся в Сулинском порте, состоял в готовности к отправлению от Николаевского порта в Сулинской....

10.05.1852 р. Сего числа в 7 часов вечера получив предписание начальника штаба Черноморского флота и портов г. контр адмирала Корнилова за № 12756 о выводе вверенного мне судна с Адмиралтейства на рейд по окончании всех исправлений парохода по Адмиралтейству и поделки вещей на сулинскую землечерпательницу; выведен из Адмиралтейства и начато производится довольствие мне и состоящим не нем казенным чинам....

13.05.1852 р. ...сего числа к имеющимся на пароходе 10 человекам команды нанято еще 10 человек.

15.05.1852 р. ...Для следования в город Одессу, в 3 часа пополудни по изготовлении паров снялись с якоря и следовали по назначению.

16.05.1852 р. ...в 4 часа пополудни, пришед в Одесский порт, стали на якорь и прекратили пар.

1.06.1852 р. ...сего числа по окончании сдачи пришедших в негодность вещей с парохода Экспедиции пароходных сообщений и снабжения некоторыми материалами и суммою, полученною от канцелярии генерал губернатора; по предписанию его же за № 5770 должны были сняться в Сулинский порт, но за свежестью ветра остались в гавани....

³⁹⁵ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а.– Спр. 3 за 1855 р. – Арк. 31.

³⁹⁶ Залесский Н.А. “Одесса” выходит в море. – С. 100, 115.

4.06.1852 г. ...в 11 часов по изготовлении паров снялись с якоря вследствие предписания исправляющего должность бессарабского военного генерал-губернатора за № 5770 и следовали к Сулинскому порту. ...В 10 часов пополудни открыли Федониский маяк, в полночь пришли к траверзу оною, ...взяли курс на Сулинский рукав Дуная ...и следовали к оному малым ходом, по мрачности и темноте ночи...

5.06.1852 г. ...в 3 часа утра пришед на вид Сулинского маяка пошли большим ходом, а в 4 ½ часа прибыв в Сулинский порт на практическом берегу у карантинных стоек стали на якорь и прекратили пар»....

7.06.1852 г. ...сего числа приступили к сборке механизма на землечерпательнице и к исправлению барж, гребных судов также к окончатыванию их [и] палубы землечерпательницы....

13.06.1852 г. ... в 8 часов утра получив словесное приказание капитана над Сулинским портом изготовить пароход и отправиться к острову Федониси по полученному им сведению от иностранного судна, что на нем имеют люди нужду в провизии и воде, почему оставили работы в сборке механизма на землечерпательнице и исправления ее барж и гребных при ней судов. ...в половине первого часа налившись водою затопили печи в 2 часа по изготовлении паров снялись с якоря и следовали к острову Федониси в 6 часов, пришед к острову, стали на якорь и прекратив пар приступили к перевозу воды. ...Получив сведение, что находящиеся чины карантинного ведомства на острове для рытья земли к отысканию древностей при чиновнике коллежском секретаре Ситникове имеют нужду в провизии и окончили все работы, а также.... оставалось небольшое количество пресной воды по выгрузке которой с парохода приступили к перевозу на пароход людей и их багажа.

14.06.1852 г. ...в 2 ½ часа при рассвете утра окончили перевозку людей с багажом и чиновника Ситникова и по поднятии гребных судов, в 3 часа утра снялись с якоря и в 3 ½ [...] часов утра пришед в Сулинский порт стали на якорь и прекратили пар.

26.06.1852 г. ...по сборке механизма на землечерпательнице сделана была проба механизму....

28.06.1852 г. ...окончили все исправления на землечерпательнице.

1.07.1852 г. ...в 5 часов утра затопили печи на пароходе и землечерпательнице; в 6 ½ часа на пароходе был готов пар; взяли на буксир землечерпательницу и понтоны стали спускаться на фарватер между купеческих судов; в 8 часов поставили землечерпательницу на банке и приступили к работам.

...в 4 часа прекратили работу землечерпательницы взяли оную на буксир и следовали в Сулин; в 5 часов стали на якорь и прекратили пар; сего числа снято с банки грунта крепкого илу с песком 7 барок или 14 кубических сажень; с сего числа начало производится жалованье нанятым для производства работ людям 20 человекам из 12 руб. оклада серебром....

2.07.1852 г. ...в 2 часа пополудни пошел дождь с сильным шквалом и ветер переменялся от NW, N и NO в 3 часа пополудни сильным шквалом от NO с большим градом бросило купеческое судно именуемое "Евангелист" под управлением шкипера Цамадо изломало на землечерпательнице шканцы по борту, ...ящик по которому спускается грязь за борт машины, а на пароходе изломано корму оною, грот стеньгу погнуло железных стоек тентовых 7 и шлюпбалку при которых повреждениях пароход без исправления не может буксировать суда....

15.07.1852 г. ...сего числа окончили все исправления в повреждении на

пароходе и землечерпательнице сделанные купеческим судном которые производились 13 дней на счет шкипера Цамадо....

19 липня 1852 р. були знов розпочаті заглиблювальні роботи в гирлі Дунаю, але вони були припинені 21 липня “по случаю лопнувших двух зубцов на шестерне” землечерпальної машини.

23.07.1852 р. ...5 часов утра по словесному приказанию капитана Сулинского порта затопили печи для следования к острову Федонис с доставлением на оный пресной воды и прочих материалов, равно узнания о благосостоянии находившихся на нем людей; в 6 ½ часов, по изготовлении паров, взяли на буксир баркас, нагруженный водою и разными потребностями для Федониского острова и для обозрения оного г. капитана над Сулинским портом капитана 2-го ранга Гуляева, снялись с якоря и следовали к оному; в 10 ½ часов пришед к острову стали на якорь и приступили к выгрузке на остров доставленных вещей и воды.... В 8 часов вечера окончили сдачу на остров вещей и воды и принятие с оного в Сулинский порт опорожненной посуды, но, за крепостью ветра и большой зыбью, остались на ночное время на якорю....

24.07.1852 р. ...в 5 часов утра снялись с якоря и следовали обратно в Сулинский порт, куда пришед в 9 ½ часа стали на якорь ...

29.07.1852 р. ...сего числа окончили исправление... В течение семи дней производились работы по становлении железных зубьев на шестерне.

3. 07. 1852 р. ...сего числа по досмотре на землечерпательнице чугунных блоков для поднятия рамы оказался один с расколовшийся втулкой, которой для поднятия и опущения рамы вовсе не годен, а как по запасу других не состояло, то и приступлено к исправлению того шхива....

10. 08. 1852 р....сего числа окончили работу на землечерпательнице в исправлении чугунного блока в течении 6 дней производилась работа в поделке втулок в испорченный чугунный шхив(?) по неимению мастеров в Сулинском порте.... В 6 ½ часов взяв на буксир землечерпательницу следовали на фарватер в 8 часов начали землечерпательницей производятся работы на банке...

Заглиблювальні роботи здійснювалися: 11, 16, 19, 27 та 31 серпня; та 2, 6, 9, 10, 19, 29 та 30 вересня 1852 р. кожного дня знімалося від 8 до 11 барок або понтонів (що дорівнювало від 16 до 22 сажнів²) трунту³⁹⁷. Водночас в Шханечному журналі 9 вересня 1852 р. зазначено про “проход фарватера светлейшим князем Меншиковым”, а 10 вересня 1852 р. про те, що “в 10 часов утра Его Светлость князь Меншиков прошел фарватер в море на пароходе “Дунай”, а с него пересел на “Громоносец” и следовал по направлению к Севастополю”³⁹⁸.

14. 10. 1852 р. “...по распоряжению капитана над Сулинским портом введен нами с моря австрийский бриг “Провиденция Аманати” потерявший руль на взморье у мелководья и оказавший течь, за уплату 75 руб. серебром³⁹⁹....

16. 10. 1852 р. ...сего числа по предписанию капитана над Сулинским портом за № 1229 команды с землечерпательницы уволено двадцать два человека, а б^т оставлено для присмотра за вещами и баржами и караула; сего же числа введен нами австрийский бриг, который не смог перейти банку за выброшением в море всего балласта и деньги 75 руб.

³⁹⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.9 за 1852 р. – Арк. 1 – 14.

³⁹⁸ Пароплав-буксир “Дунай” (1851 р.) та пароплав “Громоносец” (1830 р.) були військовими пароплавами. Перший належав Дунайській флотилії, другий – Чорноморському флоту Див.: Залесский Н.А. Вказана праця. – С. 90, 105, 108, 114.

³⁹⁹ Це звичайна ціна. За попередній 1851 р. пароплав провів через гирло шість суден, за що стягнуто з кожного з їхніх власників по 75 крб. срібл. Див.: ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.2 за 1850 р. – Арк. 1 – 2).

серебром...австрийским агентом уплачены и переданы капитану Сулинского порта...

3.11. 1852 р. ...сего числа пополудни, получив предписание капитана Сулинского порта, передавшего ко мне предписание генерал-губернатора об отправлении землечерпательницы с пароходом в Николаевской порт, приступили к изготовлению для отправления...

Пароплав з землечерпальною машиною вирушили до Миколаєва 8 листопада 1852 р. 10 листопада вони зупинилися поблизу Гендрівської коси, де стояли на якорях також пароплави "Прут" і "Дунай", а 13 листопада 1852 р. – прибули до Миколаївського порту.

17. 11. 1852 р. ...провели машину в адмиралтейство поставили машину на якоря и швартовали у эллинга....

18. 11. 1852 р. ...ввели пароход в Адмиралтейство, где поставили на якорях, приступили к разгрузению....

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.11 за 1852 р. – Арк. –18.

Документ № 2. Фрагменти зі шханечного журналу буксир-пароплава "Сулин" за 1853 р.

4. 05. 1853 р....сего числа по забратии ...разных вещей исправляющихся парохода и землечерпательницы выведены из Адмиралтейства на рейд....

5. 05. 1853 р. ... в 4 часа [пополудни] снялись с якоря и следовали к Одессу...

7. 05. 1853 р....в 3 часа пополудни пришли на очаковский фарватер близ ...маяка, за невозможностью буксировать морем землечерпательницу по силе ветра и зыби, стали на якорь и прекратили пар.....

10. 05. 1853 р....снялись с якоря, имея на буксире землечерпательницу следовали в моря к Одессу...

11. 05. 1853 р. ...сего числа прибыв на одесский рейд пароход "Громоносец" с Его Светлостью князем Меншиковым с Константинополя"⁴⁰⁰.

12. 05. 1853 р. "...сего числа пароход "Грозный" с Его Светлостью отправился в город Николаев в 5 ½ часов вечера".

15–16 травня 1853 р. пароплав "Сулин" в Одесі узяв "угля английского 1000 пудов" й "различные материалы для действия" пароплава та машини.

17. 05. 1853 р....вследствие повеления за № 679 господина исправляющего должность генерал-губернатора Новороссийского и Бессарабского края генерал от инфантерии Федорова в 5 часов ...взяв на буксир землечерпательницу следовали к Сулину".

18. 05. 1853 р....в 4 часа утра находились мы в виду острова Феодонис и пошли ...к Сулинскому рукаву... в 1 час пополудни пришед в Сулинский рукав близ Сулинского карантин стали на якорь по невозможности буксировать дальше землечерпательницу, по тому случаю, что сильным течением сорвалось якорей множество купеческих судов, которые застопорили весь фарватер или реку и перепутали судовые канаты, почему мы прекратили пар.

19. 05. 1853 р. ...в 12^{ть} часов полдня был очищен несколько от судов проход в реку, почему мы ...взяли землечерпательницу на буксир, буксировали к брандвахте. ...В 6 часов вечера по сдаче машины в ведение

⁴⁰⁰ На пароплаві "Громоносец" кн. Олександр Сергійович Меншиков у лютому – травні 1853 р. здійснив дипломатичну подорож до Стамбула, що сприяла початку Східної (Кримської) війни. Див.: Тарле Е.В. Сочинения в двенадцати томах. – Т. 8: Крымская война. – М., 1959. – С. 160 – 187.

капитана Сулинского порта и по окончании погрузки угля ...следовали по назначению к Измаилу.

20. 05. 1853 р. ...в 4 часа пополудни, пришед в город Измаил, после карантина у постройки моста стали на якорь... сего числа поступил пароход в ведение инспектора саперных батальонов генерал-лейтенанта Бухмейера⁴⁰¹....

23. 05. 1853 р....сего числа поступил в заведование наше мост, устроенный через реку Дунай на остров Чатаал....

27. 05. 1853 р....в 6 часов утра сильным течением нанесло плот, мачтовых дерев, спускающийся из Галаца на мост, почему нам сделано было распоряжение о выводе его частями к берегу, каковая работа командою парохода продолжалась целый день....

4. 06. 1853 р....сего числа по словесному распоряжению Его превосходительства генерал-лейтенанта инспекторских саперных батальонов ...по изготовлении паров и прибытия на пароход Его превосходительства с офицерами инженерного ведомства снялись с якоря и следовали вверх по Дунаю.

5. 06. 1853 р....в 6 часов утра, пришед на траверс Исакчи, у плотины стали на якорь, не прекращая паров, и Его превосходительство изволили исследовать на гребных судах плотину накрывшую [...] полноводием [...]; в 10^{ть} часов, по осмотру, прибыли на пароход и в то же время снялись с якоря и следовали обратно в Измаил; в 12^{ть} часов пришед к устроенному мосту стали на якорь ниже карантина, прекратили пар и Его превосходительство съехал на берег».

11. 06. 1853 р....сего числа Его Превосходительство генерал-лейтенант Бухмейер отправился с здешнего города в Кишинев по делам службы, поручил оба построенные моста в заведование наше до дальнейшего распоряжения...

18.06.1853 р....сего числа в 11^{ть} часов ночи спустилось с под крепости 4 канонирские лодки к мосту и одно из них №31^й по неудержанию якоря с которым и 40 саженьями цепи сильным течением нанесена на мост и при всех усиленных средствах не смогла быть от моста оттянута...

19. 06. 1853 р....в 4 часа утра затопили мы печи для отвода от моста навалившейся лодки №34^й, 5 ½ часов по разведению паров снялись с якоря и пришед на траверс лодки, отдали якорь, которого вытравлено было 30 сажень, потом с парохода подан был буксир на расстояние 80^{ть} сажень, которым при действии в 1 ½ часов времени лодка была оттянута от моста, которую поставили на якорь у берега острова Четала, подняли своя якорь и перейдя обратно став на сое место прекратили пар в 10 ½ часов пополудни....

26. 06. 1853 р....сдали мы мосты подпоручику 5го Ластового экипажа Волосовичу....

27. 06. 1853 р....в ½ первого часа полуночи затопили печи для следования в Сулин по тому ж предписанию губернатора за № 112 в 3 часа ...снялись с якоря и следовали у Сулину... в 1 ½ часа пополудни, пришед в Сулинский порт, стали на якорь близ землечерпательницы.... Сего числа посетил Сулинский порт губернатор Бессарабской области Федоров⁴⁰².

29 06. 1853 р....сего числа по окончании всех сведений о людях с карантина мы поступили в сумнительное положение....

⁴⁰¹ Бухмейер Олександр Єфимович (1802 – 1860 рр.) – генерал-лейтенант інспектор саперних батальонів, під час Східної (Кримської) війни був призначений начальником інженерів південної армії. відзначився під час соєнних дій на Дунаї 1854 р. та оборони Севастопля 1855 р.

⁴⁰² Павло Іванович Федоров (1791 – 1855 рр.) у 1836 –1854 рр. Бессарабський військовий губернатор, кілька разів виконував обов'язки генерал-губернатора.

1. 07. 1853 р...сего числа сделан осмотр оставленным баржами при них баркасу, которые оказались без исправления и оконпачивания, к употреблению негодными....

13. 07. 1853 р...сего числа по приказанию капитана над Сулинским портом имели оправиться на остров Федонис....

17. 07. 1853 р...сего числа по словесному приказанию капитана над Сулинским портом, капитана 1го ранга Гуляева, для ввода с моря в реку двух казенных флашхоутов⁴⁰³, которые находились при пароходе "Дунай", не могли перейти банки по мелководью, в 7 часов ...снялись с якоря ...в 9 часов ...буксировали оба флашхоута в 10^{ти} часов за сильным течением пароход не мог вести двух флашхоутов, почему поставили один на якорь, а другой продолжали буксировать, в 11^{ти} часов, введя флашхоут в реку и поставив на якорь, следовали за другим, который, взяв на буксир в полдень, поставили его на якорь в реке...

18. 07. 1853 р. ...по предписанию того ж исправляющего должность капитана над Сулинским портом, за №1109^й затопили печи для следования на остров Федонис и в 9 ½ часов по изготовлению паров и по погрузке на гребные суда принадлежащего острову груза, мы снялись с якоря.... В 3 ½ часа, пришед к острову Федонис, на глубине 6^{ти} сажень стали на якорь и прекратили пар, приступили к выгрузке вещей и пресной воды...

19. 07. 1853 р...в 2 часа ночи по окончании сдачи груза и [для] доставления в Сулин и другие места бумаг, равно и больных людей, снялись с якоря и следовали к Сулину, в 7 часов пришед в Сулинский порт, стали на якорь не прекращая паров и по сдаче всего груза на берег получили приказание капитана над Сулинским портом буксировать казенный флашхоут, от устья реки вверх по Дунаю для поставления его в безопасности, почему мы в 10^{ти} часов снялись с якоря и спустились к флашхоуту, взяв оный на буксир, при сильном течении буксировали оный до одного часу пополудни оставив на якоре выше карантина на практическом берегу, в 1 ½ [были] на своем месте и прекратили пар...

20. 07. 1853 р...сего числа нанято команды 22 человека на землечерпательницу.

У подальші дні погода для дії землечерпальної машини була несприятливою й міг діяти лише сам пароплав "Сулин".

22. 07. 1853 р...в 6^{ти} часов затопили печи по приказанию капитана над Сулинским портом для вывода с реки в море купеческих судов.... Сего числа вывели с реки и перетащили чрез мелководную банку 2 иностранных брига 1^ю английский и 2^ю австрийский....

23. 07.1853 р...утра в 8 ½ снялись с якоря взяв на буксир австрийское судно бриг, следовали с ним к банке.... В 1 час пополудни перетащили чрез мелководье бриг в море, и возвратились в реку, где взяли на буксир английский корвет... в 5^{ти} часов, перетащили его чрез мелководье оставили в море....

25. 07. 1853 р...сего числа перетащено чрез мелководную банку два греческих брига, пароход находился в действии с 8^{ми} часов утра до 6^{ти} часов вечера....

30. 07. 1853 р...взяли на буксир карлаш⁴⁰⁴ потерявший руль, отвели в море к судну....

31. 07. 1853 р. ...взяли на буксир греческий бриг, который вывели в

⁴⁰³ Флашхоути – плоскодонні судна, що слугували для вивантаження з великих суден вантажів та транспортування їх мілководдям.

⁴⁰⁴ Як повідомляв М. Богданович: "кірлашами називають у нижньо-дунайських країнах двох та однощоглові судна особливої форми, що підіймають 6000 та 1000 пудів" (Богданович М. Восточная война. – Т.2. – С. 14 (Прил.).

море, где взяли на буксир в море карлаш, выведенный вчерашнего числа, ввели оный в реку.... В 3 часа [пополудни] взяли на буксир прусский бриг, следовали с оным обратно к банке, и перейдя 2/3^{ми} оной судно стало крепко на мель, как оное было в углублении по обмеру более чем предъявил шкипер, и буксируя оное до 8 часов вечера, оставили на выходе из банки к морю...

1. 08. 1853 р....сего числа с 5^{ми} часов утра до 8 часов вечера пароходом выбуксировано чрез банку в море две австрийских габар⁴⁰⁵ и три брига....

3. 08. 1853 р....сего числа выведено из реки чрез банку три купеческих судна...

4. 08. 1853 р....в 6^{ти} часов [утра] ...взяли на буксир землечерпательницу с баржами и затопили на оной печи; спускались на банку в 8^{ми} часов поставя землечерпательницу на банке, которая начала производить работу, пароход вошел в реку, взяв на буксир английский бриг и перетащив оный чрез банку, возвратился к землечерпательнице для отвода барж...

Згідно "Діючого журналу на Сулінській землечерпальній машині" за 1853 р. землечерпальні роботи проводилися 4, 5, 7, 10, 11, 12, 18, 21 та 28 серпня. В день виїмалося від 6 до 10 барок або від 12 до 20 куб. сажнів ґрунту, землечерпальна машина працювала в день від 6 до 12 годин⁴⁰⁶. Водночас пароплав «Сулин» займався проведенням через банку суден, особливо у дні, коли землечерпальна машина через несприятливу погоду або поломки не працювала. Так 7 серпня було проведено два грецьких брига та англійську шхуну; 8 серпня – виведено в море два грецьких та два англійських брига; 28 серпня – “виведен из реки в море неаполитанский бриг, который по большому своему углублению... оставлен на оконечности к морю банки”, 29 серпня “выведена из реки в море пароходом австрийская баржа служащая перегрузкой для австрийских пароходов и вечером обратно введена в реку”. 30 серпня на землечерпальній машині були виявлені неполадки, які не дозволяли продовжувати її експлуатацію, тому пароплав “Сулин” зосередився на буксуванні суден. 2 вересня було проведено з ріки у море два грецьких та один неаполітанський бриг; 4 вересня – з моря у ріку “грузовой карлаш”, 7 вересня – з ріки в море австрійську барку; 18 вересня – з моря у ріку грецький бриг; 21 вересня “выведено в реку австрийский пароход “Данубиа”, который потерял руль и повредил механизм, также и при пароходе находился греческий бриг потерявший руль”; 22 вересня було проведено з ріки в море грецький бриг та два кірлаша.

24. 09. 1853 р....сего числа переведена землечерпательница на практический берег в карантин для выдержания термина с пароходом...

4. 10. 1853 р. ...сего числа очистили пароход и землечерпательницу карантинный термин и в очищении и соблюдении всех правил спущены в практику....

6. 10. 1853 р....2 часа [пополудни] ...взяв землечерпательницу на буксир снялись с якоря, следовали в море по румбу NO...

7. 10. 1853 р....в 2 часа изломано зыбью на землечерпательницы железный румпель от чего без управления рулем землечерпательница начала уклоняться в разные стороны... Далі в журналі перелічувалося чимало інших пошкоджень отриманих землечерпальною машиною.

8. 10. 1853 р....в 8 часов утра увидели Одесский маяк... в 4 часа пополудни, пришед на одесский рейд, стали на якорь...

9. 10. 1853 р. ...вошли в практическую гавань...

10.10. 1853 р....сего числа, по приказанию Высокого начальства, ...в 9 часов вечера окончили погрузку угля, получив депешу для доставления в город Измаил

⁴⁰⁵ Габари – транспортні трьохщоголові судна.

⁴⁰⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.9 за 1853 р. – Арк. 1 – 7.

от генерал-адъютанта начальника штаба черноморского флота и портов [Корнилова], почему... снялись с якоря, обойдя мыс фонтан, пошли...

11. 10. 1853 р... в 10 часов утра открыли мыс Федониский маяк... В полдень открылся берег Килийского рукава Очаковское гирло, а в 2 часа вошли в оный и следовали по Дунаю вверх... В 10 часов вечера близ крепости Килия стали на якорь.

12. 10. 1853 р... в 4 часа утра снялись с якоря и следовали по Дунаю... в 1 час пополудни, пришед в Измаильский порт, стали на якорь... Перевели пароход к крану для погрузки угля... Погружено в пароход угля английского 500 пудов.

16. 10. 1853 р... в 7 часов утра получив предписание командира дунайских портов за № 549 об отводе баржи к крепости Килия с патронными ящиками ста пятидесяти тысяч, двух офицеров, двух унтер офицеров и 14 рядовых... В 1 пополудни, по погрузке бота, снялись с якоря, взяв бот на буксир... артиллерийского генерала Астроградского [...], следовали к крепости Килия... В 5 ½ часов, пришед к крепости Килия, стали на якорь... и, свезя на берег пассажиров, приступили к выгрузке бота.

17. 10 1853 р... по очищении тумана, ... в 8 часов [утра] снялись с якоря и следовали обратно с ботом к Измаилу... в 2 ½ [пополудни], пришед к крепости Измаил, стали на якорь...

18. 10. 1853 р... получив предписание взять на буксир железную баржу №1 и следовать с оной чрез Килийский рукав реки Дуная в Сулин для доставления провизии находящимся там две военные лодки... в 2 часа пополудни следовали по назначению... В 6 ½ часов вечера, прошед крепость Килию, ...стали на якорь...

19. 10. 1853 р. ...следовали к Вилкову....

Через сильний туман та вітер пароплав вийшов з гирла Дунаю лише вранці 23 жовтня 1853 р й о 4 годині дня прийшов до Суліни.

24. 10. 1853 р... по чищению тумана в 8 часов утра увидели мы 4 парохода стоящие на якорях на взморье "Владимир", "Громоносец", "Одесса" и "Херсонес", на которых прибыл начальник штаба Черноморского флота генерал-адъютант Корнилов⁴⁰⁷ и обозревал Сулинский порт... Сего числа работа производилась по погрузке на пароход угля и сдачи с баржи груза....

Буксируючи баржу, пароплав "Сулин" 25-26 жовтня перейшов з Суліни через Вилкове до Ізмаїлу.

27. 10. 1853 р... получили предписание ...о буксировании баржи с огнестрельными снарядами ..., по погрузке оной...

28. 10. 1853 р... для буксирования баржи к Килийским гирлам в 7 ½ часов [утра], взяв оную на буксир, следовали по назначению ...пришед к посаду Вилков, стали на якорь и прекратили пар по свежести ветра, при котором невозможно было пройти фарватера Очаковского гирла, почему в тоже время исполнено словесное приказание начальника штаба 5го пехотного корпуса генерал-майора Нипольчитского⁴⁰⁸ об отправлении снарядов в Сулин сухим путем, ...баржа ...поставлена была к берегу острова Лети для выгрузки....

29 жовтня після вивантаження набоїв "Сулин", буксуючи баржу, повернувся 30 жовтня до Ізмаїлу.

3. 11. 1853 р... получил предписание следовать к Очаковским гирлам для взятия оттоль флашхоуты, доставленные из Николаева пароходом "Дунай" и доставлении грузовой баржи №4^й, ...следовали по назначению, ...взяв на

⁴⁰⁷ Корнілов Володимир Олексійович – генерал-ад'ютант начальник штаба Чорноморського флоту, один з керівників оборони Севастополя 1855 р.

⁴⁰⁸ Непокойчицький Артур Адамович – особливо відзначився під час облоги Сілістрії.

буксир грузовую лодку №4 на пути... В 10^{ть} часов вечера, пришед к посадку Вилков, ...отдали с буксира баржу....

4. 11 1853 р...в 11 часов [утра] прибыл с моря пароход “Дунай” с флашхоутом № 11, которому сдали лодку и приняли флашхоут. ...В 2 часа пополудни, ...имея на буксире два флашхоута № 10 и № 11, ...следовали вверх по Дунаю....

Через туман пароплав зупинявся в Килії, й 6 листопада прибув до Ізмаїлу.

10. 11. 1853 р...получили приказ, что по первому сигналу с острова Четала, быть в готовности для буксирования лодок....

17.11. 1853 р...получив повеление командира дунайских портов и флотилии адмирала Мессера... о следовании к Вилкову и Сулину за взятием двух канонерских лодок и буксирования с провизией баржи №1, ... в 4 часа снялись с якоря..., имея на буксире баржу №1,...

Через погану погоду (вітер, сильний туман та мороз) пароплав затримався у Вилковому й, прибувши до Суліни 25 листопада, “приступил к выгрузке на лодки провизии”.

3. 12. 1853 р...в 9 часов [утра], взяв на буксир канонерские лодки №8 и №14, следовали в море; ветер свежий с зыбью, облачно и лодка на буксире открыла большую течь, почему пароход уменьшил ход и привел оные к ветру для отливки воды. ...В 6 часов вечера, пришед к посадку Вилков, стали на якорь для принятия с флашхоутов на лодки провизии...

Пароплав “Сулин” прибув до Ізмаїлу 4 грудня. 14 грудня він був переведений до річки Репіди поблизу Ізмаїла.

20. 12. 1853 р...вследствие предписания командира Дунайской флотилии за №1006^й для перевода понтонных мостов, стоящих чрез реку Дунай противу города Измаила на остров Чатал, в 7 ½ [утра] снялись с якоря и следовали к месту, где находились мосты; река Дунай была покрыта тонким льдом, в 8 ½ часов, пришед... взяли оных на буксир в 10 часов, река очистилась несколько ото льда и мы приступили к буксировке. ...В 6 часов [вечера] прибуксировав к реке Репиде в 2 раза 22^{ть} плавучих моста, возвратились к своему месту, стали на якорь и прекратили пар...

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.11 за 1853 р. – Арк. 1–38.

Документ № 3. Уривки зі шханечного журналу буксир-пароплава “Сулин” за 1854 р.

13. 01. 1854 р...получив приказание командира дунайской флотилии контр-адмирала Мессера изготовить пароход для отвода к разделению Дуная у острова Четал баржи № 1^й с огнестрельными снарядами, порохом, провизией и другими материалами.... В 5 ½ часа вечера по окончании погрузки баржи № 1, взяли оную на буксир и ...следовали к Читалу; куда пришед в 9 ½ [вечера] стали на якорь близ флотилии, стоящей против турецкой батареи...⁴⁰⁹.

14. 01. 1854 р...в 1 час пополудни по получении депеши от батальонного командира капитана 2го ранга Китаева снялись с якоря и следовали к крепости Измаил в 3 часа, пришед к крепости, стали на якорь...

⁴⁰⁹ Зимовий час дозволив туркам з Тульчі влаштувати батарею з 4 гармат на о. Чатал. “В ніч з 10 на 11 січня, – писав А. Петров, – Дунай очистився від льоду, тому 10 канонерських човнів з пароплавом “Метеор”, під керівництвом контр-адмірала Мессера, підійшли до о. Чатала й відкрили вогонь по неприятельській батареї за допомогою двох берегових батарей... батареї наші змусили замовкнути неприятельські гармати. Але в ніч на 12 число з Тульчі було доставлено на острів ще чотири гармати, тому, коли о 9 годині флотилія Мессера наблизилася до неприятельської батареї, її зустріли енергійним вогнем...” (Петров А.Н. Война России с Турцией. – Т.2. – С. 87).

4. 02. 1854 р...по словесному приказанию командира дунайских портов контр-адмирала Мессера ...в 12^{тв} часов полдня ...пошли вниз к запасной колонне [...], где взяли на буксир 19 казачьих лодок и с оными следовали вверх к разделу острова Четал, в два часа стали на якорь за заливом от сильной [не]погоды на двух лодках, в 3 ½ часа, по отлитии оных, снялись с якоря и следовали далее; в 5^{тв} часов вторично залило несколько лодок, почему вторично стали на якорь для отлития оных, в это время прошел мимо нас пароход “Метеор” с корпусным командиром Сакеным и контр-адмиралом Мессером, в 6 ¼ часов [вечера], по отлитии лодок, следовали вперед... в 8 часов, пришед близ разделу острова Четал, где находился пароход “Метеор”, ...стали на якорь...

11. 02. 1854 р...совместно с пароходом “Метеор” в 6 часов [утра] снялись с якоря и следовали за оным, но 2 лодки оборвались с буксира, а некоторые наполнились водою, почему мы, держась малым ходом, послали гребные суда для поймания оторвавшихся лодок и отлития затопленных, в 8 часов, подойдя к назначенному месту, стали на якорь... и передали с буксира к берегу лодки. ...В начале одного часа пополудни ...по приказанию контр-адмирала Мессера ...приступили к буксированию лодок, прижимаемых свежим ветром к правому берегу Дуная, выбуксировав оные на средину Дуная, в 3 ½ часа взяли на буксир из оных три и следовали к Измаильской крепости. ...В 6^{тв} часов вечера по отдаче с буксира лодок у крепости, придя к своему месту близ реки Репиды, стали на якорь...

12. 02. 1854 р...в полночь получили повеление о изготовлении ...с генерал-лейтенантом Бухмейером к разделу реки Дуная у острова Четал для осмотра турецкой батареи на правом берегу Дуная....

13. 03. 1854 р. ...подшли к Цареградским воротам крепости, в 8 ½ часов [утра] прибыл на пароход генерал Бухмейер с штаб и обер офицерами ...11 ¾ часов пришед к разделу рукавов близ вновь построенной турецкой батареи стали на якорь ...в полдень генерал Бухмейер оправился для разбивки места к устройению на нашем берегу против Четала батареи ...в 2 часа возвратился на пароход генерал с штаб и обер офицерами и мы снялись с якоря, следовали обратно к Измаилу, в 3 ¾ часа свезли на берег генерала у Цареградских ворот и, перейдя к Репиде, в 4 часа стали на якорь и прекратили пар....

14. 02. 1854 р. ...по предписанию командира дунайских портов... для буксирования баржи № 1 к разделу реки Дуная у острова Четал с... материалами для постройки батареи... взяли баржу и следовали по назначению... в 12 часов [дня] по приказанию генерала Бухмейера ...по прибытии его с генерал-лейтенантом Ушаковым ...оставя буксир, следовали к крепости Измаил в 3 ½ часа пришед к Цареградским воротам, свезли с парохода генерал-лейтенантов Ушакова и Бухмейера и пройдя к своему месту у реки Репиды стали на якорь....

21. 02. 1854 р...получив повеление об опрвлении парохода с буксированием флашхоута с разными вещами и огнестрельными снарядами, также и орудиями к крепости Килия и Базарчуку и селение Вилков куда доставить 22 человека нижних морского ведомства, но за неготовности ...вещей не отправились.

22. 02. 1854 р...в 5 ½ часов [вечера]... взяв на буксир флашхоут № 11^д и следовали к крепости Килия, в 10 часов вечера пришед к Килийской крепости, стали на якорь...

23. 02. 1854 р...в 7 часов [утра] приступили к выгрузке пороха ...в 3 часа [пополудни]... с тем же флашхоутом следовали к Вилкову ...в 6 часов

вечера пришед к Базарчуку, поставили флашхоут на якорь и держались под парами до заведения его в ерик. ...В 6 ½ часов спустились к Вилкову, ... стали на якорь....

24. 02. 1864 р....большой мороз, по Дунаю шел лед. ...сделано распоряжение о выгрузке флашхоута и снятия с него орудий и преступлено к работам....

26. 02. 1854 р....сего числа кончили выгрузку с флашхоута....

27. 02. 1854 р....получили приказ командира дунайского порта из Сулина ожидать его.... в полдень с прибытием адмирала Мессера... в 2 ½ часа взяли на буксир флашхоут и следовали к Измаилу...

28 лютого пароплав прибув до Измаїлу. 8 березня він отримав наказ “взять, по изготовлении, запасного половину моста и отбуксировать к № 136” й протягом 8 – 11 березня по частинам зі значними складнощами буксував частини мосту до кордону № 133.

11. 03. 1854 р. ...в 4 ½ часа [утра] ...подошли к флотилии к кордону № 131, где она начала действие против неприятельской батареи. ...в 8 часов утра по приказанию командующего войсками нижнего Дуная генерал-лейтенанта Ушакова приступили к перевозу мостов от 133 до 131 кордона, в 5 часов получив его приказание Ушакова вести мосты в Тульчинский рукав, почему мы в 6 часов вечера ...прошли мимо турецкой батареи, которую продолжали брать штурмом сухопутными войсками, оставя в Тульчинском рукаве 6 плениц [...], возвратились немедля за другими....

12. 03. 1854 р....в 10 часов утра стали на якорь ...в Тульчинском рукаве, доставя туда в продолжении ночи 18 плавучих мостов..., в 3 ½ часов [пополудни] ... получив предписание командующего флотилиею контр адмирала Кузнецова следовать к кордону №132^й, где взять флашхоут №10^й и подвести его к взятой турецкой батарее для погрузки турецких орудий⁴¹⁰ .... в 7 часов вечера подвели к назначенному месту флашхоут...

13. 03. 1854 р. ...в 1^й час пополудни по взятии на флашхоут орудий ...мы... спустились в Тульчинский рукав... в 3 часа... по повелению контр адмирала Кузнецова следовали к флотилии, стоящей выше взятой турецкой батарее, для получения сведения от батальонного командира капитана 2го ранга Китаева к доставлению раненых нижних чинов в измаильскую госпиталь⁴¹¹ и по перевозке таковых на пароход с кордона №131, отправились к Измаилу, куда прибыли в 7 ½ часов вечера...

15. 03. 1854 р....получили повеление командира дунайских портов... о взятии на буксир купеческого судна с провизией для действующей армии и доставления его в город Тульчу⁴¹²... в 3 часа [пополудни]... прошли к Карантину, где взяли на буксир сказанное судно... в 7 ½ часов [вечера] пришед в Тульчинский рукав, к плавучему мосту стали на якорь и прекратили пар по случаю не развода моста по ночному времени....

16. 03. 1854 р....в 7 ½ [часов утра], по разводе моста, взяли на буксир то же судно ...следовали к Тульче, в 9 часов [утра], пришед в Тульчу, стали на якорь...

⁴¹⁰ За повідомленням А. Петрова, під час штурму батарей на о. Чатал “було захоплено 9 мідних гармат й 98 осіб взято в полон” (Петров А.Н. Война России с Турцией. – Т.2. – С. 109).

⁴¹¹ За повідомленням А. Петрова, втрати російських військ під час штурму батарей на о. Чатал “сягали до 400 осіб вбитими та пораненими” (Петров А.Н. Война России с Турцией. – Т.2. – С. 109), за відомостями М. Богдановича, в російській армії тоді “вибуло з фронту 759 осіб”, а “нижчих чинів” поранено – 196 (Богданович М.А. Восточная война. – Т.2. – С. 31), Ушаков писав, що “нижчих чинів” було поранено 491 (Ушаков Н.И. Вказана праця. – С. 1072).

⁴¹² Тульча була зайнята російськими військами 12 лютого 1854 р. (Петров Н.А. Война России с Турцией. – Т. 2. – С. 109).

По розвантажженні судна, пароплав разом з ним повернувся до Ізмаїлу ввечері 17 березня. З вечора 18 пароплав зайнявся буксуванням мосту з Тульчинського рукава “к Исакченской плотине”, здійснивши до ранку 20 березня чотири рейди з частинами мосту “к Сатунову”, по тому вдень 20 березня з двома баркасами прибули до Ізмаїлу.

22. 03. 1854 р. ...в 8 ¼ часов утра взяли на буксир флашхоут № 10 с разными артиллерийскими снарядами и следовали с оным к острову Четал ...в 1 час пополудни пришед к разделению рукавов у острова Четал... оставя флашхоут, подошли к плавучим мостам, где взяли на буксир 6^{тб} плениц [...], следовали к Исакче... в 8 часов вечера пришед к месту, где начата наводка моста стали на якорь для отвода мостов к берегу...

23 – вранці 24 березня пароплав буксував плоти необхідні «для окончательной наводки моста» від о. Четала до Ісакчі.

24.03.1854 р....в 3 ½ часа вечера пришед к флотилии получили приказание контр-адмирала Кузнецова снять с мели флашхоут № 10, стоящий у острова Четала, подвести к месту турецкой батареи для выгрузки орудий, что было исполнено, а потом следовали в Измаильский порт для приема угля, куда прибыли в 7^м часов вечера...

26. 03. 1854 р....по предписанию контр-адмирала Мессера... в 1^й час пополуночи ...взяли на буксир флашхоут №9^й, нагруженный пушками, снарядами и различными запасами для доставления в Сулин и следовали туда.... В 5^{тб} часов вечера, пришед в Сулин, стали на якорь и прекратили пар, в 6^{тб} часов прибыли к оному из моря три англо-французских пароходов-фрегатов и стали на якоря на взморье у фарватера, почему мы сделали в печах огонь...

27. 03. 1853 р....в 7 часов утра прибыла английская шлюпка к входу в реку, которая была остановлена с брандвахты гребным нашим судном и с оной просимо было присылки их консула Лойды, находящегося в Сулине, которого и взяли на английский пароход.... В 1^й час пополудни вторично с того же английского парохода “Сайдон” [...] прибыла в устье реки шлюпка, с которой английский консул Лойд просил, служащего на нашем пароходе, машиниста англичанина Гунта принять от него письмо для передачи в город Галац английскому консулу Купенгаису [...], что дозволено было Гунту принять оное и доставлено в Измаил начальству, в 3 часа пополудни, по получении депешей капитана над Сулинским портом, по разведении паров в 4 часа снялись с якоря и следовали к Тульче...

28. 03. 1854 р....в 1 час пополудни пришед к Тульче стали на якорь, для передачи депеши... в 8 часов по сдачи депеши, затопили печи и в 9 часов ...следовали к флотилии, стоящей у острова Четал...

Пароплав отримав наказ відшукати загублене купецьке судно “нагруженное провиантом для отряда генерал-лейтенанта Ушакова”. По прибуттю пароплава до Ісакчі вдень 28 березня, з’ясувалося, що судно вже прибуло “к месту выгрузки”. Тоді генерал-лейтенант Ушаков наказав пароплаву «следовать к крепости Измаил и там ожидать судов с провиантом для доставления их к отряду и пароходу “Метеор”, стоящему в Измаиле, немедленно прибыть в Исакчу». О 6 ½ годині дня 28 березня пароплав прибув до Ізмаїлу.

2. 04. 1854 р. ...в 5 ½ часа пополудни затопили печи по повелению командира дунайских портов для буксирования от Четала до Исакчи плавучих мостов, по изготовлении таковых при Измаильском порте в город Рени.... пришед к Четала, где находились мосты, стали на якорь.... С 8 часов

вечера до 12 часов полночи пароход ...действовал для стягивания с мели плотов и, не имевши успеха к снятию оных, подняли якорь и следовали к флотилии...

3. 04. 1854 р....в 5 часов утра ...по взятии с флотилии 60 человек рабочих людей для снятия с мели плотов..., подойдя к плотам, ...пароход действовал для снятия плотов совместно с людьми до полдня.... В 12 часов полдня по невозможности с помощью людей снять с мели мостов, оставили работу и, поднявши якорь, следовали в город Тульчу для донесения о сем случае командиру нижнего Дуная войск генерал-лейтенанту Ушакову, в 1 час пополудни стали на якорь в Тульче... в 4 часа по получении от него предписания командиру инженерной команды полковнику Акцыну [...], ...следовали в Измаил, в 8 часов пришед в Измаил, стали на якорь...

6 – 7 квітня пароплав “плотовые мосты” від Ізмаїлу та Четалу вгору по Дунаю до “Исакченского моста”.

8. 04. 1854 р. ...3 часа утра... по взятии 4^х плотов, из мачтовых деревьев, по невозможности буксировать таковых более за сильным течением и противным ветром и малоимению угля для действия парохода, следовали с оным к Рени.... В 2 часа пополудни пришед к г. Рени, стали на якорь..., по постановлении к берегу плотов, в 4 часа ...следовали к реке Прут, в 6 часов, вошед в Прут,... приступили к погрузке на пароход пушечных станков с плацформами....

9. 04. 1854 р....следовали к Измаилу, в 9 ½ часа утра, пришед к мосту Сатуновскому, стали на якорь... по случаю перехода через мост гусарского полка и артиллерии, в полдень по разводке моста снялись с якоря, ...в 4 часа, прийдя в Измаил, стали на якорь...

10. 04. 1854 р. “...вночи прибыл к крепости пароход “Ординарец” и на оном князь Варшавский Паскевич с его свитой”.

11. 04. 1854 р....в 3 ½ часа утра, по окончании Божественной литургии в крепостной соборной церкви, Его Светлость князь Варшавский со свитой, находящейся при нем, перешел на пароход “Ординарец” и отправился вверх по Дунаю⁴¹³.

21. 04. 1854 р.... по повелении. командира дунайских портов, контр-адмирала Мессера... для снятия с мели флашхоута №9^џ, стоящего у острова Четал в 11 часов снялись с якоря и следовали вверх по Дунаю.... В 4 часа пополудни возвратились обратно к крепости Измаил и прибуксировали от 133 флашхоут № 9^џ....

У подальші дні пароплав перебував в Ізмаїлі

21. 04. 1854 р. ...для взятия на буксир флашхоута, нагруженного артиллерийскими снарядами и припасами и наемное судно С: Анны с порохом вследствие повеления командира дунайских портов за № 1400 в 12 часов по совершенном изготовлении судов, взяв на буксир сказанные суда следовали вверх по Дунаю...

Вдень 22 березня пароплав чекав на розведення “Исакченского моста”

22. 04. 1854 р....в 8 ½ часов вечера, пришед к г. Галацу, стали на якорь... для погрузки угля и для найма лоцмана...

23. 04. 1854 р....за неотысканием агента сами приступили к погрузке угля из купеческого судна, на котором он из Измаила доставлен к Галацу в 8 часов утра... в 1 ½ часов пополудни..., взяв те ж два судна на буксир,

⁴¹³ За своїм призначенням головнокомандуючим, Іван Федорович Паскевич-Єрванський, князь Варшавський 3 квітня прибув до Фокшан, а потім “оглянув течію нижнього Дунаю від Гірсово до Ізмаїлу” (Богданович М. Восточная война. – Т. 2. – С. 36 – 37).

следовали к Браилову. ...В 10 часов вечера, пришед к Браилову, стали на якорь, за наемом лоцмана...

24. 04. 1854 р....по нанятии лоцмана и взятии деревянного[...] угля 100 пудов с тем же буксиром в 7 ½ часов утра следовали вперед по Дунаю...

25. 04. 1854 р....шли медленно по случаю противного ветра и сильного течения, в 10 часов пополудни пароход пройдя Костраву [...] Чердаку [...] не мог буксировать двух судов почему зафрахтованное судно С: Анна отдали с буксира и послали людей с флашхоута №10^й тащить бичевою, а сами буксировали его.... В 6^{ть} часов вечера пройдя мост Гура-Яломиц отдали с буксира флашхоут и возвратились за судном Анною, которое взяли на буксир и проведя то же за мост Гура-Яломиц стали на якорь.... В 11 часов ночи адъютант артиллерии генерала действующей армии по поручению князя Горчакова штаб капитан [Ст...], прибывший на пароход от г. Измаил, передал словесное распоряжение начальства, чтобы пароход возвратился в г. Галац за нагрузкою угля по неимению оногo на пароходе, а потом, где отыскан будет по Дунаю флашхоут №9^й с снарядами взято на буксир и доставить его к Яломицам или куда сказано будет, а сам он перешел с парохода на флашхоут №10^й...

26. 04. 1854 р....при рассвете утра в 4^е ...снялись с якоря и следовали к Галацу, в 11 часов, пришед к Галацу, стали на якорь и немедля известились что флашхоут №9^й находится намели пройдя город Рени и требует помощи парохода, почему мы снялись с якоря и следовали к оному. ...в 1^й час пополудни, нашед означенный флашхоут на одной трети расстояния от Рени к Галацу, взяли оный на буксир, а в 6 часов вечера, пришед к Галацам, стали на якорь для погрузки угля...

27. 04. 1854 р....в 4 часа пополудни...по погрузке угля, взяв на буксир флашхоут №9^й, и следовали с оным вверх по Дунаю....

29. 04. 1854 р. ...в 7 часов утра мост у моста Гура-Яломиц стали на якорь..., имели приказание ожидать дальнейших распоряжений...

2. 05. 1854 р....в 6 часов утра прибыл на пароход капитан 2 ранга Гриви с главной квартиры для распоряжения ведения судов далее по Дунаю.... В начале первого часа пополудни..., подойдя к флашхоуту №10^й, взяли оный на буксир, следовали вверх по Дунаю в три часа отдали буксир, поставя флашхоут на якорь у следующей деревни Яломенец близ реки Борщ возвратились обратно к мосту где взяли на буксир небольшой карлаш и с оным следовали к городу Галац за погрузкой угля...

3 травня, завантажившись вугіллям в Галаці, пароплав та кірлаш повернулися назад.

4. 05. 1854 р....в полдень пришед к мосту Гура-Яломиц возвратились в рукав оной отколь перевели по Дунаю чрез мост 3 судна с снарядами и потом, оставя карлаш с углем у моста, взяли на буксир 2 судна с артиллерийскими нарядами, следовали вверх по Дунаю, в 6 часов вечера.... В 11 часов ночи ...стали на якорь пройдя несколько верст за Гирсов...

5. 05. 1854 р....в 4 часа утра ...снялись с якоря и следовали далее ...в 11 часов пополудни у деревни Россеваты стали на якорь...

6. 05. 1854 р....в 4 ½ снялись с якоря и следовали к крепости Силистрия.... В 8 ½ часов вечера пришед к мосту у крепости Силистрия, отдали с буксира суда, стали на якорь...

8. 05. 1854 р....в 4 часа утра затопили печи по приказанию капитана 2 ранга Гриви для снятия с мели парохода "Прут" в 5 ½ часов снялись с якоря, в 6 ½ часов начали буксировать пароход, выпустя 60 сажень канату....

В 6 часов вечера сняли с мели пароход “Прут” и по погрузке на него вещей снятых и по поднятии вертов [...], отвели к левому берегу Дуная, по неимению у него в котлах воды....

9. 05. 1854 р....для следования к Гура-Яломице за флашхоутом №9ї с артиллерийским парком, в 4 ½ часа следовали по назначению...

Взявши флашхоут біля Гура-Яломици й завантажившись дорогою вугіллям з вищезгаданого кірлашу, пароплав повернувся назад.

12. 05. 1854 р....в 9 часов вечера, пришед к мосту левого рукава Дуная у крепости Силистрия, стали на якорь и прекратили пар..

Вранці 14 травня, виконуючи наказ Паскевича, пароплав став на якір “близ крепости Силистрия”, але вже о 11 годині дня, за наказом Горчакова, пароплав через Браїлів до Галацу, де завантажилися вугіллям та провізією й взяв на буксир кірлаш, завантажений дошками. 18 травня, згідно журналу, через Галац “пошел вверх из Измаила пароход “Метеор” с контр-адмиралом Цебриковым”⁴¹⁴.

19. 05. 1854 р....В 3 часа пополудни снялись с якоря, имея на буксире карлаш с досками и другими припасами для доставления к крепости Силистрия.... В 7 ½ часа пришед в город Браилов стали на якорь.... По получении сведений от воинского начальника г. Браилов об отправлении лестниц в 2 часа снялись с якоря и следовали вверх по Дунаю...

Вранці 20 травня пароплав дорогою відбуксував частину мосту від Мачинського рукава до брандвахти Гура-Яломиці.

20. 05. 1854 р....в 11 часов вечера близ Черновод нашед штурмовое, стоящее возле берега, судно призовое “Чектериц”, нагруженное штурмовыми лестницами и госпитальными припасами, и 90 человек солдат, стали на якорь для взятия его вследствие приказа князя Горчакова...

21. 05. 1854 р....в 2 ½ часа утра снялись с якоря и следовали далее с двумя суднами.... В 10 ½ вечера, пришед к мосту устроенному против штаба войск, у крепости Силистрии, стали на якорь....

21. 05. 1854 р....в 6 часов утра ...снялись с якоря и пробуксируя суда по разводке моста вверх, где стояли саперных батальонов, оставили суда у правого берега, а сами, перешед на левый, к флотилии, стали на якорь.... В вечеру была сильная канонада между батареями и крепостью Силистрия....

25. 05. 1854 р....по переданному предписанию начальника 3, 4, 5 пехотных корпусов генерал-адъютанта Куцебу... в 7 часов снялись с якоря и следовали вниз по Дунаю для буксирования плавучих мостов... пришед к разделу островов, к крепости Силистрии по назначению генерал-майора саперных батальонов Клеменца(?) стали на якорь ...ожидая спуска плотов.... В 2 часа пополудни спустились к нам 11 плотов, которые в то же время... нами буксировались вверх по Дунаю до места проводки моста.

Вечері 25 – вранці 26 травня пароплав буксував частини мосту, зробивши три поїздки.

26. 05. 1854 р....получили приказание генерала Клеменца, что более плавучих мостов не требуется и пароход может следовать к флотилии, куда мы пришли в 8 часов утра, стали на якорь...

12. 06. 1854 р....по приказанию князя Горчакова ...в 8 часов утра снялись с якоря и буксировали плоты из разводящего моста у крепости Силистрия.... В 3 часа пополудни, по окончании буксирования плавучих мостов с генерал-лейтенантом Бухмейером главного штаба, штаб и обер офицерами следовали в рукав, у каралашского берега к мостам, а оттоль к

⁴¹⁴ Цебриков Александр Романович (1802 – 1876 гг.) – командир Дунайської гребної флотилії.

последнему мосту, наведенному ниже крепости Силистрия в 10 верстах и обратно к прежнему мосту у Каралаша с буксированием от оконечности острова, где остановились спущенные мосты... доставя к каралашскому берегу моты в 8 часов возвратились к последнему наведенному мосту ниже Силистрии в 10 верстах, с генерал-лейтенантом Бухмейером, стали у онога, а якорь..., где находилась и вся наша флотилия.

13. 06. 1854 р. ...в 6 часов снялись с якоря и, переведя лодки чрез разведенный мост, ...стали на якорь у левого берега и мост быв в том времени заведен, по которому переправлялись с правого берега на левый семейства Христиан...

14. 06. 1854 р...в 2 часа пополудни, получив приказание от генерал-лейтенанта Бухмейера ...в 3 ½ часа утра приступили к перевозке оставшихся на правом берегу Христианских семейств, на левый берег, имея на буксире карлаш, по случаю тому, что мост начат разводиться и войска наши все уже находились на левом берегу, около 9 часов утра турецкий отряд приблизился близ места, где находился мост с правого берега с артиллериею конной, почему флотилия и батареи наши открыли по них огонь, что и с их стороны было тоже, но не выдержав сильного нашего боя, принуждены были отступить; а мы в это время спустя карлаш по течению с [христианскими] семействами⁴¹⁵ поспешили брать на буксир мосты совместно с пароходами “Прут” и “Ординарец” и переводили их за островом к Каралашскому левому берегу. ...В 3 часа пополудни переведя все мосты ниже лесистого острова к левому берегу Дуная пошли вверх, с генерал-лейтенантом Бухмейером к третьему мосту, бывшему у крепости Силистрия, на второй рукав. ...В 8 часов, возвратившись 4^{му} мосту с генералом Бухмейером и Клеменцом, в 9 часов следовали обратно с генералом Клеменцом к третьему мосту, куда прибыли в 11 часов....

15.06.1854 р...в 5 часов [утра] снялись с якоря и прийдя к 4^{му} мосту свезли на берег генерала Клеменца и выйдя из за лесистого острова, собирали по Дунаю оторвавшиеся мосты и подводили их к левому берегу. А в 12 часов стали на якорь близ реки Гуро-бал. ...В 5 часов в вечера снялись с якоря с начальником флотилий капитаном 2 ранга Бенрдер-Граве для осмотра спускающихся плотов и пройдя за лесистый остров, возвратились обратно к своему месту... в 8 часов вечера.

16. 06. 1854 р... в 5 часов [утра]... снялись с якоря и подведя к левому берегу оторвавшиеся плоты следовали в реку Горобан и пройдя оную в реку Борщ...

23. 06. 1854 р...в ночи прибыли из Каралаша флашхоуты № 9 и 10^й, нагруженные артиллерийским осадным парком, которые перетащены чрез мелководье реки Борщ, почему мы ...в 8 часов снялись с якоря и буксировали по реке Борщу вниз сказанные флашхоуты и за нами следовали 4 лодки канонирских.

24. 06. 1854 р...в 9 часов утра вышли мы из реки Борщ в Дунай ниже Гирлова и следовали оным к городу Браилов.... В 5 часов вечера, пришед к городу Браилов, отдали с буксира флашхоуты, стали на якорь... для забратия на флашхоуты казенного имущества....

⁴¹⁵ За відомостями М. Богдановича, кілька тисяч сімей богар разом з великою кількістю худоби та возів, побоюючись помсти з боку турків, просили дозволу переправитися по понтонним мостам й “генерал Коцебу прохав врятувати мешканців краю, що були так сильно віддані Росії, але ніщо не могло змінити рішення князя Горчакова. По мостам продовжували переходити лише війська...” (Богданович М. Восточная война. – Т.2. – С. 103–104). А. Петров пише, що мешканці “навколишніх сіл”, втікаючи від турків, з’явилися в російському таборі “у величезній кількості” й їм було дозволено слідувати за відступаючими військами (Петров А.Н. Война России с Турцией. – Т.2. – С. 180). М. Ушаков зазначає, що з тисяч болгарських сімейств, які не встигли переправитися через мости, йому вдалося “випросити дозвіл перевести... на найманих суднах... ще до 100 сімейств”, доля ж інших йому була невідома (Ушаков Н.И. Вказана праця. – С. 0113). Відомості зі “Шханечного журналу” пароплава “Сулин” трохи відрізняються від усіх трьох наведених версій подій.

Після завантаження флашхоутів майном пароплав 27 червня відбуксував їх до Галацу.

30. 06. 1854 р...по приказанию генерал-майора Веселитского, который перешел к нам с парохода "Орденарец", в 2 часа [полудни]...снялись с якоря, имея на буксире флашхоут №10^й, в 6 часов вечера, пришед к городу Рени, стали на якорь... и он [генерал] отправился на берег для осмотра спускающихся по Дунаю мостов.... В 10 ½ часов [вечера], по прибытии с берега генерала Веселитского... следовали вниз по Дунаю, в 11 часов до полуночи увидели мы стоящий на мели у левого берега флашхоут №9^й, почему... приступили к стягиванию его с мели, в полночь флашхоут спущен с мели, но коловоротом бросило его на пароход. на котором изломало железную шлюпбалку и погнуло железные стойки, также повредило часть борта с правой стороны, при этом случае перепутались якоря флашхоутские с пароходскими, от чего работа продлилась до 4^х часов утра....

Буксуючи флашхоути, пароплав 1 липня прибув до "Исакченского моста", де зупинився "по невозможности сделать разводку моста за крепостью ветра", після розведення мосту 2 липня пароплав прибув до Ізмаїлу. 14 липня пароплав за наказом Мессера, "взяв у речки Реиды пять плавучих мостов", які відбуксував до "Исакченского моста". Від цього мосту 15 липня пароплав відбуксував до Ізмаїлу кірлаш, а 20 липня від Ізмаїлу до мосту – відбуксував ще п'ять "плотов". 21 липня пароплав вирушив в Тульчу у розпорядження генерал-лейтенанта Ушакова.

22. 07. 1854 р...к Тульче ...прибыли... в 6 часов утра... в 8^м часов ...следовали вниз по Дунаю для встречи флашхоута № 11, нагруженного орудиями и разными снарядами, снятыми с батареи, находящейся у раздела рукавов Сулинского с Георгиевским.... В 9...¼ ... часа снялись с якоря, имея на буксире флашхоут № 11.... В полдень, пройдя Тульчу, остановились ...для взятия с флашхоута № 10 провизии на 100 человек, находившихся на флашхоуте № 11 сухопутного ведомства; в 1 ½, по взятии провизии, снялись с якоря и следовали к батарее, устроенной у острова Четала на левом берегу Дуная, в 4 ½, пришед к оной, стали на якорь..., приступя к работам выгрузки на батарею плац-форм.

23. 07. 1854 р...в 8 [часов] утра по сдачи плац-форм ...следовали к Измаилу с флашхоутом № 11.

По прибыттю до Ізмаїлу, на пароплаві відбувався необхідний ремонт. 30 липня пароплав прибув до Тульчі, де поступив у розпорядження командира флотилії контр-адмірала Цебрикова. За його наказом, пароплав 9 серпня, відбуксував "канонирскую лодку № 11, оказавшую течь... к Измаилу для исправления", а дорогою ще відбуксував до Кілійського рукава чотири комерційних судна й, завантажившись вугіллям, 11 серпня повернувся до Тульчі. вересня пароплав за наказом із флагманської шхуни Цебрикова "Рымник" 1 вересня знов відвідав Ізмаїл та повернувся до Тульчі.

8. 09. 1854 р...в исходе 9го часа... взяв на буксир флагманскую шхуну "Рымник" с гребными судами, на которой же находился отрядный командир войск низового Дуная генерал-лейтенант Ушаков... следовали к Исакче, а за нами пароход "Метеор" и вся флотилия.... пришед к Исакче... в 3 часа [пополудни] получил приказание адмирала Цебрикова следовать к второму батальону гребной флотилии и буде укажет надобность, вывести лодки из Тульчинского рукава к острову Четалу, затем и коммерческие суда, оставшиеся в Тульче все вывести к Килийскому рукаву... пришед к острову Четал, где находилась часть флотилии 2го батальона..., мы следовали к Тульче, где увидели, что лодка № 6 шла бичевой, а

потому продолжали путь на Тульчу, куда пришед в 7 ½ часов вечера стали на якорь близ греческого брига и за неотысканием вскорости [его] хозяина по темноте ночи прекратили пар...

9. 09. 1854 р...увидели мы, что кроме брига находятся еще некоторые карлаши близ Тульчи, почему остановились на якорь до выгнания всех судов от города к острову Четал, в 10 часов [утра] все суда и бриг пошли от Тульчи под парусами, почему мы... следовали к Четалу, осматривая Тульчинский рукав, чтобы не укрылись где-либо баркасы.

Вдень 9 вересня за наказом капітана другого ранку Кітаєва, пароплав прибув до Ісакчі, розташувавшись поблизу флотилії. 18 вересня, за наказом Цебрикова, пароплав відбуксував зв'язку з "14 плавучих мостов" в Кіліський рукав, а потім – два канонерських човна від о. Четал до "Исакченского моста". 27 вересня пароплав доставив вантаж фугасів від флотилії до Ізмаїлу, а 29 вересня – "нижних чинов 5го ластового батальона», вантаж провізії, баркас "с провизією для парохода "Прут" та флашхоут № 9 з провізією від Ізмаїлу та о. Четал до Ісакчі (для флотилії). 8-9 жовтня адмірал Цебриков на пароплаві відвідав Ізмаїл й повернувся до Ісакчі.

19. 10. 1854 р...в 9 часов [утра], по приказанию генерал-лейтенанта Ушакова, ...перебуксировали чамы с правого берега на левый, брошенные крепким ветром на мост. ...в 8 часов [вечера] снялись с якоря для буксирования из разводного моста плотов.

20. 10. 1854 р. ...в продолжении сих суток, по приказанию генерал-лейтенанта Ушакова и командующего флотилиею контр-адмирала Цебрикова, переводили карлаш с правого берега на левый с христианскими семействами, по случаю разводки моста; и переводили с правого на левый оторвавшиеся мосты.

21. 10. 1854 р...в 5^{ти} часов утра по окончании перевозки карлашей с христианских семейств с их патками, стали на якорь ...в 8 часов [утра] снялись с якоря совместно и вся флотилия и буксировали за оною гребные суда, оставшиеся там, по разным случаям и оставшиеся на месте мосты.... В 2 часа пополудни, заведя в Килийский рукав плавучие мосты, имеемые на буксире, оставя оные, возвратились к флотилии, стоящей у острова Четал, стали на якорь в 3 ½ часа пополудни....

22. 10. 1854 р...в 12 часов пополудни по взятии с флотилии больных нижних чинов, по приказанию ...Цебрикова... следовали к Измаилу, в 3 ½ пополудни, пришед к крепости Измаильской, стали на якорь.

25 жовтня пароплав доставив з Ізмаїлу до флотилії "нижних чинов", 26 жовтня – відвіз контр-адмірала Цебрикова до Ізмаїлі й назад до флотилії на шхуну "Рымник". 31 жовтня – відвіз генерал-лейтенанта Ушакова до "моста города Измаил".

3. 11. 1854 р...в 10 часов [утра], по прибытии на пароход его превосходительства Мессера,... в 11 часов взяли на буксир флашхоут №9^й и следовали к крепости Килия, в се ж время, по приказанию... контр-адмирала Мессера, поднят был на пароходе военный флаг.... В 4 часа [вечера], пришед к крепости Килия, стали на якорь..., в это время производился салют из крепости и лодки № 7 адмиральскому флагу...

7 листопада пароплав з контр-адміралом Месером, буксуючи флашхоут № 9, повернувся до Ізмаїлу

17. 11. 1854 р...по предписанию ...контр-адмирала Мессера для буксирования двух ...карлашей, нагруженных больными чинами сухопутной армии к крепости Килия.... В 3 часа пополудни по выводе двух карлашей из

реки Репида... ведя оные на буксире следовали вниз по Дунаю; в 5 часов проходя чрез разведенный мост, по малому пространству разводки моста, один из кирлашей нашел на плавучий мост и при всех пособиях, подаваемых пароходом, оный был стащен в 6 ½ часов вечера; при таком позднем времени невозможно уже было принять больных на карлаш, почему и мы стали на якорь...

18.11.1854 р...в 7 часов [утра] снялись с якоря имея на буксире два карлаша, которые, приведя ниже карантина, поставили у берега ...по взятии на карлаши больных нижних чинов сухопутного ведомства в 9 часов снялись с якоря и следовали к крепости Килия... в 3 часа пополудни, пришед к Килии, стали на якорь...

19.11 1854 р...в 2 часа [ночи], по изготовлении карлашей и по посадении на оные слабосильной команды,... следовали к крепости Измаил... в 10 часов вечера, пришед к мосту у Измаила, стали на якорь...

20.11.1854 р.в 7 часов утра по свозе на берег с карлашей слабосильной команды сухопутного ведомства затопили печи, а в 8 часов, по разводке моста, снялись с якоря и отведя карлаши к реке Репида, возвратились обратно к крепости [Измаил] в 10 часов [утра], стали на якорь...

7 грудня пароплав відтягнув “флашхоут № 9й с паромом и плотом, навалившиеся на мост” й відбуксував їх 8 грудня до Кілії. 9 грудня з комендантом Кілії генерал-майором Бергманом на борту пароплав відбуксував “паром и гребное судно... к местечку Базарчук” й, передавши там “паром в ведение пограничной стражи”, повернувся 10 грудня до Кілії, а 11 грудня – прибув до Ізмаїлу. 19 грудня пароплав відвіз від флотилії до Ізмаїлу контр-адмірала Цебрикова.

25. 12. 1854 р...в 9 часов вечера по словесному приказанию... контр-адмирала Мессера затопили печи, в 12 часов ночи, по изготовлении паров и взятия на буксир шести барок и перевозного парома, снялись с якоря и следовали к острову Четал.

26. 12. 1854 р...в 5 часов утра, прийдя к флотилии, стали на якорь... в 7 часов ...с тем же буксиром ...следовали в Тульчинский рукав, где началась переправа; прийдя в оный, в то же время приступили к переправе войск кавалерии и артиллерии с левого на правый берег....

27. 12. 1854 р. ... в 5 часов утра по окончании переправы стали на якорь, ...имея на буксире те же парома.... В 7 часов вечера, по прибытии войск, вновь приступили к перевозу оных с правого на левый берег....

28. 12. 1854 р... в 12 часов полдня прийдя к флотилии, стоящей на левом берегу у острова Четала, получив приказание контр-адмирала Цебрикова забрать остальных козаков и жителей с турецкого берега, почему мы в то же время приступили к переводу оных, в четыре часа пополудни по забрании всех жителей с их багажами, прийдя на левый берег у острова Четал, стали на якорь... и приступили к выгрузке их на берег.... В 6 часов вечера по окончании всех работ и взятии на буксир остальных паромов, снялись с якоря и следовали к Измаилу....

Пароплав прибув до Ізмаїлу 29 грудня, де завантажився вугіллям і стояв до кінця року.

Документ № 4. Уривки зі шханечного журналу буксир-пароплава “Сулин” за 1855 р.

У січні-лютому пароплав стояв в Ізмаїлі.

8. 03. 1855 р....по повеленію ...контр-адмірала Мессера... для следования в крепость Килию и взятія оттоль флашхоута № 9^й с провизією в поддень по изготовленію паров и взятію на буксир баркаса, нагруженного порохом и гранатами так же на пароход двух 24^х фунтовых мортир, нялись с якоря и следовали по назначенію... В 8 [...] часов [вечера], пришед к крепости Килия, стали на якорь...

10. 03. 1854 р. ...по погрузке на флашхоут лесу, принадлежащего Измаильскому порту...в 1 час пополудни снялись с якоря, имея на буксире флешхоут №9^й с двумя гребными судами, следовали к Измаилу...

11 березня пароплав прибув до Ізмаїлу. 12 березня пароплав відвіз на о. Чатал контр-адмірала Цебрикова, відбуксувавши туди й “лодку № 32^й, которая по сильному теченію и крепости ветре не могла следовать к Чаталу”. 13 березня “по возвращенію со второго батальона и укрепления его превосходительства и доставления с оного людей”, пароплав з Цебриковим на борту повернувся до Ізмаїлу. 21 березня пароплав відвіз контр-адміралів Месера та Цебрикова з Ізмаїлу до о. Чатал й “по осмотре флотилии и двух батарей их превосходительствами”, відвіз їх назад до Ізмаїлу. 28 березня – знов возив Цебрикова на о. Чатал для огляду батарей. 30 березня для огляду тих самих батарей – генерал-лейтенанта Лехнера та контр-адмірала Цебрикова. Надалі пароплав буксував судна: 1-2 квітня – флашхоут №9 до о. Чатал; 3 квітня – паром, “нагруженный двумя единорогами и гранатными снарядами”, з о. Чатал до Ізмаїлу; 6 квітня – паром та човен № 23 з Ізмаїлу до о. Чатал (до флотилії); 15-16 квітня – флашхоут № 9 та паром з артилерійським набоями та ін. з о. Чатал до Ізмаїлу (дорогою довелось стягувати флашхоут з мільни); 22 квітня – паром та канонерський човен №25 до о. Чатал до Ізмаїлу, а 24 квітня – вищезгаданий паром, “нагруженный орудиями и другими артиллерийскими снарядами”, та баркас, “нагруженный порохом”, від о. Чатал до Ізмаїлу.

25. 04. 1854 р....в 2 часа утра по предписанію ...контр-адмірала Мессера ...для следования к разделению рукавов у острова Чатал...; в 4 часа... следовали по назначенію...; в 8 часов утра, пришед к Чаталу, приступили к погрузке лошадей и козаков с их багажами совместно с пароходом “Прут”; в 10 часов по окончаніи погрузки на паром лошадей и части козаков, взяли оный на буксир... и следовали к Измаилу. ...В 1 час пополудни, пришед к крепости Измаил, стали на якорь...

25.04.1854 р....по предписанію ...контр-адмірала Мессера... для буксирования флагманской шхуны “Рымник” к острову Чатал, на которой находился командующий флотилиєю ...Цебриков, в 7 часов [утра], [взяв] оную на буксир, ...следовали к флотилии. ...В 12 ½ часов пришед к Чаталу, где находится флотилия...; в 2 часа [пополудни], по принятіи на пароход больных чинов морского ведомства,... следовали к Измаилу; в 3 ½ часа, пришед к крепости, стали на якорь...; в то же время получили предписание командира дунайских портов взять на буксир паром, нагруженный артиллерийскими снарядами, и следовать к крепости Килия, почему мы приступили к погрузке на пароход угля...

27 квітня пароплав відбуксував паром до Кілії й, по його вивантаженню, 28 – 29 квітня відбуксував його назад до Ізмаїлу, де встав на якір біля

пароплава "Прут". В травні в Ізмаїлі на пароплаві проводилися необхідні ремонтні роботи та (20 травня) випробування механізмів. 28 травня пароплав зняв з мілини баржу й відбуксував дві баржі з худобою та два баркаси "с морскою провизиєю" до флотилії. 9 червня пароплав відвіз з флотилії "больных нижних чинов и пассажиров гг. офицеров" до Ізмаїлу (дорогою стягнувши з мілини канонерський човен №16); 16 червня – відбуксував флашхоут №11, "нагруженный сухопутным провиантом" з Ізмаїлу до Кілії; 17 червня – флашхоут №10 з Кілії до Ізмаїлу; 25 червня – паром "нагруженный хлебом и багажом" з Ізмаїлу до флотилії; 9 липня – бот № 2 з провізією з Ізмаїлу до флотилії; 16 липня – боти № 1 та 2 з провізією з Ізмаїлу до флотилії; 21 липня – канонерський човен № 12 з флотилії до Ізмаїлу; 30 липня – бот №2 з Ізмаїлу до флотилії (біля мису Чатал), де і залишався пізніше.

8. 09. 1854 р...по приказанию ...контр-адмирала Цебрикова... в 10 часов ...получив вторично приказание перевести два австрийские плота с правого берега на левый... приступили к исполнению.... В 12 ½ полдня, оконча переводку плотов, следовали к Измаилу, куда и прибыли в 2 часа, стали на якорь...

15 вересня пароплав відвіз до флотилії генерала Лехнера та контр-адмірала Цебрикова (назад вони повернулися на пароплаві «Прут»). Пароплав перебував при флотилії. Через те, що вже на початку листопада почався мороз, а потім (15 листопада) снігопади, команда прогрівала парову машину.

17. 11. 1854 р. ...сего числа флотилия спустилась в Измаил с пароходом "Метеор", на котором находился командующий флотилиею контр-адмирал Цебриков, а аванпост с шестью лодками оставлен в заведывании нашем.

До 2 грудня пароплав "Сулин" відав аванпостом. В журналі протягом цього часу здебільшого зазначалося, що "особых происшествий по аванпосту у Четала никаких не было, кроме проходящих по Дунаю вверх и вниз купеческих иностранных судов". Також в журналі зазначено, що: 19 листопада прибув "с верху Дуная коммерческий пароход под австрийским флагом г. Гопсовича"; 20 листопада прослідував вниз по Дунаю "австрийский пакетботный пароход"; 21 листопада – вниз по Дунаю австрійський військовий пароплав; 2 грудня – вгору по Дунаю австрійський військовий пароплав.

3. 12. 1854 р...согласно предписанию командующего гребною флотилиею г. контр-адмирала Цебрикова, по случаю шедшего по реке льда в Сулинский и Килийский рукава ...в начале первого часа [полдня] отряд, стоящий у мыса Четал из 6^{ти} лодок снялся с якоря и следовал вниз по Дунаю; в 1 час пополудни, по окончании распоряжения на батареях №5 и 130 [...], командующим отрядом господином подполковником Григоренко, пароход снялся с якоря и следовал к крепости Измаил; в 1 ¼ взяли на пути на буксир лодку № 17, замерзшую во льду; в 2 часа пополудни прошли мимо идущих лодок около берега; в 3 часа отдали лодку с буксира у крепости Измаил, возвратились обратно и на пути взяли на буксир замерзшую во льду лодку №18^и, следовали обратно к Измаилу, куда пришли в 5 часов вечера, отдали буксир, сами стали на якорь и прекратили пар.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 5а. – Спр.4за 1855 р. – Арк. 1 – 29.

Taras Goncharuk

**On history of steamship line on Danube: "Shkhanichni magazines"
of steamship "Soulin" 1852 - 1855, as a historical source
(on the materials of Odesa region State Archives)**

To attention of readers the documents from the Odesa region State Archives on activity of steamship-tug "Soulin" on lower Danube during 1852-1855 are proposed

which are first published. The documents show a role and value of this steamer in a peace-time and in the East (Crimean) war-time 1853-1856 and display the unknown pages of history of steam-shiping on Danube.

Keywords: steamship "Soulin", Lower Danube.

Тарас Гончарук

К истории пароходства на Дунае: "Шханечные журналы" парохода "Сулин" 1852 - 1855 гг., как исторический источник (по материалам Государственного архива Одесской области)

Впервые публикуются документы из Государственного архива Одесской области о деятельности парохода-буксира "Сулин" на нижнем Дунае на протяжении 1852-1855 гг. Документы показывают роль и значение парохода в мирное время и во время Восточной (Крымской) войны 1853-1856 гг., раскрывают неизвестные страницы истории пароходства на Дунае.

Ключевые слова: пароход "Сулин", Нижний Дунай.

УДК 94(477.74)

Анатолій Мисечко

ДО УЧАСТІ ОДЕСИТІВ В УСТАНОВЛЕННІ ПАМ'ЯТНИКІВ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ НА КУБАНЬ

У статті розглядається питання встановлення пам'ятників українському козацтву в умовах самодержавства на Кубані. Порівняно з подібними пам'ятниками Катерині II в Одесі та Санкт-Петербурзі висвітлюється роль одеської української громадськості в установленні пам'ятника у Катеринодарі та на Тамані.

Ключові слова: Чорноморське козацьке військо, пам'ятник Катерині II, А. Головатий, скульптор М. Мікешин, скульптор Едуардс, Кубань, Тамань.

За останні два десятиліття значно зросла зацікавленість історією козацтва. Розпочався процес увіковічення героїки козацтва не лише у нових наукових розвідках та художніх книгах, але й увіковіченні меморіальними дошками та в установленні пам'ятників.

Проте сьогодні мало хто із громадян України знає, що процес увіковічення пам'яті українського козацтва розпочався ще понад ста років тому, в епоху останніх десятиліть самодержавства, коли спогади про славне минуле козаків були не в пошані. Навіть сам термін "запорожці" було заборонено ще за правління Катерина II. Згодом, у середині XIX ст. було перейменовано Чорноморське козацьке військо, яке стало прямим спадкоємцем славного запорозького козацтва у Кубанське козацьке військо. І саме там, де зберігався козацький устрій на службі російського самодержавства і розпочався процес увіковічення нащадків на Кубані. За цим процесом стежили провідні діячі українського руху другої половини XIX – початку XX ст., у тому числі з Одеси. Одесити брали найактивнішу участь в увіковіченні козацтва в умовах царизму. Про це свідчать численні листи до Михайла Комарова – одного із керівників одеської української "Громади" та "Просвіти".

Із листів колезького радника Володимира Скидана, який був начальником господарського відділення Кубанського обласного Правління,

мав безпосереднє відношення до установаження пам'ятника “Запорожцям на Кубані”. Слід також зазначити, що всі пам'ятники, які відносились до царювання Катерини II проектувались за одним зразком – статуя імператриці у повний зріст, а внизу її фаворити. Це можна простежити за прикладом пам'ятника “Імператриці Катерині II” у Санкт-Петербурзі, на Невському проспекті. Задум пам'ятника виник ще за царювання самої імператриці, проте вона була проти.

Установлено монумент було завдяки зусиллям Олександра I у 1873 р. із надписом “Императрице Екатерине II. 1873 год”. Над проектом працював відомий, перш за все, за проектом пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві, скульптор Михайло Микешин. Згодом було установлено пам'ятники у кількох містах півдня України. Зокрема, у зв'язку зі століттям “заснування” міста Одеси та у Катеринодарі.

В Одесі у підніжжя постаті Катерини II стояли її фаворити, які в більшою чи меншою мірою були пов'язані з заснуванням та будівництвом Одеси. Це постаті Григорія Потьомкіна, Платона Зубова, Йосипа де Рібаса та Франца Деволана.

У Петербурзі у підніжжя скульптури зображено постаті петербурзьських царедворців П. О. Румянцева, Г.О. Потьомкіна, О. В. Суворова, І. І. Бецького, А. О. Безбородька, К. Р. Дашкової, О. Г. Орлова, Г. Р. Державіна.

У Катеринодарі у підніжжя пам'ятника розташовані постаті козацької старшини: Антона Головатого, Сидора Білого і Захарія Чепіги. Саме тих отаманів, які безпосередньо брали участь у переселенні Чорноморського козацького війська з району Подністров'я та Одеси на Кубань. Там вони і заснували нове місто на честь Катерини II, будучи вдячними за надані їм землі на Північному Кавказі. Тому на 100-й ювілей переселення чорноморців на Кубань і було установлено два пам'ятники: один на Таманському півострові над Керченською протокою, де зображено козака-чорноморця з прапором, а інший в Катеринодарі із постаттю Катерини II та козацькими ватажками (тепер м. Краснодар Російської Федерації).

Слід зазначити, що з іншого боку, де зображені козаки, як і в інших пам'ятниках, обов'язковою стала постать Г. Потьомкіна. Позаду монумента зображено образ кобзаря, якій грає на бандурі з хлопчиком-поводирем.

Таким чином, серед трьох майже стандартних пам'ятників найбільш українським, зокрема, не імперським, а козацьким колоритом, виділяється монумент у Катеринодарі. (Див. ілюстрації с.100-101).

Варто зазначити щодо відкриття пам'ятників, які увічнюють українську присутність на Кубані, доклали багато зусиль представники одеської української “Громади”, одеські художники та скульптори. Про що свідчать листи В. Скидана до М.Комарова, які зберігаються в Одеській національній науковій бібліотеці імені М. Горького.

Збереглося 11 листів, які датовані з 9 липня 1890 р. по 27 травня 1905 р. Вони дозволяють простежити цілий період переходу українських громад від культурництва до політизації і революції 1905-1907 рр. Саме в цей період і відбулося установаження вищезазначених монументів.

Листи відтворюють наступні події: М.Комаров, збираючи матеріали до книги про “Антон Головатого” шукав його портрет, у тому числі і на

Кубані. Таким чином, вийшов на Володимира Скидана — активного діяча українського культурницького руху. Слід зазначити, що Михайло Комаров був одним із визначних українських громадських і культурних діячів кінця XIX – початку XX ст. Його знали не лише в Наддніпрянській та Західній Україні, але й на Кубані. З ним постійно листувалися провідні українські діячі. Отже не дивно, що у М.Комарова були зв'язки на Кубані, про що свідчать листи Володимира Скидана.

Природньо, що М.Комаров відгукнувся на прохання кубанців допомогти їм у відтворенні образів як Антона Головатого, так і інших представників козацької старшини, що і підтверджується у листах В. Скидана.

В запропонованих нижче документах збережений правопис того часу. Документи публікуються вперше, популярним методом, мовою оригіналу.

Документи

Документ № 1. Лист від Володимира Скидана до Михайла Комарова. 10 грудня 1903 р.

Многоуважаемый Михаил Фёдорович!

10-го декабря я должен выехать в Одессу для участия в комиссии по освидетельствованию фигур, изготовленных скульптором В. Эдуардом для памятника Екатерины II, воздвигаемого Кубанским войском в городе Екатеринодаре. Предстоит освидетельствовать фигуры: Головатого, Белого, Чепеге, Потёмкина. В комиссию должны быть приглашены эксперты-художники.

Так теперь у меня к вам покорнейшая просьба указать, кого из художников, по Вашему мнению, следовало бы пригласить в эту комиссию (из живущих в г. Одессе)?

Весьма важно, чтобы он знал ту эпоху и отнёсся повнимательнее.

Ответ Ваш меня здесь не застанет, а потому я явлюсь к Вам за ним.

Всем всего хорошего!

Вл. Скидан.

Документ № 2. Лист В. Скидана до М. Комарова. 20 березня 1903 р.

Многоуважаемый Михаил Федорович!

Наконец-то собрался препроводить Вам настоящий документ. Сделали что могли и как сумели. Не дурно было бы, если Вы как-нибудь заглянули в студию г. Комарова, воспользовавшись его любезным приглашением. Низайший поклон Вашему семейству, общим знакомым и Амвросию Андреевичу Ждаху. С истинным почтением.

Владимир Скидан

Документ № 3. Витяг з журналу Комісії з установаження пам'ятника імператриці Катерині II. 22 грудня 1902 р. №11.

Обсудив изложенное в акте и объяснения командированных членов кубанского областного инженера Статского Советника Кундухова и

начальника хозяйственного отделения кубанского областного правления Колежского Советника Скидана и художника Эдуарса и рассмотрев разные соч-ия со снимками, относящиеся к VIII веку, определили:

1) Князя Потемкина-Таврического изобразить в парадном мундире и шевелюрой на голове по гравюре Валькера, помещенной в истории императрицы Екатерины II, сочиненной профессором русской истории в Дерптском университете А. Брикнер, издание 1885 года, страница 746, часть.

2) Укоротить пистолеты у статуй Атаманов на сколько, на сколько это найдет нужным сделать художник Эдуарс, причем рукоятку пистолета Головатого наклонить под локоть правой руки.

3) Сделать сабли не по модели, а по образцу природы.

4) Сделать ятаганы и все, вообще оружие у Атаманов деликатней.

5) Оставить полукунтуши на изготовленных уже художником Эдуарсом и принятых членами комиссии инж Кондуховых и советником Скиданом, Чепеш, на изготовляемой же статуи Атамана Белого, в замене полукунтуша, сделать кунтуш до колен те, как носили в то время.

6) Шевелюры на головах атаманов Головатого и Чепеги заменить оселедцами (чубами), причем они должны быть не заплетены, а закручены, кроме этого у Головатого сделать “усы малоросские”, а грудь его и атамана Чепеги украсить “Георгиевским крестом”, пожалованным им.

7) Переменить положение руки князя Потемкина-Таврийского, не уничтожая при этом поворота хартии.

8) Обратит внимание художника Эдуарса на обстоятельство, что по мнению Колежского советника Скидана, принимавшего статуи, выражение атаману Головатому грамоту, а только слушающего чтение ее.

9) Предложить художнику Эдуарсу по исполнении изменений в статуях, поименованных в вышеуказанных пунктах, представить комиссии фотографические снимки с тех статуй и только по получении одобрения их приступить к отливке из бронзы.

10) Благодарить г.г. экспертов – директора художественного училища общества изящных искусств в городе Одессе академика живописи Александра Андреевича Попова, профессора скульптуры кавалера Людвиг Д.П.(???), дворянина художника Амвросия Андреевича Ждаху и г. М. Комарова за принятое ... живое участие в освидетельствовании статуй, изготовленных художником Эдуарсом для памятника, о чем и уведомить их.

Секретарь ком-ии. Подпись.

Документ № 4. Лист від Володимира Скидана до Михайла Комарова в Одесу.

Многоуважаемый Михаил Федорович!

На Ваше письмо от 22 июня, собрал всякие справки от лиц вполне компетентных могу ответить следующее. Портрет Головатого два года тому искали для книжки “Кубанское казачье Войско” (изд. 1888 г.) и нигде не могли найти. Изъездили хутора, обыскали церковь Головатого в Тамани — и напрасно. В Таманской церкви много подарков Головатого — блюдо, евангелие и пр. Напали на след — у наследников генеральши Зинченко, но пока и этот след ни к чему не привел. Советуют искать в тех церквах, где он был критором, до переселения в Новомосковское.

Поночевный — ученик Вл. Антоновича (хорошо ему известный) говорит, что

песнь “Чорна хмара наступає” приписуют Головатому. И затем, его те две песни, с которых Вы пишете. Больше ничего не известно. Тот же Поночевский, сообщает, что у Вл. Б. Он видел некий сборник статей, между которыми есть статья о Головатом, где прекрасно описана наружность Головатого. Статья больше анекдотическая. Затем в Записках Одесского общества истории есть несколько статей о военных подвигах, между прочим характерный отзыв Головатого о священнике Ковальском.

У Мовы не был и думаю, что всего лучше будет, если Вы сами ему напишите. О вашей работе я ему подробно рассказывал при первом с ним свидании. После того у него не был, встречаюсь случайно. Вот все что могу сообщить по интересующим Вас вопросам.

Теперь о своих делах. Прилагаемые деньги прошу передать Леониду Анастасовичу как мой долг за прошлый год. Прошу у него извинения за неаккуратность. Осенью еще пришло. Попросите его выслать мне отчет о ночлежных приютах. Весьма обяжете.

Предполагал я, как Вас писал, устроить здесь книжную лавочку на имя сестры. Но это дело расстроилось, по семейным обстоятельствам. Продолжаю мечтать если не о книжной торговле в далеком будущем, то хоть о комиссии. Спрос на книжки есть, а предложения мало. Как вы об этом думаете? С какой уступкой можно будет получать из Киева и Одессы? При первых свободных 100 руб. вышлю, если столкнусь с местными книготорговцами. Перетолкуйте, при случае, с кем нужно по этому предмету.

Поклон всему вашему семейству и всем вашим знакомым!

Жму Вашу руку!

Вл. Скидан.

Одеська національна наукова бібліотека імені М. Горького. – Ф. 28/б. – Спр. 485. – С. 61-67.

Anatoliy Mysechko

On participation of Odessa inhabitants in establishment of monuments in honor of migration of Black sea Cossacks to Kuban

The article discusses the establishment of monuments devoted to Ukrainian Cossacks of the Kuban under the epoch of autocracy. In compare to similar monuments of Catherine II in Odessa and St. Petersburg, it highlights the role of the Ukrainian community of Odessa in establishing a monument in Katernynodar and Taman.

Keywords: *Black Sea Cossacks, monument of Catherine II, A. Golovatyj, sculptor M. Mikeshyn, sculptor Eduards, Kuban and Taman.*

Анатолій Мисечко

К вопросу об участии одесситов в сооружении памятников переселения черноморских казаков на Кубань

В статье рассматривается вопрос об установке памятников украинскому казачеству в условиях самодержавия на Кубани. В сравнении с созданием памятников Екатерине II в Одессе и Санкт-Петербурге освещается роль одесской украинской общественности в установлении памятников в Екатеринодаре и на Тамани.

Ключевые слова: *Черноморское казачье войско, памятник Екатерине II, А. Головатый, скульптор М. Микешин, скульптор Эдуардс, Кубань, Тамань.*

УДК 94(477) “2007/2011”

**«БИТВА ЗА КУЯЛЬНИК»:
Хроніка п'ятирічної боротьби
за збереження Куяльницького лиману (2007 – 2011 рр.)**

До уваги читачів преставлені документи, що ілюструють боротьбу за збереження екологічної системи Куяльницького лиману. Лиман є пам'яткою не лише Степової природи Південної України, але й історико-культурним місцем, поблизу якого збереглось чимало пам'яток, пов'язаних, у тому числі з історією українського козацтва XVIII ст.

Ключові слова: Куяльницький лиман, Чорноморське Гайдамацьке З'єднання, екологічна ситуація.

Ковиловий степ тягнеться навкруги. Його видно на всі чотири сторони світу і здається, що іншого світу, окрім цього оповитого магічними травами степу немає зовсім. Поглянь на всі сторони – і побачиш, що навколо тебе одноманітна рівнина, немов той безмежний космос. Лиш на південь цей степовий світ переходить у світ морський – там починається Гостинне море. А посеред цього чарівного безконечного краю біліє своїми соляними берегами неповторне озеро Куяльник, минуле якого сповнене героїчних епосів та романтичних історій. Сьогодні якого опинилось під загрозою – і ось в новітні часи довкола лиману-озера розпочалась нова битва...

Екологічна ситуація навколо лиману у середині 2000-х рр. вийшла з під контролю держави. Грабіжницьке використання земельних, водних та інших місцевих ресурсів, зменшення дзеркала лиману свідчили про те, що доля Куяльника невтішна. На суходолі опинились залишки соляних промислів, північна частина лиману висохла майже повністю. Окрім зменшення стоку дощових вод через інтенсивне виорювання навколишніх земель одним із чинників екологічної катастрофи став неконтрольований видобуток піску. Протягом 2007-2011 рр. козаками Чорноморського Гайдамацького З'єднання та активістами громадського природоохоронного руху було розкрито “піщані афери” ділків з Іванівського району. Без будь-яких документів вони організували промисловий видобуток піску у верхів'ях лиману – відкриті кар'єри стали величезними водоймищами, які “вкрали” воду у лиману. Крім того, злочинці перекрили доступ до лиману його притоки – річки Великий Куяльник.

Хроніку цієї новітньої трирічної битви одеської громадськості за Куяльник пропонуємо вашій увазі нижче. Джерелами для створення цієї хронологічної збірки стали інформаційні повідомлення на інтернет-сайтах Одеси та Одещини, зокрема – Чорноморського гайдамацького з'єднання (<http://gaidamaky.pp.net.ua/>). Захоплюючий, мало не детективний сюжет розгортається на сторінках цих документів з перших вуст учасників та свідків боротьби. (Див. фото с.100-101).

Історичним можна вважати звернення козаків Чорноморського Гайдамацького З'єднання до начальника Державної екологічної інспекції в Одеській області від 21 травня 2007 р. – саме з нього

розпочались громадські заходи, які стали результатом створення програми “Про заходи щодо збереження та відновлення водних ресурсів у басейні Куяльницького лиману” (передбачає створення національного природного парку “Куяльницький”, розробку науково-обґрунтованих заходів з регулювання стоку річки Великий Куяльник, розчищення її русла). Громадськість міста та області, державні установи, що відповідають за охорону навколишнього середовища об’єднали свої зусилля в боротьбі зі спритними “підприємцями” з Іванівського району.

Особливо високої температури ця боротьба сягнула в першій половині 2009 р., коли доходило до самочинних дій з боку районних “ділків”, і результатом цього стало проведення у серпні у верхів’ях лиману молодіжного фестивалю “Сіль землі”. Демонстрація такого потужного громадського потенціалу значно пом’якшила подальші дії правопорушників – адже серед організаторів фестивалю було більше десяти організацій (ГО “Тельміра”, “Сам себе ART”, “Молода Просвіта”, “Молодий Рух”, Молодіжна організація УНП, “Мама-86”, Молодіжна організація “Юність”, Молодіжна організація Всеукраїнської партії народної довіри, Одеське обласне відділення Національної спілки письменників України, Одеська обласна організація Національної спілки художників України, Чорноморське Гайдамацьке З’єднання, Молодіжна організація “Колокол”, молодіжний мер Одеси В. Друмов, Благодійний фонд “Співвітчизник”, Благодійний фонд А.Азарова, Благодійний фонд Місцевої ініціативи). Саме в гарячому 2009 р. найактивніші захисники Куяльника – козаки з Чорноморського Гайдамацького З’єднання – вступили в конфлікт із районною владою та навіть профільним управлінням з охорони навколишнього середовища. На думку козаків потурання бракон’єрам, які знищували лиман, здійснювалося не без корупційних схем, натомість гайдамаки впевнено продовжували викривати всі кричущі порушення.

У 2010 р. події навколо Куяльника нагадують скоріше період хиткого перемир’я, успішні громадські заходи минулого року додаються проведенням Всеукраїнського фестивалю “Арт-поле” на Куяльнику. Проблему збереження водойми піднято вже на загальнонаціональний рівень.

Вже в 2011 р. розпочались заходи по створенню НАЦІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ “КУЯЛЬНИЦЬКИЙ” (їх виконують фахівці Державного управління з охорони навколишнього природного середовища в Одеській області та одеські вчені), розпочались громадські слухання у прилиманських населених пунктах з приводу створення ландшафтного парку тощо. Цікаво, що на останньому етапі до громадських організацій та активістів приєднуються (або, як зазначено в одному з матеріалів, “примазуються”) політичні діячі – безумовно, вважаючи саму боротьбу завершеною та не потребуючою вкладення ресурсів, натомість ще й такою, розголос про яку підвищить рейтинг політичної сили. Впевнений, що такі дії не прикрашають таку політичну силу, а виставляють її ідейним та навіть фінансовим банкрутом.

Відзначимо, що до цієї перемоги доклали чи не найбільших зусиль, винесли так би мовити на своїх козацьких плечах, члени Чорноморського Гайдамацького З'єднання – отаман Сергій Гуцалюк, а також старшини та козаки Олексій Токмаков, Вадим Кіров, Володимир Мусяк, Віктор Камінський, Олександр Ковбасюк та інші. Вони з честю та славою продовжують нести споконвічну козацьку службу, стоячи на сторожі суспільних інтересів. Ще у XVIII ст. предки сучасних козаків дбайливо охороняли екологічну рівновагу в регіоні – забороняли вирубку лісів, обмежували видобуток солі тощо.

Приклад “Битви за Куяльник”, ініційованої і проведеної громадськістю міста та області, примушує впевнено заявити – механізми громадянського суспільства в нашій країні хоч і невпевнено, але пробивають собі шлях. Солідарність у підставових питаннях – захисті довколишнього середовища, освіти, культури, історичної спадщини, основ правової культури та економічної діяльності – безумовно матиме результатом ще не одну таку успішну “битву” суспільства за свої права.

Документи

Документ № 1. Лист начальника Державної Екологічної інспекції в Одеській області Сушкову В.М. 21 травня 2007 р. №09/07

*Начальнику
Державної Екологічної Інспекції
в Одеській області
Сушкову В.М.*

На початку травня 2007 року козаками нашого з'єднання та егерями УТМР було проведено декілька рейдів у верхів'ях Куяльницького лиману, в рамках акції “Тиша в угіддях”. (Комінтернівський та Іванівський р-н.) Під час цих рейдів між с. Северинівка Іванівського та с. Нова Кубанка Комінтернівського р-нів було виявлено незаконний напівпромисловий піщаний кар'єр, якого ще взимку 2006 – 2007 рр. не існувало. Зі слів місцевих мешканців кар'єр працює періодично, назвати прізвища керівників незаконного кар'єру люди бояться, хоча всі обурені, бо кар'єром вже знищено ділянку лісу та частину прибережних схилів Куяльницького лиману. На кар'єрі працює 1-2 ковшових бульдозера та приїзять великі вантажні автомобілі. Під час проведення рейдів кар'єр не працював.

Зі свого боку ЧГЗ УК готове допомогти Інспекції у виявленні осіб причетних до незаконного видобутку піску та знищення природного надбання українського народу на вищезазначеній території. Також доводжу до вашого відома, що козаками нашого товариства у 2001- 2002 роках була надана допомога державним інспекторам з охорони довкілля по виявленню та припиненню діяльності такого ж незаконного кар'єру між с. Красносілка та Кубанка Комінтернівського р-ну. Одеської області.

Крайовий отаман, полковник українського козацтва С. Гуцалюк.

Документ № 2. Лист начальника державної екологічної інспекції в Одеській області Сушкової В.М. 12 червня 2007 р. про незаконно знищену частину унікального степового природного ландшафту

12 червня 2007 р. рейдова група у складі козаків екологічного підрозділу Чорноморського Гайдамацького З'єднання, начальника оперативного відділу державної екологічної інспекції в Одеській області О. Бурлаки і журналістів ТК "СТВ" (Одеса) виявила незаконну розробку піску на території Северинівської сільської ради Іванівського району Одеської області.

Як виявилось, розробку кар'єру проводить підприємець Богатирьов Р.А.

В Северинівській сільській раді – дозвіл на розробку відсутній, зі слів працівників дозвіл на розробку кар'єру надала чи то районна рада, чи то районна адміністрація. Управління екології не узгоджувало роботу кар'єру в цьому місці.

Робітники кар'єру відмовились надавати будь яку інформацію щодо роботи кар'єру. Сам підприємець Богатирьов Р.А. в телефонній розмові також не надав ніякої інформації щодо дозволу на роботу кар'єру, прикривався і лякав державними силовими структурами.

Триває розслідування. Підприємця-порушника запрошено на 13 липня до обласної екологічної інспекції.

Хочемо нагадати, що це друга охорона зона Куяльницького лиману. Окрім того кар'єр спаплюжив частину унікального степового природного ландшафту. Ця територія с 1993 р. зарезервована для створення заказника або ландшафтного парку.

P.S. Під час спостереження за роботою кар'єру, протягом тільки однієї години, з кар'єру було вивезено 22 вантажівки з піском. Ринок вартість однієї машини піску складає зараз по Одесі від 700 до 1000 гривень. Зі слів місцевих мешканців, розробка кар'єру ведеться з початку весни цього року.

Документ № 3. Витяг з відповіді начальника державної екологічної інспекції в Одеській області Сушкова В.М. розміщений на сайті Чорноморського Гайдамацького З'єднання. 3 липня 2007 р.

ПОМОЖЕТ ЛИ СЛУЖБА БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ
В ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ ГОСЭКОИНСПЕКЦИИ?

Поможет ли Служба Безопасности Украины в Одесской области найти и привлечь к ответственности предпринимателя, виновного в незаконной добыче 10 тысяч кубометров песка и разрушении экосистемы склонов Куяльницкого лимана?

Получен официальный ответ от начальника государственной экологической инспекции в Одесской области на обращение гайдамаков Черноморского Гайдамацкого Соединения относительно выявленного экологическим подразделением ЧГС незаконного карьера в верховьях Куяльницкого лимана.

Как сообщается в письме: "...піщаний кар'єр розробляється без оформлення в установленому порядку спеціального дозволу (ліцензії) приватним підприємцем Богатирьовим Р.А. ... встановлено, що в результаті самовільно проведених робіт було забрано 10765,786 кубометрів піску.

На сьогоднішній день на адресу Служби Безпеки України в Одеській області направлено листа щодо надання допомоги в розшуку та притягання винних осіб до відповідальності згідно чинного законодавства".

Подписано письмо начальником госинспекции В.М. Сушковым.

Стоит добавить, что именно на “крышу” СБУ ссылался нерадивый предприниматель, во время написания акта о нарушении природоохранного законодательства...

Пресс-служба Черноморского Гайдамацкого Соединения (далі – ЧГЗ).

Документ № 4. Повідомлення прес-служби ЧГЗ про проведення Міжнародного фестивалю “Куяльник-2008”. 27 серпня 2008 р.

В Одесі розпочався І-ий Міжнародний фестиваль козацької, народної, естрадної пісні та Документ №ального кіно “Куяльник-2008”.

Організатори фестивалю – Міжнародна асоціація „Козацтво”, асоціація працівників культури та мистецтва України і низка інших організацій.

Проходитиме фестиваль на території санаторію Куяльник з 20 по 24 серпня.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 5. Повідомлення прес-служби ЧГЗ про профілактику бракон’єрства. 27 грудня 2008 р.

ЧОРНОМОРСЬКІ ГАЙДАМАКИ У ПОШУКАХ БРАКОНЬЄРІВ

27 грудня, в суботу зранку, дві рейдових групи екологічного підрозділу Черноморського Гайдамацького З’єднання на 2-х автомобілях, спільно з егерями УТМР відпрацювали прилеглі до Куяльницького лиману та річки Малий Куяльник території Біляївського та Іванівського районів Одеської області на предмет профілактики бракон’єрства (території навколо сіл Ковалівка, Стара Еметівка, Іллінка, Северинівка та Адамівка).

Під час рейду було проведено профілактичні бесіди з мисливцями та місцевими мешканцями, роздано агітаційну літературу природоохоронного характеру.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 6. Повідомлення про загрозу екосистемі Куяльницького лиману. 3 січня 2009 р.

КУЯЛЬНИЦЬКИЙ ЛИМАН В СКОРОМ ВРЕМЕНИ МОЖЕТ ВЫСОХНУТЬ!

Куяльницький лиман являється жемчужиной Причерноморья. Это единственный лиман, склоны которого не пострадали во время дачного бума. Здесь нет предприятий. И почти нет населённых пунктов выходящих к склонам лимана. Тем важней сохранить лиман, склоны и речку, впадающую в него.

Однако рейд, проведённый 27 декабря 2008 г. Черноморскими гайдамаками показал, что экосистеме лимана грозят необратимые изменения. Склоны в районе села Севериновка изуродованы незаконными песчаными карьерами, находящимися прямо на склонах, в водоохраной зоне. Малая речка, впадающая в лиман, перекрыта насыпью, по которой ездят самосвалы. Несколькими километрами выше села Адамовка, прямо в русле реки, впадающей в Куяльницький лиман, вырыты громадные котлованы. Все эти "преобразования" смертельно опасны для лимана. Это всё равно, что человеку перекрыть трахею, которой он дышит.

На месте одного из карьеров было людно: работали бульдозеры, самосвалы вывозили песок. Со слов Стёпы Поносяна (данные паспорта), которого застали на месте, техника копает ставок. Кто хозяин всего – неизвестно. Какая-либо Документ №ация на работы – отсутствует. В ходе

разговора С. Поносян признаётся: «Бульдозеры мои, сдал в аренду...».

Красота нетронутых ландшафтов Куяльницкого лимана - одно из немногих богатств, которыми Украина может гордиться. Сохранившаяся у нас дикая природа является объектом зависти многих стран. А мы её бездушно уничтожаем.

Казаки Черноморского Гайдамацкого Соединения обращаются к средствам массовой информации придать широкой огласке данную информацию и привлечь к проблеме уничтожения Куяльницкого лимана внимание контролирующих органов и общественности!

P.S. По данным управления экологии Одесской области эти территории в 1993 году Решением областного Совета зарезервированы под создание природоохранного объекта природозаповедного фонда.

Хорунжий Перуцкий, пресс-служба ЧГЗ.

Документ № 7. Повідомлення про загрозу екосистемі Куяльницького лиману. 9 січня 2009 р.

КУЯЛЬНИЦКИЙ ЛИМАН ПОГИБНЕТ – ВЛАСТИ РАСПИСАЛИСЬ В СВОЕМ БЕССИЛИИ

Власти Одесской области не могут эффективно бороться с незаконной добычей песка в районе Куяльницкого лимана, и водный объект, скорее всего, погибнет.

Такое заявление в интервью “Таймеру” сделал начальник государственной экологической инспекции в Одесской области Олег Вахрушев.

По его словам, во многом бессилие чиновников связано с несовершенством действующего законодательства.

“Мы можем только штрафовать нарушителей – на сумму, которая не превышает 1000 гривен. Это мелочь, и, заплатив штраф, они продолжают рыть карьеры. А чтобы привлечь их к уголовной ответственности, нужно подсчитать убытки, нанесенные недрам и окружающей природной среде. Но методики подсчета нет – ее проект витает в воздухе уже четвертый год. По тем же причинам не может ничего поделать и милиция”, - сказал О. Вахрушев, добавив, что даже штрафовать недобросовестных землекопов получается от случая к случаю: чтобы делать это системно, необходимо установить в районе лимана постоянный пост.

На днях общественная организация “Черноморское Гайдамацкое соединение” заявила, что Куяльницкий лиман на грани исчезновения.

В ходе рейда, проведенного 27 декабря, экологи организации установили, что экосистеме лимана грозят необратимые изменения.

“Склоны в районе села Севериновка изуродованы незаконными песчаными карьерами, находящимися прямо на склонах, в водоохраной зоне. Малая речка, впадающая в лиман, перекрыта насыпью, по которой ездят самосвалы. Несколькими километрами выше села Адамовка, прямо в русле реки, впадающей в Куяльницкий лиман, вырыты громадные котлованы. Все эти “преобразования” смертельно опасны для лимана. Это все равно, что человеку перекрыть трахею, которой он дышит”, - утверждают специалисты.

Гайдамацкое соединение обратилось к средствам массовой информации с просьбой привлечь к проблеме уничтожения Куяльницкого лимана внимание контролирующих органов и общественности.

Отметим, что Куяльник - единственный лиман Одесской области, склоны

котрого не пострадали во время дачного бума. Здесь нет предприятий. И почти нет населенных пунктов выходящих к склонам лимана.

По данным управления экологии Одесской области, эти территории в 1993 году решением областного Совета зарезервированы под создание природоохранного объекта природозаповедного фонда.

Джерело: <http://timer.od.ua/oficioz/vesti-s-polej/kuyalnickij-liman-pogibnet-vlasti-raspisyvayutsya-v-svoem-bessilii.html>

Документ № 8. Повідомлення про загрозу екосистемі Куяльницького лиману. 12 січня 2009 р.

УНИКАЛЬНОМУ ПРИРОДНОМУ ОБ'ЄКТУ
В ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ ПЕРЕРЕЗАЛИ ГОРЛО!

Одесский Куяльник доживает последние годы - бизнесмены и чиновники сделали все, чтобы это чудо природы исчезло с лица земли. Перекопанные добытчиками песка надпойменные террасы, насыпная дорога для самосвалов, проложенная, прямо по руслу питающей лиман одноименной реки, браконьеры, - смертельная угроза нависла не только над всемирно известным курортом, но и над уникальным природным объектом. Легендарная рапа и грязь само собой, но здесь чуть ли не единственный в нашей области участок первозданной, целинной степи! Десятки видов растений и животных, в том числе занесенные в Красную книгу - шафран сетчатый, безвременник анкарский, тюльпаны Шренка и Беберштейна, различные ковыли, хорек степной, барсук и другие. Потрясающие виды... История - первые человеческие поселения появились здесь еще в палеолите, потом были скифы и сарматы, печенегы, ногайцы, запорожские казаки. В общем, древнее и красивое место, которое упорно пытаются превратить в большую свалку...

Джерело: <http://timer.od.ua/realii/simulyacii/unikalnomu-prirodnomu-obektu-v-odesskoj-oblasti-pererezali-gorlo.html>

Документ № 9. Про створення оперативної групи з припинення знищення Куяльницького лиману. 14 січня 2009 р.

МІНЕКОЛОГІЇ: СТВОРЕНА ОПЕРАТИВНА РОБОЧА ГРУПИ
З МЕТОЮ ПРИПИНЕННЯ НЕЗАКОННИХ ДІЙ ПОРУШНИКІВ
ПРИРОДООХОРОННОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ОДЕЩИНІ

П'ятого січня 2009 р. козаки Чорноморського Гайдамацького З'єднання офіційно звернулися до Голови Одеської обласної ради, начальника Державної екологічної інспекції в Одеській області і природоохоронного прокурора з метою зупинення варварського знищення Куяльницького лиману і унікальних степових ландшафтів навколо нього підприємцями, які ведуть там незаконну господарську діяльність .

14 січня 2009 року на сайті Міністерства охорони навколишнього природного середовища України з'явилася інформація щодо створення оперативної робочої групи з метою припинення незаконних дій порушників природоохоронного законодавства на території Одеської області в районі русла річки Великий Куяльник. По інформації сайту до складу включені представники Державної екологічної інспекції в Одеській області, обласних органів МВС, а також громадської організації "Чорноморське Гайдамацьке З'єднання" (<http://www.menr.gov.ua/cgi-bin/go?node=3735>).

Будемо сподіватися, що вже невдовзі комісія розпочне свою роботу і

з'ясує причини безкарної діяльності брудних підприємців, які, крадучи пісок, незаконно перекопали частину схилів Куяльницького лиману і перекрили русло річки Великий Куяльник, яка наповнює водою Куяльницький лиман. Злодії мають бути покараними, а зруйновані схили Куяльника - рекультивовані.

Козаки Чорноморського Гайдамацького З'єднання, в свою чергу, готові всіляко допомогти діяльності комісії, в тому числі передати всі фото і відео матеріали стосовно кар'єру і людей, які цим займалися.

Хорунжий Перуцький, прес-служба ЧГЗ.

Документ № 10. Про незаконний кар'єр на Куяльнику. 18 лютого 2009 р.

ГАЙДАМАКИ ПІДРАХУВАЛИ ЗБИТКИ ВІД ДІЯЛЬНОСТІ НЕЗАКОННОГО КАР'ЄРУ НА КУЯЛЬНИКУ

Сьогодні, 18 лютого, зранку, рейдова група козаків Чорноморського Гайдамацького З'єднання відвідала схили Куяльницького лиману і русло річки Великий Куяльник поблизу села Северинівка.

Незважаючи на те, що вже декілька тижнів, після останнього гучного візиту сюди чорноморських гайдамаків, не ведеться незаконний видобуток піску з кар'єру, русло річки й досі пересипано вапняком в чотирьох місцях.

Ці незаконні дамби вже як найменш три місяці не дають річці поповнювати Куяльницький лиман. Вода до Куяльницького лиману з річки Великий Куяльник не поступає. Рівень річки помітно піднявся. Частина води Великого Куяльнику розлилася по долині.

Нажаль, чомусь державні органи і досі не зреагували на цей волаючий факт порушення природоохоронного законодавства і нічого не зробили, щоб пустити води річки по їх природному шляху у лиман.

На сьогодні громадськими спеціалістами-козаками зроблено розрахунок збитків заподіяних природним ресурсам внаслідок незаконного видобування піску в районі с.Северинівка, Іванівського району, Одеської області. Ця сума складає 6 895 616 грн.

Збитки від дамбування річки мають бути розраховані окремо.

Наразі незрозуміла позиція державних органів, які чомусь самі відмовляються рахувати збитки і наказувати винних. Чи може вони якимось іншим чином вирішили питання?

Хорунжий Перуцький, прес-служба ЧГЗ.

Документ № 11. Про незаконний кар'єр на Куяльнику. 27 лютого 2009 р.

ЧОРНОМОРСЬКІ ГАЙДАМАКИ РАЗОМ З ДЕРЖЕКОІНСПЕКЦІЄЮ ВИРУШИЛИ НА ПОЛЮВАННЯ НА ВЛАСНИКІВ НЕЗАКОННИХ КАР'ЄРІВ

Вже три доби Чорноморські гайдамаки спільно з козаками МА "Козацтво" у складі оперативної групи разом з інспекторами державної екологічної інспекції полюють на власників незаконних кар'єрів в Іванівському районі Одеської області: складають акти і протоколи, заміряють площі кар'єрів, рахують збитки...

Протягом перших днів перевірки виявлено більше десяти незаконних кар'єрів по видобутку піску і каменю та жорстви на території Іванівського району. Основні кар'єри знаходяться між верхів'ям Куяльницького лиману і райцентром Іванівка.

Основна мета роботи комісії – скласти необхідні акти і протоколи для розрахунку збитків від діяльності нечистоплотних підприємців. Імена більшості з них відомі.

Далі – справа міліції і прокуратори, бо в цьому випадку порушники не відбудуться простими адміністративними штрафами – за таку величезну заподіяну шкоду природі їм світять кримінальні справи!

Хорунжий Перуцький, прес-служба ЧГЗ.

Документ № 12. Про початок роздамбування річки Великий Куяльник. 14 квітня 2009 р.

ПАМ'ЯТАЄМО: ЗЛО БОЇТЬСЯ РОЗГОЛОСУ!

Чергову перемогу в боротьбі з ворожими до навколишнього середовища силами отримали Чорноморські гайдамаки. 10 квітня було розпочато роздамбування річки Великий Куяльник, русло якої в трьох місцях було пересипано завдяки роботі незаконного кар'єру в Іванівському районі, поблизу с. Северинівка.

Нажаль, сил місцевій владі вистачило лише на роздамбування одного каналу з існуючих трьох, але якщо вони не будуть розкопані до закінчення травневих свят, представники української громади Одещини на чолі з гайдамаками вже готові до самостійної розчистки пересип!

Чорноморські гайдамаки висловлюють подяку Одеським місцевим, регіональним та державним засобам масової інформації, які допомагали і продовжують допомагати козакам в боротьбі з винищувачами нашого природного середовища!

Пам'ятаємо: зло боїться розголосу!

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 13. Про відзнаку Громадською екологічною радою за рятування Куяльника. 29 квітня 2009 р.

ГРОМАДСЬКА ЕКОЛОГІЧНА РАДА ВІДЗНАЧИЛА ЧОРНОМОРСЬКИХ ГАЙДАМАКІВ І КОЗАКІВ МА “КОЗАЦТВО”, ЯКІ РЯТУВАЛИ КУЯЛЬНИК

Сьогодні, на черговій нараді Громадської Ради при обласному управлінні охорони навколишнього природного середовища в Одеській області, членом якої є і козацьке товариство „Чорноморське Гайдамацьке З'єднання”, відзначили козаків-екологів, які приймали активну участь у боротьбі з незаконними кар'єрами в верхів'ях Куяльницького лиману і завдяки яким була роздамбувана річка Великий Куяльник.

Нагадаємо, що наприкінці грудня 2008 р. оперативний загін козаків по боротьбі з браконьєрством виявив декілька працюючих незаконних піщаних кар'єрів в Іванівському районі Одеської області. Щоб дістатися до одного з них, нечистоплотні підприємці пересипали річку великий Куяльник, яка впадає в однойменний лиман. Завдяки діяльності козаків, робота кар'єрів припинена, а річка роздамбувана.

На нараді були присутні начальник Управління екобезпеки міста Ігор Дербоглав, заступник Держекоіспекції області Олег Вахрушев і секретар екологічної комісії Одеської обласної ради Микола Хоменко.

Грамоти козакам вручав голова Громадської Ради Юрій Геращенко.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 14. Про несанкціоноване втручання у гідрогеологічну ситуацію на р. Великий Куяльник. 25 травня 2009 р.

**В ІВАНІВСЬКОМУ РАЙОНІ ПРОДОВЖУЄТЬСЯ
НЕЗАКОННА ЗДОБИЧ ПІСКУ!**

Між селами Адамівка та Северинівка Іванівського р-ну Одеської області у поймі річки Великий Куяльник невідомі підприємці, під виглядом створення водного об'єкту (ставка), встановили потужну установку - земснаряд, який цілодобово намиває пісок для подальшого продажу.

Фактично відбувається несанкціоноване втручання у гідрогеологічну ситуацію на однойменній річці, що може вилитись у не передбачувані наслідки як для мешканців Іванівського р-ну, так і для Куяльницького лиману, в якій впадає річка.

Кар'єр має площу біля 2 Га, створене штучно озерце, зі слів робочих має глибину до 4-5 метрів. Будь які дозволи на таку діяльність на 25 травня 2009 року відсутні.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 15. Про нове несанкціоноване втручання у гідрогеологічну ситуацію на р. Великий Куяльник. 1 червня 2009 р.

ПРОДОВЖЕННЯ БИТВИ ЗА КУЯЛЬНИК

Козаки Чорноморського Гайдамацького З'єднання і Громадська Рада при обласному Управлінні охорони навколишнього природного середовища в Одеській області сьогодні офіційно звернулися до обласного керівництва Управління земельних ресурсів і Одесоблводгоспу з вимогою припинити незаконну діяльність чергового кар'єру у поймі річки В. Куяльник, який виявлено тиждень тому рейдовою групою загону по боротьбі з браконьєрством Чорноморського Гайдамацького З'єднання.

Нагадаємо, що підприємці під виглядом створення водного об'єкту (ставка), на який дозвільно-погоджувальні Документи також не оформлені, встановили потужну установку – земснаряд, якій цілодобово намиває пісок. Новоутворений кар'єр має площу близько 2 га і штучно створене озерце глибиною до 4-х метрів.

Фактично відбувається несанкціоноване втручання в гідрогеологічну ситуацію на річці, що може мати не передбачені наслідки і може зашкодити місцевим мешканцям і Куяльницькому лиману.

Судячи по номерних знаках транспортних засобів, господар кар'єру – та сама людина, як у минулому році перекрила дамбою річку Великий Куяльнику задля вивозу піску з іншого незаконного кар'єру, діяльність якого була зупинена за допомогою Чорноморських гайдамаків.

Якщо в тижневий термін не буде припинена робота вищезазначеного незаконного кар'єру, Чорноморські гайдамаки разом з іншими громадськими формуваннями і екологічними організаціями в рамках законодавства заблокують роботу піщаних браконьєрів.

Наразі козаками ЧГЗ влаштований цілодобовий пересувний пост спостереження, який підраховує кількість вивезеного піску і фіксує номерні знаки всіх транспортних засобів, які з'являються на цьому кар'єрі.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 16. Про припинення незаконного видобутку піска на Куяльнику. 9 червня 2009 р.

ГАЙДАМАКИ ТИМЧАСОВО ЗУПИНИЛИ НЕЗАКОННУ РОБОТУ ЗЕМСНАРЯДУ В ВЕРХІВ'ЯХ КУЯЛЬНИЦЬКОГО ЛИМАНУ В ПОЙМІ РІЧКИ ВЕЛИКИЙ КУЯЛЬНИК

Сьогодні козацький загін по боротьбі з браконьєрством Чорноморського Гайдамацького З'єднання разом з козаками Чорноморського козацького з'єднання і представниками засобів масової інформації зупинили діяльність підприємців, які незаконно встановили земснаряд і здобували пісок на території села Адамівка (Северинівська сільрада, Іванівського району Одеської області).

В кінці травня, коли вперше було виявлено роботу земснаряду, козаки звернулися до низки контролюючих органів в Одеській області з вимогою зупинити незаконну діяльність з добичу піску, але владні органи проігнорували ці звернення – намівання піску і його реалізація продовжувалася останні два тижня до сьогоднішнього дня.

Півтора десятка козаків з представниками трьох українських телекомпаній сьогодні зранку зайняли територію кар'єру, зупинили вантажні роботи і викликали представників місцевого районного відділу внутрішніх справ, в яких “під самим носом” в ста метрах від дороги, більш ніж місяць, спокійнесенько працював цей кар'єр. Міліція складала протокол і взяла пояснення в учасників подій і порушників. Документ №и з боку порушників на проведення робіт надані не були.

За три години на місце підтягнулися і представники Держекоінспекції в Одеській області.

Після зняття ними технічних характеристик кар'єру виявилось, що рівень створеного штучного озера, на якому працював земснаряд на десять метрів нижче рівня річки Великий Куяльник, яка тече в двохстах метрах поблизу кар'єру. Несанкціоноване втручання в гідрогеологічну ситуацію в поймі річки призвело до того, що в поблизу стоячих сільських будинках пересохли криниці, а рівень води в річці В. Куяльник значно поменшився...

На сьогодні, це незаконне втручання вже зашкодило місцевим мешканцям і Куяльницькому лиману, якій не одержує звичайну підпитку з однойменної річки. І ще невідомо, які будуть далі наслідки цього!

Наразі, з метою не дозволити працювати кар'єру далі, Чорноморські Гайдамаки влаштовують постійне спостереження за кар'єром.

В акції по блокуванню роботи незаконного кар'єру прийняли також участь представники Української Народної Партії і Народного Руху України.

Довідка: На 9 червня 2009 року площа кар'єру – 6 Га, глибина штучного озера – до 5ти метрів, рівень води в штучному ставку, на якому працює земснаряд, на 13,2 метри нижче ніж рівень моря. Річка В.Куяльник, яка тече в двохстах метрах поблизу кар'єру, знаходиться на рівні 2,6 метри нижче рівня моря. Перепад в бік штучно створеного озера більш ніж 10 метрів.

Голова Северинівської сільради, з яким встигли сьогодні поспілкуватися гайдамаки, зазначив, що територія, на якій розташовано кар'єр – це землі запасу сільради, призначені для випасу худоби.

Хорунжий Перуцький, прес-служба ЧГЗ.

Документ № 17. Про нове несанкціоноване втручання у гідрогеологічну ситуація на р. Великий Куяльник. 10 червня 2009 р.

КЕРІВНИКИ НЕЗАКОННИХ ПІЩАНИХ КАР'ЄРІВ – ХТО ВОНИ?

З достовірних джерел стало відомо, що господарі земснаряду ті ж самі, діяльність яких декілька місяців тому було припинено гайдамаками в лютому цього

року ближче до верхів'я Куяльницького лиману. Тоді нам стали відомі деякі прізвища керівництва "гіщаних кар'єрів" – Паносян С.В. и Петросян С.Р.

Людина, яка 9 червня представилася комендантом кар'єру, Арутюнян Ваге, взагалі виявився не громадянином України – Вірменії, давав вказівки працівникам кар'єру мовчати і не давати ніяких пояснень міліції, козакам і державним екологам.

Крім того на незаконному об'єкті засвітився ще один з керівників нелегальних кар'єрів, який назвався Вовою. Він приїхав трохи пізніше і вів себе в присутності міліції дуже нахабно, поки його не присмирили козаки. Прізвище його наразі з'ясовується.

Документ № 18. Звернення до міністра охорони навколишнього природного середовища Кабінету Міністрів України членів Громадської ради при Державному Управлінні з охорони навколишнього природного середовища в Одеській області. 24 червня 2009 р.

За принципову позицію по збереженню Куяльницького лиману Держінспекція, яка вже півроку бездіяльно споглядає за розвитком проблеми, вилучає в козаків посвідчення громадських інспекторів!

Міністру
охорони навколишнього
природного середовища України
Філіпчуку Г.Г.

ЗВЕРНЕННЯ

членів Громадської ради при Державному Управлінні

з охорони навколишнього природного середовища в Одеській області

З 2003 р. козаки Чорноморського Гайдамацького З'єднання сумлінно виконують обов'язки громадських інспекторів з охорони довкілля. Щорічно ними проводяться рейди, під час яких викриваються численні порушення природоохоронного законодавства: забруднення і засмічення земель, незаконне видобування загально розповсюджених корисних копалин, вирубка лісонасаджень тощо. В ЧГЗ створений загін, що спеціалізується по боротьбі із браконьєрством, в цій галузі досягнуто вагомих успіхів.

Природоохоронна діяльність ЧГЗ широко висвітлюється у ЗМІ, як місцевих, так і центральних, козаки неодноразово отримували грамоти, подяки, у тому числі від органів Мінприроди України.

Останнім часом увагу спеціалістів та громадськості привертає діяльність ЧГЗ щодо спасіння Куяльницького лиману, на якому розташовані всесвітньо відомі грязьові здравниці. Небезпеку створюють незаконні кар'єри здобування піску у верхів'ях лиману, перекриття дамбами малих річок, що впадають у лиман, внаслідок чого порушується гідрологічний режим.

Про ефективність цієї роботи ЧГЗ свідчить те, що на сайті Мінприроди України з'явилася інформація про створення міжвідомчої оперативної робочої групи з метою припинення незаконних дій порушників природоохоронного законодавства на території Одеської області в районі русла річки Великий Куяльник.

На жаль, судячи за усе, активна діяльність ЧГЗ з невідомих причин викликає неприйняття з боку Держекоінспекції в Одеській області. Так, наказом Головного інспектора з охорони навколишнього природного середовища в Одеській області Третяка Ю.І., у отамана ЧГЗ Сергія Гуцулюка і керівника козацького оперативного загону по боротьбі з браконьєрством Олексія Токмакова вилучені посвідчення громадських інспекторів.

Причина вилучення суто формальна і така, що легко може бути усунена: а саме: своєчасне не надання звіту за другий квартал. І це на тлі того, що ЧГЗ, на відміну від інших угруповань громадських інспекторів, є чим звітувати!

Такі дії керівництва Держекоінспекції в Одеській області, з усією очевидністю, завдають шкоду справі охорони природи.

Просимо Вас прийняти заходи щодо встановлення справедливості і скасування зазначеного наказу Третяка Ю.І.

Прийнято на засіданні Громадської ради 24 червня 2009р.

(Підписи членів ради).

**Документ № 19. Про бездіяність влади щодо несанкціоноване втручання у гідрогеологічну ситуацію на р. Великий Куяльник.
3 липня 2009 р.**

ОДЕСЬКІ КОЗАКИ ЗВИНУВАЧУЮТЬ МІСЦЕВУ ВЛАДУ В ПОТУРАННІ НЕЗАКОННІЙ РОЗРОБЦІ КАР`ЄРІВ У РУСЛІ ВЕЛИКОГО КУЯЛЬНИКУ

Замість припинення злочинної діяльності групи підприємців, які самовільно створюють в руслі річки Великий Куяльник греблі й піщані кар`єри, органи влади Одеської області “практично потурають їм своєю бездіяльністю”.

Таку заяву оприлюднив сьогодні на прес-конференції керівник підрозділу по боротьбі з браконьєрством “Чорноморського гайдамацького об`єднання” Олексій ТОКМАКОВ, підкресливши, що дійшло до того, що покриваючи тих осіб, які доводять до межі зникнення річку й знамениту природну оздоровницю “Куяльник”, головний інспектор із охорони довкілля в Одеській області Юрій ТРЕТЬЯК “наказує вилучити посвідчення у громадських інспекторів” - членів Українського козацтва.

“Потурає незаконним посяганням місцевих підприємців на природні багатства й керівництво Івановської райдержадміністрації, - уточнив заступник голови громадської ради при Управлінні охорони навколишнього природного середовища в Одеській області Сергій ГУЦАЛЮК, - внаслідок чого порушується гідрологічний баланс, навколишні села позбавляються питної води, спотворюється й руйнується унікальний ландшафт степів і лиману. Причому правоохоронні органи закривають очі на те, що техніка, використувувана на кар`єрах, ніде не зареєстрована”.

За його словами, “небезпека цих розробок полягає в тому, що самовільне влаштування кар`єрів у посушливому степу призводить до обміління знаменитого Куяльницького лиману”, який живлять річкові води.

“Якщо самовільний видобуток і вивіз піску не буде припинено до 17 липня, козацьке об`єднання перейде до інших форм висловлення свого протесту”, - підсумував С.ГУЦАЛЮК. Але перед цим, а саме наступного тижня, козаки зустрічатимуться з керівництвом Міністерства охорони навколишнього середовища України для вирішення проблеми незаконної розробки піщаних кар`єрів на Великому Куяльнику.

Джерело: <http://www.unian.net/ukr/news/news-324198.html>

Документ № 20. Про відкриття виставки природи Куяльницького лиману. 27 липня 2009 р.

ЗАПРОШУЄМО НА ФОТОВИСТАВКУ!

Данная фотовыставка – это попытка прикоснуться к красотам природы Куяльницкого лимана, за сохранение которого уже более чем полгода ведет

борьбу общественность во главе с казацкой организацией Черноморское Гайдамацкое Соединение. К сожалению, государственные органы полностью игнорируют данную проблему – уничтожение уникальных степных ландшафтов, флоры и фауны лимана продолжаются и сегодня.

Сейчас только громада города Одессы в состоянии предотвратить уничтожение жемчужины Юга Украины.

Организаторы фотовыставки: фотохудожник, орнитолог – Игорь Гержик, Черноморское Гайдамацкое Соединение, Одесский областной Центр Украинской культуры.

Открытие выставки: в 16.00, 30 июля 2007 года.

Адрес фотовыставки: ул. Польская, 20, Одесский областной Центр Украинской культуры (3-й этаж).

Справка: Куяльницкий лиман, единственный водоём на юге Украины, который не имеет населённых пунктов и дачных участков на склонах. Именно поэтому лиман является естественным резерватом дикой природы. Среди животных здесь обитают: крачки, чайки, кулики, утки, лисы, зайцы, кабаны, ласки. Среди растений произрастают: тюльпан Шренка, безвременник анкарский, леонтьица Одесская, гиацинт. На склонах есть ковыль – символ украинской степи. На солончаках растёт солерос и астра солончаковая.

Лиман имеет очень высокую солёность, достигающую до 300 промилей (для сравнения солёность Чёрного моря в районе Одессы равна 14 промилей). Поэтому даже в самые суровые зимы лиман не замерзает. Это способствует тому, что зимой на акватории лимана концентрируется большое количество водоплавающих птиц.

Лиман имеет красивые и разнообразные ландшафты. Наличие глубоких оврагов и балок, солончаков, луговин, небольших лесных урочищ, крутых склонов, скальных выходов известняка и самой акватории лимана делает этот уникальный водоём привлекательным местом для создания природоохранной территории, на которой можно будет проводить экотуры для любителей природы.

Лечебные грязи лимана и рапа по своему составу не уступают грязям знаменитого Мёртвого моря в Израиле.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 21. Меморандум молодіжних організацій за врятування Куяльницького лиману. 10 серпня 2009 р.

МОЛОДЬ – ЗА КУЯЛЬНИК!

Сьогодні в Одесі більш ніж півтора десятки молодіжних і громадських організацій провели прес-конференцію і підписали Меморандум, мета якого – спасіння Куяльницького лиману.

Одеська молодь звернулася до Президента, Уряду України та Генеральної Прокуратури, з вимогою врятувати Куяльницький лиман і покарати місцевих чиновників, які не виконують своїх обов'язків. В першу чергу – це керівництво Державної екологічної інспекції в Одеській області, а також співробітники правоохоронних органів.

Під час прес-конференції Сергій Гуцалюк, отаман Чорноморських Гайдамаків, зазначив, що це об'єднання – лише перший крок до вирішення соціально важливих проблем, зроблений Одеською молоддю за особистою ініціативою.

Підписалися під Меморандумом і Зверненням наступні організації: ГО “Тельміра”, “Сам себе ART”, “Молода Просвіта”, “Молодий Рух”, Молодіжна організація УНП, “Мама-86”, Молодіжна організація “Юність”, Молодіжна організація Всеукраїнської партії народної довіри, Одеське обласне відділення Національної спілки письменників

України, Одеська обласна організація Національної спілки художників України, Чорноморське Гайдамацьке З'єднання, Молодіжна організація “Колокол”, молодіжний мер Одеси В. Друмов, Благодійний фонд “Співвітчизник”, Благодійний фонд А. Азарова, Благодійний фонд Місцевої ініціативи.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 22. Про продовження несанкціонованого втручання у гідрогеологічну ситуацію на р. Великий Куяльник. 14 серпня 2009 р.

ЗЕМСНАРЯД ПРОДОВЖУЄ РОБОТУ!

Одеська Влада продовжує закривати очі на пограбування рідної землі і знищення Куяльника і Куяльницького степу. В Куяльницький лиман вода з річки Великий Куяльник не поступає – русло зневоднене завдяки створенню штучного ставка, на якому працює земснаряд.

Документ № 23. Про організацію першого екологічного фестивалю “Сіль землі” на захист екологічної ситуації навколо Куяльницького лиману. 17 серпня 2009 р.

ПЕРШИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ “СІЛЬ ЗЕМЛІ”

20 августа 2009 г. В 12.00 в районе Куяльницкого лимана, с. Адамовка, стартует Первый экологический Фестиваль “Соль Земли”. Цель – привлечь внимание общественности и решить проблемы незаконной добычи песка карьерным способом, работы мощного земснаряда, исчезновения воды в колодцах жителей с. Адамовка, и нарушения экологии лимана.

“Соль Земли” - первый в Украине экологический фестиваль, организованный специально для молодежи и самой молодежью. В программе фестиваля — выступления известных одесских групп: “Дикси Флеш”, “Солнечное сплетение”, бандуриста Богдана Ровенко и др., 2 флешмоба, фото- и видео- съемка, создание картин с ландшафтами лимана, стрельба из луков, вручение журналистам памятных подарков, массовые игры и т.п. Мы предлагаем Вам провести время с пользой и ВМЕСТЕ выступить на защиту Куяльницкого лимана. Официальная часть Фестиваля продлится с 20 по 23 августа.

23 августа на Куяльницький лиман приглашены: председатель Одесского областного совета М.А. Скорик, начальник ГУ МВС Украины в Одесской области Керницький Б.А., председатель Одесской областной государственной администрации Сердюк М.Д., прокурор Одесской области Присяжнюк В.С., и др.

Уважаемые журналисты и телеоператоры! Мы предлагаем Вам отправиться с нами на комфортабельном автобусе. В 10.00 он отправляется от Пересыпского моста, памятник Маринеску. В 20.00 — возвращение в Одессу.

Организаторы: “Молодежное объединение Юность”, Черноморское Гайдамацкое Соединение, МА “Козацтво”, Молодёжная организация “Українська народна молодь”, Молодежная общественная организация “Колокол”, Общественная организация “Тэльмира”, Общественная организация “Молодой народный РУХ”, Молодежная общественная организация “СамСебеАрт”, Молодежное объединение Одесского порта, Студенческий мер г. Одессы.

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 24. Про проведення першого екологічного фестивалю “Сіль землі”. 22 серпня 2009 р.

ПЕРШИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ “СІЛЬ ЗЕМЛІ” ПРОЙШОВ НА КУЯЛЬНИКУ

Основна мета: Блокування роботи незаконного кар'єру по видобутку піску поблизу с. Адамівка в руслі річки В. Куяльник.

На кар'єрі брудними підприємцями створено штучний ставок, на якому встановлений земснаряд. Внаслідок його роботи пересохло русло річки, яка підпитує Куяльницький лиман, зникла вода у сільських криницях...

Влада, як місцева, так і обласна державна не реагує на багато чисельні звернення громадських і козацьких організацій. Іванівська міліція не втручається в роботу кар'єру – навпаки охороняє їхню діяльність!

Фотозвіт з перших днів таборування: <http://gaidamaky.pp.net.ua/photo/48>

Прес-служба ЧГЗ.

Документ № 25. Про проведення першого екологічного фестивалю “Сіль землі”. 23 серпня 2009 р.

З ФРОНТІВ НЕВИДИМОЇ ВІЙНИ

*«Ніколи не пускай на поріг варвара, сину, -
Чи ітиме війною, чи з міхом облесливих клятв...»
Василь Сагайдак, “Заповіт сотника УПА”*

Наприкінці літа хтось відпочиває, хтось нещадно б'ється потоками красивих фраз та епітетів з гіпотетичними супротивниками десь у нетрях Інтернету, а хтось діє на благо свого народу всіма засобами, що дозволені правовими нормами.

В останні роки у Одеській області загострилася проблема браконьєрства, незаконного видобутку піску та інших корисних речовин. Ні для кого не секрет, що влада та контролюючі органи, в тому числі і міліція зазвичай чомусь закриває очі на такі нахабні порушення законодавства, тож боротьба цілком лягає на плечі громадських організацій та козаків. Так сталося й з нелегальною копальнею на північ від Куяльницького лиману, котрий сам вже майже зневоднений внаслідок руйнівної сили цивілізації.

Вже більш ніж півроку громадськість на чолі з козаками Чорноморського Гайдамацького З'єднання ведуть боротьбу з незаконними кар'єрами, які знаходяться в руслі річки Великий Куяльник. Шкода від них – це не тільки знищені ландшафти Куяльницького степу. Наприкінці грудня 2008 р. було виявлено незаконний кар'єр, господарі якого пересипали дамбою річку Великий Куяльник для того щоб було зручно транспортувати крадений пісок. Вода з річки не поступала в лиман більш, ніж три місяці. Весь цей час влада і контролюючі органи не реагували на звернення козаків та інших громадських організацій. Тільки завдяки постійній співпраці громадськості зі ЗМІ річку вдалося роздамбувати, а роботу кар'єру – зупинити. Але вже через місяць, ці ж самі варвари (бо інакше їх не назвеш) були виявлені в степу неподалік села Адамівка. Але в цьому випадку злочинці діяли інакше – вони, завдяки тому, що в двохстах метрах від їхнього нового кар'єру тече знов таки багатостраждальна річка Великий Куяльник, зробили штучний ставок і встановили на ньому земснаряд, який почав наливати гори піску. Внаслідок цього у багатьох селян в криницях зникла вода, а русло річки, без того зневоднене спекотним літом, втратило останню воду і майже пересохло...

І знову громадськість та засоби масової інформації починають з ними боротьбу, знову державні органи не діють, більше того – державна екологічна інспекція в Одеській області вилучає у керівників Чорноморських Гайдамаків посвідчення громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища за їхню принципову позицію стосовно кар'єру і консультують браконьєрів щодо їхньої поведінки під час приїзду козаків...

Після широкого розголосу проблеми, у середині серпня одеською молоддю була створена ініціативна група по рятуванню Куяльницького лиману та степу. Вирішено було провести перший екологічний фестиваль “Сіль Землі”, організаторами якого стали громадські організації “Тельміра”, “СамСобіАрт”, “Молодий народний РУХ”, Чорноморське Гайдамацьке З'єднання, МА “Козацтво”, молодіжні організації “Колокол”, “Українська народна молодь”, молодіжне об'єднання “Юність”.

Програма фестивалю передбачає проведення концерту етномузики, різноманітних флеш-мобів, тренінги по йозі та деяким іншим езотеричним практикам (реб'юфінг, аромалогія), а також походи та лекції. Але головна мета заходу – заблокувати як можна найдовше роботу незаконного кар'єру. Офіційна частина фестивалю буде тривати з 20 по 23 серпня, далі – буде вирішено під час проведення заходу...

Вранці 20 серпня спеціально замовленими автобусами до села Адамівка прибули журналісти, гості та частина учасників фестивалю. Частина активістів вже майже добу знаходилася у районі кар'єру, причому одразу виявилось, що минулого дня з боку охоронців та організаторів видобутку робилися спроби спровокувати їх на бійку і не дати можливості встановити сцену і намети: останні навіть намагалися завадити встановленню табору за допомогою трактору. Через це поблизу табору постійно чергував наряд міліції.

Вже через 15 хвилин після приїзду, представники ЗМІ разом з козаками Чорноморського Гайдамацького З'єднання та Південного округу Міжнародної Асоціації “Козацтво” брали інтерв'ю у одного з працівників кар'єру. “Головний провокатор”, як його назвали козаки, у той час спішно сховався у машині найнятого місцевого мешканця, звідки не вилазив до обіду.

Після цього розпочалася підготовка до музичної частини фестивалю. Журналістів тим часом розважила ще одна подія: до кар'єру під'їхав “КамАЗ”, у водія якого теж одразу взяли інтерв'ю. Але не судилося в цей раз вивезти йому пісок...

О 13 годині на побудованій власними силами активістів сцені, котра була обвішана плакатами з лозунгами “З нами сила Землі”, “Міліція з народом”, “Куяльницькому заповіднику – бути” тощо, урочисто відкрив фестиваль відомий одеський художник Алік Мірзоєв.

Після його промови почався виступ гуртів.

На фестиваль приїхало багато одеських гуртів та виконавців, серед яких “Діксі Флеш”, “ВиШИВАнка”, “РАЖ” (Олександр Костюченко і Віталій Фесенко), Сергій Головін – проект “Солнечное сплетение”, “НИИТИ” (Влад Чубарьов, Анастасія Кузьміна, Інді), Іванна Нечай, гітаристи Олексій Майоров та Євген Сметанін разом з чарівною співачкою з Еквадору – Каролою Семен та інші.

Особливо здивував усіх гурт “РАЖ”, що грає у стилі експериментальна етно-музика, - склалося враження, ніби вони за допомогою дивних народних інструментів пробуджують найархаїчніші пласти людської свідомості. Також варто відзначити виступ бандуриста Павла Ровенка, який своїм виступом переніс учасників на сотні років в минуле.

Мала місце промова отамана ЧГЗ Сергія Гуцалюка, котрий зробив короткий екскурс в історію краю.

Під час виступу одного з гуртів стався цікавий випадок. Група місцевих літніх жінок, що прийшли подивитися на фестиваль, підняла галас з приводу “бездіяльності” всіх активістів, звинувачуючи останніх в тому, що вони є найманцями якогось “депутата, котрий бажає таким чином розкрутитися”. Попри всі офіційні та неофіційні відповіді, жінки залишилися при своїй думці, що будівництво кар`єру не припиниться ніяким чином.

Як і планувалося, було проведено декілька флеш-мобів: представники молодіжних організацій оточили один з тракторів та зробили вигляд, ніби зіштовхують його у ставок; на стіні кар`єру був виліплений надпис “Куяльник” завдовжки 15-20 метрів.

Концертна програма першого дня фестивалю закінчилася імпрровізованим виступом музикантів різних гуртів, самих організаторів та учасників табору.

Після від`їзду преси, та більшості музикантів розпочалося найцікавіше. До кар`єру приїхали його власники, люди вірменської національності, та робітники-найманці. Доки перші розбиралися з керівниками організації, другі, не зважаючи на таборовиків, почали грузити пісок у вантажівку: виникло декілька сутичок, але під час класичного “базару” власник кар`єру дав слово розібратися за самоуправство водія та призупинити видобуток піску.

Вечері все затихло. Таборовики відпочивали, сидючи навколо багаття, насолоджуючись красою українського степу. Так минув перший день етнофестивалю ...

Звісно, боротьба на цьому не закінчилася. У нашій країні йде справжня війна, яка, через хитрість супротивників та, мабуть, підкупність деяких можновладців, залишається невидимою. Як і колись, чужоземні зайди, не вмюючи культурним образом взаємодіяти з людьми та порушуючи правила гостинності, нищать багатства нашої землі та Батьківщини. Як видно зі слів селян, страждають від цього не тільки природа, але й самі люди. Закликаємо усіх українців не бути байдужими до долі свого народу та рідної країни! Адже якщо сьогодні лихо “десь там”, то завтра воно може постукатися і до вашої оселі...

Валентин Кузнецов

Документ № 26. Про проведення першого екологічного фестивалю “Сіль землі”. 27 серпня 2009 р.

ПЕРШИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ “СІЛЬ ЗЕМЛІ” ПРОДОВЖУЄТЬСЯ (ПРЕС-РЕЛІЗ)

Уважаемые работники СМИ, господа депутаты, общественные деятели и просто одесситы. С радостью сообщаем Вам, что первый в Украине экологический фестиваль “Соль Земли”, призванный защитить и сохранить Куяльницкий лиман, - продолжается!

Приглашаем СМИ в субботу, 29 августа, в 13.30, во Дворце Культуры санатория “Куяльник”, где состоится пресс конференция лидеров общественных организаций, продолжающих бороться за сохранение Куяльницкого лимана и уникальных степей, прилегающих к “соленой жемчужине” Юга Украины.

Подробнее: 23 августа завершился первый этап фестиваля, который проходил возле села Адамовка, непосредственно рядом с незаконным карьером, где мы имели удовольствие видеть съёмочные группы одесских телеканалов, что позволяет нам высказать искреннюю благодарность за проявленный интерес к экологической проблематике нашего региона и, в частности, к культурно-

музыкальному ее сопровождению. К сожалению, за исключением помощника одного из депутатов одесского городского совета, другие представители власти, которая, с Вашего позволения, делегирована избирателями, или попросту – народом (как принято выражаться в верхних слоях политической атмосферы, особенно в периоды предвыборной конъюнктуры), никак себя не обозначили и не проявили.

Но, несмотря на это, наша акция получила поддержку, причем не только от нашего города. На открытии фестиваля присутствовала Валентина Андреевна Блажчук, председатель украинского культурного общества в Санкт-Петербурге. К нашему лагерю присоединились казаки из города Котовска, а также ребята из Крыма и Киева. Более того, помимо представителей городов Украины и России, перед весьма смелой (преодолевшей расстояния и щербатые дороги) публикой, с нами был Эквадор - с горящим взором и полной самоотдачей - в лице Короллы, солистки группы “Baila Marena”. И вы бы видели, как победоносно развевался флаг Украины под песню “Commandante Che Gevara” !... (в эти моменты с радостным удивлением замечаешь пробуждение здорового патриотического подъема и прочего бурления крови предков). Таким образом, правильная цель, наполненная здоровым духом, преодолела континенты!!!

Напомним о Цели: эко-фестиваль “Соль Земли” проводится в поддержку проекта создания ландшафтного парка «Куяльницкий», чтобы неповторимый лиман и его целебная грязь, прилегающие целинные степи – ареал обитания уникальных видов флоры и фауны, дарил свое природное изобилие в полной мере, и не только нашему поколению.

И, на данный момент, инициатива группы энтузиастов дает определенные позитивные результаты. Одобрение и поддержку акции высказал Николай Скорик, председатель Одесского областного совета. Начальник управления охраны окружающей природной среды в Одесской области Евгений Любарский заявил, что вопрос о создании ландшафтного парка “Куяльницкий” будет вынесен на сессию областного совета до конца этого года. Даже представитель сил по ту сторону “песчаных баррикад” публично заявил телеканалу “Трад” (сюжет от 20 августа) о сворачивании разработки карьера в течении 10 дней. (Можно было бы, конечно, и умолчать о том, что судя по ответу прокуратуры на заявление Черноморского Гайдамацкого Соединения от 03.08.2009, благодаря усилиям прокуратуры, карьер закрыт, техника опечатана и работы там не ведутся).

А, пока проекту создания ландшафтного парка “Куяльницкий” предстоит преодолевать законодательные “баррикады”, эта идея вызвала к жизни новую форму сотрудничества, от тех, кто не понаслышке знает о бедственном экологическом состоянии лимана. Николай Тыщук, главный врач санатория “Куяльник”, сам вышел на организаторов и предложил продолжить акцию.

В субботу, 29 августа, в 13.30, во Дворце Культуры санатория “Куяльник” состоится брифинг (пресс конференция), который затем плавно и красиво перетечет к сцене, расположенной непосредственно на берегу лимана.

Начало музыкальной программы – в 14.30. С вами будут делиться творчеством: Иван Бащук, Группа “РАЖ”, Ольга Сидоренко, бандурист Павел Ровенко, дуэт “Подружки”, Игорь Голиков, “Солнечное сплетение”. Программа на воскресенье: ВИА “Друже Музыка”, Группа “Казино”, Сергей Онищенко (авторские песни), ВИА “выШИВАнка”, Группа “Байла Марена”.

Желающие встретить воскресенье на Куяльнике, смогут присоединиться к палаточному лагерю на берегу лимана (не забудьте спальники-палатки-кружки-ложки).

Давайте попробуем направить свои помыслы и содрогания не только на “холодильник”, персональные активы и политическую риторику,

перенасященню міфологемами. І тоді, прогулюючись з любимими, дітьми і внуками біля Куяльницького лимана, Ви зможете поведати про те, як особисто захистили цю Землю від неразборливої алчності “цивілізації”.

Організатори: Чорноморське Гайдамацьке С'єднання, Общественна організація “Тельміра”, Молодежна общественна організація “СамСебеАрт”, Общественна організація ВОО “Українська народна молодь”, Южний оперативний округ міжнародної асоціації “Козацтво”, Молодой РУХ.

Документ № 27. Про організацію та проведення нового міжнародного фестивалю “АртПоле-2010” на захист екологічної ситуації навколо Куяльницького лиману. 22 червня 2010 р.

АРТПОЛЕ - 2010 НА КУЯЛЬНИКУ!

Третій рік товариство “Чорноморське Гайдамацьке З'єднання” веде боротьбу з нечистоплотними чиновниками і підприємцями, які намагаються знищити безцінну екосистему Куяльницького лиману та прибережних схилів. Мабуть всі вже чули за цю боротьбу: незаконними піщаними та кам'яними кар'єрами знищуються природні ландшафти, майже знищена долина річки Великий Куяльник штучними дамбами та працюючим там земснарядом. В минулому році молодіжні організації Одещини разом з чорноморськими козаками своїми силами організували і провели перший екологічний музикальний фестиваль “Сіль Землі”, метою якого було блокування роботи земснаряду в верхів'ях Куяльнику і привернення уваги громадськості до проблеми знищення унікальної екосистеми лиману. І ось в цьому році на Куяльнику з 12 по 18 липня заплановано проведення міжнародного фестивалю “АртПоле-2010”, який буде відбуватися просто неба поруч з санаторієм “Куяльник”.

Від організаторів Фестивалю:

“По-справжньому постійні в нашому житті лише зміни — ніщо не закінчується, а просто тече і набуває нових форм. Цього року зміни будуть досить радикальними — ми відмовилися від фольклору в чистому вигляді, натомість буде багато експериментальної музики. Відповідно до цього ми знайшли досить несподіване місце проведення фестивалю — Куяльницький лиман на околиці Одеси. Ми не намагаємося вводити будь-які стилістичні обмеження (хоча на фестивалі не передбачається автентичного фольклору, джазу, року та класичної музики:). Мистецтво відкритого простору передбачає розуміння, взаємодію і спільну з навколишнім середовищем гру. У візуальному мистецтві це лендарт, інсталяції в довкіллі й кінетик-арт. Ми спробуємо створити і свій звуковий простір, в якому відбудеться злиття прадавнього й актуального. Від музики до слухання фестиваль поступово буде рухатися в напрямку музики до танцю. Від атмосферного ембієнту Port Mone — крізь етно-електронні експерименти, крізь стародавні наспіви сплавлені з дабом, трип-хопом, хаусом, idm як це роблять Village kollektiv, Volga, Piss&Laugh — до простої та щирої музики портових містечок Португалії — OqueStrada, Італії — Gattamolesta і, звичайно, України — Перкалаба (Порт Франківськ). Слухати доведеться не тільки вухом, а і серцем, і дивитися не тільки двома, але й третім оком. Головне, що це наша територія, на якій можна жити за своїми правилами або взагалі без них, коли так вмієш відчувати. Формат цьогорічного АртПоля передбачає експеримент і вдалий синтез — нетрадиційне поєднання традиційних інструментів, ідей, способів виконання, фактур, матеріалів — живих інструментів і автентичного вокалу з електронікою, або живих інструментів і індивідуального ставлення до видобування з них звуків, або створення гігантських місць відпочинку з різнокольорових парасоль, або плетіння з льняних мотузок і магнітофонних плівок,

або прогулянка соляним берегом і творіння миттєвого об'єкту зі слідів і тіней... Важливим є не анонсований, а справжній відхід від кліше, нав'язаних музичними та художніми середніми та вищими навчальними закладами. Якщо тобі є, що сказати світові і людям навколо, воно обов'язково буде індивідуальним і неповторним..." (Сайт фестивалю: <http://www.artpolefest.org/>)

Як додали організатори фестивалю в розмові з отаманом Чорноморських гайдамаків Сергієм Гуцалюком фестиваль носить не тільки культурологічний але і екологічний характер і під час його проведення обов'язково буде піднято питання щодо необхідності збереження унікального ландшафту Куяльницького лиману та степу.

Прес-служба ЧГЗ

Документ № 28. Про організацію Басейнової ради для ліквідації загрози екологічної катастрофи навколо Куяльницького лиману. 1 жовтня 2010 р.

ГАЙДАМАКИ ПРИВЕРНУЛИ УВАГУ ВЛАДИ ДО ПРОБЛЕМ КУЯЛЬНИКУ

Куяльник в небезпеці – всесвітньовідомий лиман знаходиться в стані екологічної катастрофи. Понад два роки Чорноморське гайдамацьке з'єднання майже самотужки вело боротьбу за збереження водного об'єкту, минулого року було проведено акцію під назвою "Сіль землі", яка об'єднала більше десяти громадських організацій навколо ідеї порятунку Куяльника. І ось 30 вересня 2010 р. Міністерство охорони навколишнього природного середовища прийняло рішення створити Басейнову раду річки Великий Куяльник та Куяльницького лиману.

Показово, що в цій раді представлені керівники обласного рівня – Міністерство визнало загрози екологічній ситуації в регіоні.

Очолив раду Анатолій Новаковський (віце-губернатор Одеської області), який заявив, що "у зв'язку з виникненням загрози екологічній безпеці та можливого знищення Куяльницького лиману та річки Великий Куяльник було вирішено створити таку Раду".

Серед членів ради – Микола Тиндюк (заступник голови Одеської облради), Сергій Степаненко (ректор Одеського державного екологічного університету), Анатолій Яцков (керівник облуправління охорони навколишнього природного середовища), Ігор Дербоглав (начальник управління екологічної безпеки Одеської міськради) та інші.

На жаль, владні структури не залучили до процесу порятунку Куяльника громадські організації, які йшли в авангарді цього процесу. Нехтування громадськістю – негативна тенденція. Щоправда вже сама пильна увага з боку державних інституцій до проблеми – це великий прогрес.

Документ № 29. Про ліквідацію незаконних піщаних кар'єрів. 4 травня 2011 р.

**ГАЙДАМАКИ ЗАДОВОЛЕНІ РОБОТОЮ ПРОКУРАТУРОЮ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ЛІКВІДАЦІЇ НЕЗАКОННИХ ПІЩАНИХ КАР'ЄРІВ**

Козаки та старшини Чорноморського Гайдамацького З'єднання задоволені проведеною Прокуратурою Одеської області операцією по ліквідації незаконних піщаних кар'єрів на території Іванівського району Одеської області, яка тривала протягом квітня 2011 р.

Нагадаємо, що кар'єри тривалий час розроблялись під прикриттям

корумпованих чиновників різних рівнів та перевертнями в погонах з правоохоронних структур. Ці злочинці протягом останніх років нанесли величезні збитки Державі та Природі нашого краю, ставлячи під загрозу існування Степової Української Перлини - Куяльницького Лиману.

Хочемо висловити подяку від імені товариства та інших громадських організацій Одеси та Одещини, які три роки ведуть нерівну боротьбу за збереження Куяльницького лиману та річки Великий Куяльник, особисто Прокурору Одеської області Проценко І.О та міжрайонному природоохоронному прокурору Завадському Володимирі Андрійовичу.

Окрім того, як стало відомо керівництву ЧГЗ, заходи по створенню НАЦІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ "КУЯЛЬНИЦЬКИЙ" тривають (їх виконують фахівці Державного управління з охорони навколишнього природного середовища в Одеській області та одеські вчені), що дає надію та впевненість в збереженні для нащадків унікального природного об'єкту - Куяльницького лиману.

Документ № 30. Про створення національного природного парку "Куяльницький". 21 вересня 2011 р.

ГРОМАДСЬКІ СЛУХАННЯ ЩОДО СТВОРЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ "КУЯЛЬНИЦЬКИЙ".

20 вересня 2011 р. в с. Стара Еметівка Біляївського р-ну Одеської області відбулися Громадські слухання щодо погодження створення Національного Природного Парку (НПП) "КУЯЛЬНИЦЬКИЙ". На слуханнях були присутні вчені, державні чиновники, які відповідальні за створення НПП "КУЯЛЬНИЦЬКИЙ", місцеві мешканці, депутати різних рівнів та представники громадських організацій природоохоронного напрямку. Місцевим жителям було роз'яснено про цілі та завдання НПП, та актуальність збереження Перлини Українського степу, унікального природного комплексу Куяльницького Лиману.

Отаман Чорноморського Гайдамацького З'єднання Сергій Гуцалюк в своєму виступі розповів про тривалу та виснажливу боротьбу козаків Чорноморського Гайдамацького З'єднання і громадських організацій за збереження лиману, яка триває вже 4-й рік.

"Спільними зусиллями громадськості та сумлінних державних службовців від екології досягнуто прийняття рішення на рівні міністерства Охорони Довкілля України щодо створення НПП "КУЯЛЬНИЦЬКИЙ", тепер справа полягає в переконанні місцевих громад, які мешкають по берегах лиману в необхідності та корисності для них та Держави створення природоохоронної території, що в майбутньому унеможливить різні загрози існуванню Перлини Українського степу, унікального природного комплексу - Куяльницького Лиману" - зазначив в своєму виступі перед присутніми Сергій Гуцалюк.

Збори одноголосно вирішили підтримати ідею створення НПП "КУЯЛЬНИЦЬКИЙ".

Прес-служба ЧГЗ.

Документ №31. Про регіональну програму створення заповідника у басейні Куяльницького лиману. 5 жовтня 2011 р.

КУЯЛЬНИК СТАНЕ ЗАПОВІДНИКОМ

Як розповів отаман "Чорноморського гайдамацького об'єднання" Сергій Гуцалюк, зараз у селах навколо лиману проходять громадські слухання.

“Незважаючи на те, що противники створення заповідника поширюють по селах інформацію про те, що селяни нічого не зможуть робити і будувати, тому що це заповідна зона, люди все одно дають добро на створення заповідника”, - зазначив отаман.

Він додав, що вже розроблено проект регіональної програми “Про заходи щодо збереження та відновлення водних ресурсів у басейні Куяльницького лиману”. У програмі буде передбачено створення національного природного парку “Куяльницький”, розробка науково-обґрунтованих заходів з регулювання стоку річки Великий Куяльник, розчищення її русла і так далі.

Відзначимо, що рішення про створення заповідника було прийнято рік тому, але чиновники не поспішають закінчувати підготовчі роботи зі створення заповідника.

За матеріалами одеських новин “048”.

Матеріали до друку підготував Володимир Полторац

«The Battle for Kuyalnik»: the chronicle of five-years fight for saving of the Kuyalnik estuary (2007 - 2011)

In article for an attention of readers there are presented the documents illustrating the fight for saving of the ecological system of the Kuyalnik estuary. An estuary is not only sight of Steppe nature of Southern Ukraine but also it is an historic and cultural place, because of many antiquities in its area including those of history of Ukrainian Cossacks of the XVIII c.

Keywords: *Kuyalnik estuary, Black sea Gaydamaks division, ecological situation, Cossacks.*

«Битва за Куяльник»: хроника пятилетней борьбы за сохранение Куяльницкого лимана (2007 – 2011 гг.)

Вниманию читателей представлены документы, которые иллюстрируют борьбу за сохранение экологической системы Куяльницкого лимана. Лиман является не только образцом Степной природы Южной Украины, но и историко-культурным местом, вблизи которого сохранилось немало достопримечательностей, связанных с разными историческими событиями, в том числе с историей украинского казачества XVIII ст.

Ключевые слова: *Куяльницкий лиман, Черноморское Гайдамацкое соединение, экологическая ситуация, казачество.*

УДК 281.9(477.7)

Олена Бачинська

КОЗАЦЬКИЙ СЛІД В ОСМАНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ВІЗЕРУНКУ
[Рец.: Чухліб Т.В. Козаки та яничари. Україна у християнсько-
мусульманських війнах 1500-1700 рр. – К., 2010. – 446 с.]

Кожен народ має свій орнамент. Він є виразником світосприймання, пов'язаного з територією проживання, віхами історії та господарською діяльністю. Найбільш виразно такий символічний код проявляється у розписах і вишивках. Це досить вірно було зафіксовано на обкладинці монографії відомого історика Тараса Васильовича Чухліба “Козаки та Яничари” (2010). Обкладинка книги має виразні візерунки – османський орнамент та українську вишивку (в яскравій українській вишиванці перед нами сам автор). В них червоною рисою сприймається козацька доба. Цей червоний козацький слід є одним із провідних у міжнародних відносинах між сусідніми з українськими землями державами, й особливо Османською імперією в хронологічних межах книги 1500-1700 рр. Особливим не лише через військові походи козаків. Особливим через наявність схожих, і в той самий час різних прошарків суспільства – українських козаків та османських яничарів. У цьому плані є досить характерними перші два розділи книги “Війна “Хреста” та “Півмісяця” і “Козацькі самопали та яничарські мушкети”. У них Тарас Васильович досить вдало дає порівняльну характеристику схожості та різниці цих двох воєнізованих груп, називаючи яничарів “східним аналогом - антиподом” козаків (с. 75): схожість завдань, військової організації, мистецтва, символів влади, важливості релігійного чинника тощо. Напевно тут потрібно звернути увагу на ще одну цікаву думку. Вона була образно та іносказанням висловлена в історичному романі Р. Іваничука “Мальви” (Яничари). Україна поповнювала як козацькі полки, так і яничарські відділи – останні у вигляді бранців, вкрадених хлопців. Як ненька-мати, вона народила таких різних дітей та втрачала їх у боротьбі між собою. Усвідомлення цієї філософської тези ще глибше дає можливість зрозуміти, що відбувалось в українських землях XVI – XVII ст. Отже “козацький слід” проявився у різних аспектах історії Османської імперії.

Монографія Тараса Васильовича Чухліба присвячена одному з найскладніших періодів української та європейської історії – періоду боротьби за українську державу. Серед дослідників немає єдиної точки зору з багатьох ключових проблем цього часу – політичної історії, організації дипломатичних відносин, ідеології тощо. Навіть ставилася під сумнів правомірність існування власне Української гетьманської держави як політичного організму і, як окремого самостійного етапу в періодизації історії України. Така ситуація склалася з різних причин, здебільшого, через фрагментарність джерельної бази багатьох досліджень, а також впливів на погляди дослідників тієї чи іншої

історіографічної школи. Практично донедавна не лише дослідження історії Українського Гетьманату, але й інших явищ та подій другої половини XVII ст. були представлені лише роботами подієвої історії й аналізом соціально-економічних процесів.

За останні роки вітчизняними та зарубіжними дослідниками опублікована низка робіт, присвячених поглибленому вивченню ідеології, сфери політичної свідомості, української державної ідеї, дипломатії, цінностей і норм, якими визначали свої соціально-політичні дії провідні особи політичного життя Українського Гетьманату (що продемонстровано автором монографії в ґрунтовному розгляді історіографії проблеми, с.15-39). Однак, це не зменшило дискусійних питань, а підняло їх до нового якісно більш високого рівня. Зауважимо також, що до сьогодні у вивченні історії Українського Гетьманату залишається чимало різного роду прогалин. У цьому контексті актуальність монографії Т.В. Чухліба очевидна.

Концептуально монографію можна було б поділити на дві частини, вододілом між якими є Віденька битва 1683 р. Перша частина складається з уже згаданих двох перших розділів та ще трьох наступних: “Між європейськими та азіатськими володарями”, “Союз із Портою і Кримом проти Росії та Польщі”, “Непорозуміння між Сходом і Заходом”. У цих розділах автор послідовно досліджує роль козацького чинника в боротьбі за створення Козацької Держави, його лавірування між Сходом і Заходом у досягненні цієї мети. Друга частина представлена трьома останніми розділами “Українці у Віденьській битві”, “Християнсько-мусульманська війна триває” та “Війна та мир з Турецькою імперією”, в яких Тарас Васильович на аналізі міжнародних відносин у Європі показує важливість козацького чинника в ключових подіях кінця XVII ст., в боротьбі європейських країн з “яничарами”.

Питання міжнародного становища та зовнішньої політики українських гетьманів другої половини XVII ст. ставали предметом досліджень та дискусій неодноразово, але переведення їх з контексту суто української історії на європейську та всесвітню відбувається достатньо не часто. Крім цього відзначимо, що автору вдалося з'ясувати та обґрунтувати значення саме козацької України у протистоянні 1667-1699 рр. для кожної країни-учасниці боротьби окремо (Австрійська імперія, Венеціанська республіка, Річ Посполита, Московська держава та ін.) і водночас для їх спільних інтересів. Особливо цікавим є наведена еволюція поглядів Османської імперії, що призвела до укладання тих чи інших міжнародних договорів протягом 70-90-х рр. XVII ст., в яких визначалась доля Українського Гетьманату.

Дослідником уведено до наукового обігу нові документальні матеріали (характеристика їх докладно наведена на с. 39-41), які значно доповнюють уявлення про роль Українського Гетьманату в боротьбі Центрально-Східної, Східної, Південно-Східної Європи з Османською імперією. По-новому автор проаналізував та інтерпретував опубліковані джерела з історії країн зазначених територій, які до

сьогодні використовувались без українського контексту, хоча цей аспект, як доводить автор у монографії, був одним із ключових.

Паралельно з документальними пошуками Т.В.Чухлібом проведене детальне вивчення виявлених матеріалів: систематизація, синхронізація, структурний аналіз тощо. Результатом цих пошуків стало визначення концептуальних положень й висновків, що розширили уявлення про мотивації вчинків і проведення воєнно-політичних акцій керівниками Османської імперії, країн Центрально-Східної, Східної, Південно-Східної Європи та Українського Гетьманату. Зазначене може бути покладено в основу для прогнозування сучасних зовнішньополітичних перспектив, слугувати для вибору стратегічних партнерів України, виявляти механізми гарантування стабільності сучасної внутрішньо- та зовнішньополітичної системи нашої країни, в чому, значною мірою, полягає практична цінність даної роботи.

Основою наукового пошуку Тараса Васильовича є дослідження комплексу міжнародних відносин Центрально-Східної, Східної та Південно-Східної Європи з визначенням місця і ролі в них Українського Гетьманату. Особливу увагу звернено автором: “на висвітлення зовнішньополітичної діяльності гетьманських урядів у площині відносин козацької України з Османською імперією, Річчю Посполитою, Московською державою та Кримським ханством, а також пов’язаної з цим проблеми зміни гетьманами зверхності іноземних володарів-сюзеренів”; на тих старшин з “проскрибованим козацьким духом”, які вели за собою і які в будь-якій державі були її візитною карткою. Цікавими є розробки таких аспектів, як специфіка зовнішньої політики уряду П. Дорошенка та спроба султана Мегмеда IV утворити Українське (Руське) князівство; заснування османської провінції на Поділлі, політика лівобережного українського гетьманства щодо участі у війні з Османською імперією; набір і фінансування козацьких полків та шляхетського війська з руських воєводств Речі Посполитої у війні з Високою Портою, реакція в Україні на перемогу християнських країн під Віднем 12 вересня 1683 р.; утворення другої Священної Ліги та її відносин з правобережним Українським Гетьманом, особливої позиції лівобережного уряду І. Самойловича щодо участі у спільних діях з європейською коаліцією; діяльності турецько-татарських гетьманів на південно-західних землях України та Придністров’ї. Вперше в історіографії названі прізвища керівників козацьких загонів під Віднем – полковників Максима Булиги-Курцевича, Якуба Ворони, Василя Іскрицького, Семена Карсунця. В додатках представлені декілька таблиць: місця основних битв між козаками та яничарами у XVI – початку 80-х рр. XVII ст., перелік полків та керівників козацьких підрозділів, що воювали з турками/ татарами.

Важливим та науково цінним, на наш погляд, є також те, що зазначені питання не “закривають” усіх проблемних питань, а навпаки, поглиблюють їх, виділяють нові аспекти теми, виявляють суперечності, якими актуалізується дослідження. В зв’язку з зазначеним виникають питання: про роль і значення Запорозької Січі на фоні досліджуваної

боротьби, що надані автором дещо побіжно; чи була Січ суб'єктом або об'єктом у політиці українських гетьманів щодо Османської імперії та Кримського ханства.

Завершується монографія двома досить важливими подіями: появою специфічного регіону “Ханської України” і Карловецьким конгресом 1698-1699 рр. “Ханська Україна” – територія, де володорювали “гетьмани ханською милістю”. Її появу вперше в історіографії автор відносить до 1684 р., а першим гетьманом пропонує вважати полковника Теодора Сулименка (с. 373-374). Існування такого регіону можна безперечно віднести до тих складних питань, коли тісно перепліталися інтереси “козаків” і “яничарів” у боротьбі за владу в Українському Причорномор'ї та прикладів можливості існування турецьких автономних козацьких територій, що підтвердять згодом Олешківська та Задунайська Січі. Проте наступна міжнародна подія – Карловецький конгрес – перекреслила сподівання мати Козацьку державу визнану міжнародною спільнотою. Як зазначає Тарас Васильович “Міжнародне протистояння між Високою Портою і Європою протягом 1500 – 1700 рр. втягнуло Україну-Русь у вир війн та значно послабило її. Адже козаки брали участь не лише у Віденській битві, а й у численних боях на теренах Австрії, Туреччини, Криму, Угорщини, Словаччини, Молдавії. .. Проте на жаль, ранньомодерна Україна, яка перебувала на перехресті Християнської та Ісламської цивілізацій, виявилася неспроможною устояти як єдиний політичний організм між Османською, Австрійською та Російською імперіями” (с. 396). Продовжуючи паралелі між “козаками” й “яничарами” автор зауважує, що ці “супротивники-близнюки” навіть зникають одночасно – “у 1826 р. розпустили “непереможних левів Ісламу” з Яничарського корпусу, а за два роки по-тому останню козацьку Задунайську Січ” (с. 397).

Хотілось би привітати пана Тараса Чухліба з чудовою монографією, що розкриває не лише ранньомодерну історію козацтва, спростовує історіографічні помилки, але й розширює наші уявлення про складні міжнародні, політичні та соціокультурні процеси, що відбувались з козацькою історією в боротьбі між Османською імперією та Європою, під час якої залишився глибокий “козацький слід” в османському історичному візерунку. Книга є цінною не лише для науковців, але й для навчального процесу у ВНЗ. Побажаємо досліднику натхнення у своїх подальших дослідженнях.

Olena Bachyns'ka

Cossack track in Osman Empire history ornament [Reference: Chuhlib T. The Cossacks and the Janicharies: Ukraine in Christian-Moslem wars in 1500-1700 / T.Chuhlib. – K., 2010. – 446 p.]

Олена Бачинская

Козацький слід в османском историческом узоре [Рец.: Чухліб Т.В. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. – К., 2010. – 446 с.]

Олег Гава

**ВИСТАВКА ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ: ХОТИНСЬКА ВІЙНА. ДО 390-РІЧНИЦІ БИТВИ КОЗАЦЬКОГО
ВІЙСЬКА ПІД ХОТИНОМ у 1621р.**

До уваги читачів пропонується інформація про виставку “Хотинська війна. До 390-річниці битви козацького війська під Хотиним у 1621 р.” Одеського історико-краєзнавчого музею, й зокрема, про унікальну її родзинку – оригінальну зброю й ікони XVII ст.

Ключові слова: Хотинська битва 1621 р., козацтво, виставка, Одеський історико-краєзнавчий музей.

В той час ляше міцну руку
Дав козак тобі в поруку...
За гетьмана – Сагайдачний,
З ним шмат війська щонайкращій.
Десь сім тижнів ради слави
Не вщухає бій кривавий...
Українська народна пісня

4 жовтня 2011 р. у стінах Одеського державного історико-краєзнавчого музею (далі – ОІКМ) відкрилась виставка, присвячена Хотинській війні 1620-1621 рр.

Експозиція виставки побудована на матеріалах ОІКМ, більша частина яких була зібрана й експонувалась ще в Одеському музеї історії та старожитностей. Це передусім козацька зброя, ікони, стародруки та видання XVIII – початку ХХ ст., а також графіка, картографічні документи, побутові речі, серед яких реліквії з запорозьких земель. На виставці також представлені експонати з приватної колекції заслуженого працівника культури України Т. І. Максимюка.

Хотинська війна стала яскравим періодом козацької слави в Речі Посполитій: козаків порівнювали з античними взірцями звитяги й патріотизму, називаючи головними рятівниками “спільної вітчизни від ісламської орди”. Вірменський хроніст із Кам’янець-Подільського, сучасник подій писав: “Якби козаків не було, один Бог знає, чи не були би поляки знищені за три-чотири дні”⁴¹⁶. Інший сучасник і учасник битви під Хотиним: “Дивна то і несказанна мужність. Які ж серця і силу дав пан Бог тим людям у боротьбі проти ворогів усього християнства”.

Козацькі військові перемоги та слава тих років у Західній Європі були достеменно відомі завдяки дипломатам. Зокрема, детально описують події, пов’язані з козацтвом, венеціанські послы Вальер та Контарі, посол Франції де Сезі, англійський дипломат По, італійській місіонер у Криму Дортелі ді Асколі та інші. Визначали провідну роль козацького війська у Хотинській битві: Жан де Лабурер “Трактати про “Польське королівство”(1648 р.), П. Рікоут “Турецька історія” (1668 р.), останнє мало шість перевидань в Англії й перекладень кількома мовами. Молодий Лейбніц у трактаті “Про єгипетський похід короля

⁴¹⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С.274.

Франції” (1672 р.) шкодував, що козаки, які раніше “в битві під Хотинном перемогли турків”, тепер воюють з поляками⁴¹⁷. Інші джерела західно-європейського та турецького походження свідчать про те, що в Європі протягом XVII ст. пам'ятали вирішальну роль козаків у епохальній Хотинській битві, яка мала важливе значення для всього континенту.

Крім того, відомо також, що головний герой Хотинської війни – гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, не лише вмілим керівництвом забезпечив перемогу козацької й польської армії. Він відомий як захисник православної віри, завдяки його діям у 1620 р. була відновлена структура православних ієрархів, що зникла після Берестейської унії (1596 р.). У тому самому 1620 р. П.К. Сагайдачний з усім Військом Запорозьким записався й у Київське православне братство, декларуючи захист не лише православної віри козаками, але й православної освіти, яку надавала школа братства.

Враховуючи зазначене, концептуальна побудова і мета виставкового проекту “Хотинська війна 1620-1621 рр.” у стінах ОІКМ показати вирішальний вклад запорожців у битву під Хотинном, які йшли на цю війну під гаслом захисту православної віри, відтворити величну славу та історичну пам'ять про внутрішньополітичну ситуацію, що склалась в Україні в кінці XVI – першій чверті XVII ст.

Експозиція виставки складається з трьох комплексів.

Комплекс I: воєнні дії осені 1620 р. (зокрема, поразка польсько-козацького війська під Цецорою від турецької армії). Він представлений картами XVII ст., які демонструють регіон, де відбувалась битва під Цецорою та територію відступу польсько-козацьких військ під тиском турецької армії султана Іскандер-паші. Серед карт – оригінал карти Л.Боплана “Велика Україна. Частина Поділля Брацлавське воєводство”, виданий в Парижі у 1665 р. відомим картографом Миколою Сансоном.

Комплекс II: відновлення Військом Запорозьким київської православної митрополії та вимога до польського короля про визнання православної віри на всіх етнічних землях проживання українців. Комплекс ілюструють: оригінал рідкої повномасштабної картини Амвросія Ждахи “Запорожець іде в монастир” з приватної колекції заслуженого працівника культури України Тараса Максимюка; оригінальні ікони XVII – XVIII ст. запорозької січової Покровської церкви; стародруки XVII ст.

Комплекс III: переможна участь Війська Запорозького у Хотинській війні весна-осінь 1621 р. Комплекс представлений військовими та побутовими експонатами з фондів музею: козацькими гарматами XVII-XVIII ст.; ножами XVII ст.; кінськими обладунками; люльками та хрестиками XVII – XVIII ст.

Ілюстрації до статті див. с. 100-101.

Репрезентовані на виставці музейні експонати ілюструють не лише епохальні події початку XVII ст. та задіяні в них персоналії, але й те, як нащадки, незважаючи на час, дбайливо зберегли для нас пам'ять про славу козацьку.

⁴¹⁷ Гуржій О., Корнієнко В. Доба героїчних походів гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного// Україна Козацька Держава. – К., 2004. – С. 124.

Gava Oleg

The epoch of Khotyn battle 1621 in the set of exhibition in Odesa Museum of History Local Lore

The attention of readers is drawn to the information on exhibition "Khotyn War. To 390-th anniversary of Cossack army battle near Khotyn, 1621", offered to public by Odesa Museum of History Local Lore, and in particular on a such unique piquant of it as original cannons and icons of the XVII c.

Keywords: the Battle of Khotyn 1621, Cossacks, the exhibition, Odesa Museum of History Local Lore

Олег Гава

Выставка Одесского государственного историко-краеведческого музея: Хотинская война. К 390-й годовщине битвы казацкого войска под Хотинном в 1621 р.

Вниманию читателей предложена информация о выставке "Хотинская война. К 390-й годовщине битвы казацкого войска под Хотинном в 1621 г.", организованной Одесским историко-краеведческим музеем. Особенное внимание уделяется таким уникальным особенностям выставки как оригинальное оружие и иконы XVII ст.

Ключевые слова: Хотинская битва 1621 г., казачество, выставка, Одесский государственный историко-краеведческий музей.

УДК 94/477.7) «2001/2011»

**“КОСТОМАРІВСЬКИМ ЧИТАННЯМ” –10 РОКІВ:
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

14-15 квітня 2011 р. відбулась наукова конференція “Х Костомарівські читання: до 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві” (Чернігів-Ніжин). Ці читання мали ювілейний характер. Вони проводяться з 2001 р. з ініціативи професора Ю. Пінчука. Незмінними організаторами читань є директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського С. Лаєвський і професор С. Леп’явко. Спочатку читання проводились силами громадської організації “Сіверський інститут регіональних досліджень”, згодом долучилось і Головне управління культури, туризму й охорони культурної спадщини облдержадміністрації.

Перші “Костомарівські читання” відбулись у 2002 р. в Чернігові. Спочатку читання були присвячені вивченню творчої спадщини видатного українського історика, вченого і письменника, життя якого було тісно пов’язане з Чернігівщиною й ім’я якого тривалий час було призабуте. Згодом тематика розширилась і на сьогодні включає соціально-економічні аспекти, усну історію, спеціальні історичні дисципліни. Зокрема на щорічних читаннях обговорили теми наукових повідомлень на пленарному засіданні та на трьох спеціалізованих секціях: “Костомаровознавство та історіографія”, “Генеалогія, біографістика та історична демографія” і “Політична та соціально-економічна історія козацтва”. Див. фото с.101.

У конференції брали участь майже 50 науковців із Києва, Луцька, Ніжина, Одеси, Острога, Полтави, Умані, Черкас та Чернігова. У рамках читань презентовано книги, авторами яких є постійні

учасники конференції: А.Адруг – про живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.; А. Бовгиря – про козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.; С.Павленко – про пошуки автентичного портрета І.Мазепи. Перший заступник Голови Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук, професор В.Кривошея подарував свої наукові видання Чернігівському обласному історичному музею ім. В. Тарновського. 15 квітня конференція продовжила свою роботу у Ніжинському державному університеті імені М.Гоголя.

На пленарному засіданні виступив ініціатор проведення та незмінний учасник “Костомарівських читань” завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства НАН України Юрій Пінчук. Він відзначив, що “Костомарівські читання” мають давні традиції, вони відомі вже по всій Україні. Протягом проведення конференцій в них брали участь близько 300 науковців з різних інституцій України, Білорусії, Росії та ін. У рамках читань учасники відвідали також міста Батурин, Прилуки, Седнів та Ніжин. Особливістю “Костомарівських читань” стало місце проведення – Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, а також душевне без офіціозу спілкування учасників, можливість обмінятися своїми новими науковими розробками, проектами, знахідками й ідеями в дослідженнях історії України доби козаччини. За час проведення читань була досягнена мета їх започаткування – повернення із забуття радянських часів імені та наукової спадщини видатного українського історика М. Костомарова, життя якого було тісно пов'язане з Чернігівщиною. Згодом проблематика розширилась як в хронологічному, так і змістовному аспектах. Така тенденція продовжується і це дає надію на відзначення “Костомарівськими читаннями” ще не одного ювілею.

Від редакції “Чорноморської мінувшини” вітаємо організаторів та учасників “Костомарівських читань” з 10-річним ювілеєм!

“Костомарівським читанням” –10 років: здобутки та перспективи.

To the 10th anniversary of Readings from Kostomarov: the achievements and perspectives.

УДК 94 С477.7) «Бойко»

ВІДКРИТТЯ МЕМОРІАЛЬНОЇ ДОШКИ ВИДАТНОМУ ІСТОРИКУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ АНАТОЛІЮ БОЙКО

20 травня 2011 р. в Запоріжжі відбулось відкриття меморіальної дошки, присвяченої пам'яті видатного історика Південної України, д.і.н., професора Анатолія Васильовича Бойка, який пішов з життя 27 грудня 2010 р. (Див. фото с.101.)

Анатолій Бойко автор 7 монографій, понад 150 статей з історії Південної України. Всі вони стали значним внеском у розвиток історичної науки,

дозволили переглянути існуючі стереотипи про заселення, економічний та соціальний розвиток Південної України, пріоритетними стали для історика також проекти і публікації в галузі джерелознавства, археографії та усної історії Степової України. Серед них: Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. в архівосховищах Москви та Петербурга: "Покажчик справ" (1996); "Запорізький зимівник останньої чверті XVIII ст." (1995); "Матеріали до історії Азовського козачого війська / А.В. Бойко, Л.М. Маленко" (1995); "Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Ч.1: Аграрні відносини" (1997); "Південна Україна останньої чверті XVIII ст." (2000); "Усна історія Степової України" (2008) тощо.

Цінуючи та досконало знаючи архівні документи, історик створив цілу лабораторію з вивчення документальних матеріалів з архівів України, Росії при історичному факультеті Запорізького національного університету, зумів передати свої знання та методи роботи багатьом своїм учням, започаткувавши наукову школу.

Пам'ятна дошка А.В. Бойка встановлена на п'ятому корпусі Запорізького національного університету (див. фото с. 101). На відкритті були присутні колеги Анатолія Васильовича – історики С. Леп'явко, В. Брехуненко, Ф. Турченко, О. Бачинська, В. Кушнір, Н. Петрова, О. Прігарін, учні В. Мільчев, Л. Маленко, І. Лиман, В. Константинова, друзі О. Бондар, В. Козирев, В. Котов, рідні – дружина Г. Бойко, дочка та син вченого. Перед присутніми з привітальним словом виступили заступник міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради Ю. Каптюх, в.о. ректора ЗНУ О. Бондар, голова обласного товариства охорони пам'яток та культури В. Козирев, в.о. завідувача кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ В. Мільчев, професор Інституту української археографії й джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України В. Брехуненко, начальник управління зв'язків із громадськістю ВАТ "Мотор-Січ" В. Котов, дружина Анатолія Васильовича – Г. Бойко. Виступаючи згадували Анатолія Бойка як високодуховну людину, визначного вченого, який залишив по собі добру пам'ять, відзначили його талант, дякували за те, що вони стали науковцями, за те, що він просто виховував порядність у людях.

Після відкриття меморіальної дошки відбулась презентація книги професора В.Брехуненко "Анатолій Бойко: Про Україну з гонором і гумором" із серії "Великі українці" про життя та діяльність Анатолія Бойка, а також відкрилась Всеукраїнська конференція "Історія Степової України XVIII – початку XX ст.", присвячена пам'яті історика.

***Відкриття меморіальної дошки видатному історичу Південної України
АНАТОЛІЮ БОЙКО.***

***On inauguration of memorial board devoted to the eminent historian of the
Southern Ukraine Anatoliy Boyko.***

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Гава Олег – зав. відділом “Стара Одеса” Одеського державного історико-краєзнавчого музею.

Гончарук Тарас – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Дружкова Ірина – к.і.н., доцент, зав. кафедрою соціальних наук Одеської державної академії холоду.

Краснобай Сергій – аспірант історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Кухарук Олександр – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці.

Ложешник Аліса – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Мисечко Анатолій – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Петрова Наталія – к.і.н., доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Полторак Володимир – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

Цубенко Валерія – д.і.н., доцент кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Чухліб Тарас – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Шпитальов Геннадій – к.і.н., доцент кафедри приватної охоронної діяльності Запорізького національного технічного університету.

ЗМІСТ СТАТТІ

Чухліб Тарас

“Їхав козак за Дунай...”: похід європейської коаліції до Угорщини та Словаччини після Віденської битви 1683 р. 3

Шпитальов Генадій

Дніпровська військова флотилія (1737 – 1739)..... 14

Краснобай Сергій

Процес нобілітації запорозької старшини в Російській імперії: Василь Пшимич та Василь Чернявський..... 37

Кухарук Олександр

Вплив польського питання на стратегічне планування і зміни в розміщенні та розгортанні російських військ на Правобережній Україні та Північному Причорномор'ї в 1848 –1850 рр..... 41

Петрова Наталія

Традиційне весілля молдован Буджака у середині XIX ст..... 47

Гончарук Тарас, Дружкова Ірина

Одесити – міністри урядів Української держави гетьмана П.Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника та Георгія Афанасьєва..... 53

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Музичко Олександр

Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці..... 66

Новікова Людмила

Питання походження, сутності й історії козацтва в працях російського історика С.М.Соловйова..... 79

ТОПОСТУДІЇ

Полторак Володимир

Топостудії: подорожі до минулого..... 97

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Ложешник Аліса

Спадок родини Антона Андрійовича Головатого – військового судді Чорноморського козацького війська (за матеріалами Державного архіву Одеської області)..... 100

Цубенко Валерія

Втечі військових поселенців у козацькі війська в першій половині XIX ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)..... 110

Полторак Володимир

“Список іменний корпусу козаків оттоманських”.1857 р..... 114

Гончарук Тарас

До історії пароплавства на Дунаї: “ішханечні журнали” параплава “Сулин” 1852-1855 рр., як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Одеської області)..... 128

Мисечко Анатолій

До участі одеситів в установленні пам'ятників переселення чорноморських козаків на Кубань.....	152
«Битва за Куяльник»: хроніка п'ятирічної боротьби за збереження Куяльницького лиману (2007–2011 рр.) (упорядник Полторак Володимир)	157

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ**Бачинська Олена**

Козацький слід в османському історичному візирунку [Рец.: Чухліб Т.В. Козаки та яничари. Україна у християнсько- мусульманських війнах 1500-1700 рр. – К., 2010. – 446 с.]	180
--	-----

Гава Олег

Виставка Одеського державного історико-краєзнавчого музею: Хотинська війна. До 390-річчя битви козацького війська під Хотиним у 1621 р.....	184
“Костомарівським читанням” – 10 років: здобутки та перспективи.....	186
Відкриття меморіальної дошки видатному історику Південної України Анатолію Бойко.....	187
Наші автори.....	189
Зміст.....	190
Наші видання.....	194

CONTENTS ARTICLES

Chuhlib Taras

“The Cossack was going across Danube”: the military demarche made by European coalition to Hungary and Slovakia after the Battle of Vienna September 12, 168 3

Shpital'ov Gennadiy

The Dnieper military flotilla (1737 – 1739) 14

Krasnobay Sergiy

The process of getting the noble status of zaporozhian officer in the Russian Empire: Vasyl Pshymych and Vasyl Chernyavs'kyi 37

Kuharuk Oleksandr

The influence of Polish question on strategic planning and changes in dislocation and activities of Russian troops in Right-Bank Ukraine and the Northern Black Sea regions in 1848 – 1850 41

Petrova Natalya

Wedding ceremonialism of Moldavians of Budzhak in the middle of the XIX c 47

Goncharuk Taras, Druzhkova Irina

Ministers of Odessa origin in the government of Ukrainian Derjava by Hetman Pavlo Skoropads'kyi:
materials to historical portraits of Sergiy Gutnik and George Afanasyev . 53

COSSACKS STUDIES

Muzychko Oleksandr

The Smolenskyth dynasty in cultural process in the middle of the XIX – at the beginnings of the XX-th centuries: popularizators, metodologers, specialists in Cossack theme 66

Novikova Lyudmyla

On origin, nature and history of Cossacks by the works of Russian historian S. M. Solov'ejv 79

TOPOSTOUDIES

Poltorak Volodymyr

Topostoudies: trips to the past 97

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Logeshnyk Alisa

The inheritancte of the family of Anton Andreevich Golovaty – the army judge of the Black sea Cossacks (on materials of Odesa region State Archives) 100

Tsubenko Valeriya

Social protests of military settlement on territory of Ukraine in the first half XIX c. (on the materials of the Central state historical archive of Ukraine in Kyiv) 110

Poltorak Volodymyr

“List name Ottoman Cossaks Corps”. 1857 114

Goncharuk Taras

On history of steamship line on Danube: "Shhanechni magazines" of steamship "Soulin" 1852 - 1855, as a historical source (on the materials of Odesa region State Archives) 128

Mysechko Anatolii

- On participation of Odessa inhabitants in establishment of monuments
in honor of migration of Black sea Cossacks to Kuban 152
- «**The Battle for Kuyalnyk**»: the chronicle of five-years fight for saving
of the Kuyalnyk estuary (2007 - 2011) (manager **Poltorak Volodymyr**) 157

REFERENCES, CHRONICLE**Bachyns'ka Olena**

- Cossack track in Osman Empire history ornament
[Reference: Chuhlib T. The Cossacks and the Janissaries: Ukraine in
Christian-Moslem wars in 1500-1700 /T.Chuhlib. – K., 2010. – 446 p.] 180

Gava Oleg

- The epoch of Khotyn battle 1621 in the set of exhibition in Odesa Museum
of History Local Lore 184
- To the 10th anniversary of Readings from Kostomarov:
the achievements and perspectives**..... 186
- On inauguration of memorial board devoted to the eminent
historian of the Southern Ukraine Anatolii Boyko** 187
- Our authors** 189
- Contents** 190
- Our publishers**..... 194

Наші видання

Протягом 2006 – 2010 рр. “Чорноморська минувшина” презентувала наступні видання:

Часописи відділу:

1. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.1. – О., 2006. – 148 с.
2. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.2. – О.: Фенікс, 2007. – 200 с.
3. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.3. – Одеса, 2008. – 208 с., 4 с. кол. іл.
4. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.4. – О.: Фенікс, 2009. – 216 с., 2 с. кол. іл.
5. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.5. – О.: СПД Бровкін О.В., 2010. – 180 с., 2 с. кол. іл.
6. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.6. – О. СПД Бровкін О.В., 2011. – 196 с., 2 с. кол. іл.

Монографічні видання у серії “Чорноморська минувшина” презентує” з нумерацією за числами:

1. Цубенко В. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Монографія. – Одеса: Оптимум, 2006. – 216 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 1).
2. Гончарук Т.Г. Нащадки українських козаків та “народження Одеси”. – Одеса: “Астропринт”, 2006. – 144 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 2).
3. Одеса-козацька. Наукові нариси. [2-е вид. змінене та допов.] – Одеса: Фенікс, 2008. – 237 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 3).
4. Цубенко В. А. Документи з історії військових поселень в Україні. – Х.: “Видавництво САГА”, 2008. – 376 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 4).
5. Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.). Наукові нариси. – Одеса: Фенікс, 2010. – 152 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 5).
6. Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні-вересні 1770 р.) науково-популярний нарис. – Одеса: Фенікс, 2011. – 192 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 6).
7. Миф про броненосець: Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 105-річчя подій на броненосці/панцернику “Князь Потьомкін-Таврійський” (27 червня 2010 р.) – Одеса, 2011. – 100 с., іл. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 7).
8. Дорошенко О. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XX століття). – Миколаїв: Шамрай, 2011. – 165 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 8).

Редколегія запрошує до подальшої співпраці фахівців. Статті, повідомлення, рецензії обсягом до 12 сторінок друкованого тексту, через 1,5 інтервали, які мають бути оформлені згідно з шостим випуском, а також відзиви, побажання за адресою: 65082, м. Одеса, вул. Єлизаветинська, 12, історичний факультет, кафедра історії України, Відділ історії козацтва на півдні України. E-mail: Olena_an@ukr.net

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 6

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Одеса : СПД Бровкін О.В., 2011. – Вип.6. – 196 с., іл. 2 с.

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Видавець СПД Бровкін О.В.
(Свідоцтво видавця ДК №1389 від 11.06.2003 р.)
Тел. 050-395-40-15.
Здано до набору 19.12.2011. Підп. до друку 29.12.2011.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Bookman Old Style. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 12,25.
Зам. №4442. Наклад: 100 прим. Ціна договірна.
Надруковано з готового макету у ТОВ "Абрикос Компани"
м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25.
тел: (0482) 357-343.